

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

Mari Vallisoo

Mats Traat

Nikolai Baturin

Hendrik Lindepuu

Rein Raud

Veiko Belials

Priit Uring

Ilmar Särg

Venda Sõelsepp

Ingel Tael

Villem Gross

Magnus Ilmjärv

Elem Treier

Aivo Lõhmus

ARVUSTUSED

RINGVAADE

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

8

LOOMING
1996

ILMUB 1923. AASTAST

© „Looming“, 1996

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

ISSN 0134 — 4536

VÄLJASÕIT

Kui kevad! Roheline!

Ja saigi joodud söödud.
Ja suvi jõudis kätte.

Kui kehad lahkuvad
(kõik füüsika on mööduv),
siis arm jääb omaette.

AJALUGU

Vend käis mul Lembitu malevas
Pärast ei tulnudki koju
Isa läks Liivi sõtta
Sääl ta jäi kadunuks
Vanaisa — ta lahkus meist
sellel korral, kui Karl XII
Sina mu pisipoju
Kuhu sa
Hinge vaagub
uks meie vanal majal
Nõgesed trepi najal
Õnn toimub
Täna kell kolm
Valude vaheajal

MAIHOMMIK

Kaks tapetut astus ligi.
Nad natuke tõstsid häält,
kui ma hommikul verd ja higi
pesin Raekoja platsi päält,
kus kerjuseit kevadpäikeses
istus tänava äärde maha.

Juba poed tegid uksi lahti,
juba hakkasid askeldama.
Kesk pankade räga ja raha
me Jumalat uskusime.
Ja tema meid nõndasama.

KAKS NAIST, SUVI

Varasuvi Sooja Laine
tuleb vastu — tuttav naine
aegadest, mis ilusamad
(möödas)

Temal ikka samad
nägu naer ja rõõmsad riided
Tuhat tulpi pihus Viib need
hallidele haudadele
pära peielaudadele
kurba kõnet ta ei kuule
Tõstab seelikuga tuule-
hoo See puhub tolmu liiva
leheprügi sekka ära
minema mu Külma Luule

PIMEAEG

Siis november Pime et ei näe ma
 kesse surub pilvi vastu õlgu
 Sünnikuine raske ilm Aga
 äkki sina
 tõstad kerge käega
 veidra võõramaise ilmega
 taeva üles ütled tule tule
 Ma ei saa tulla mina ikka võlgu
 Kõik on kirjas pärnatüves võras
 kivis purustatud pronksist sõnas
 Ise ise kirjutasin selle
 ükskord noorelt Ammuilma Tahaks
 et sa oled Et sa oled — kelle
 hingeõhk teeb kirjatähed tuhaks

Detsember kas Toomemäel
 või seespool meis sügaval
 Mis su käes läigib Mõte? Metall?
 Või varatalv Lumi Tume
 Kas sa minule kõik selle lume
 Sõna maitse hääl teravhell
 Mis su käes Salanuga Skalpelli
 Paljas puudutus Minu aeg
 läheb rikkamaks vähemaks
 Miks ainult valusal viisil
 saad sa lähedaks
 See lume lõputu loor
 loob igikestmise tunde
 Siis sekundeid sajandeid tunde
 iga tund tahab uuestisünde
 sest et sa oled päästmatult noor

Üksainus mõõde Nii kitsad olud
 Kõik elu sajab Ja ikka lund
 Miks seisad lumes
 Kas valgeks saada
 sul soov sul sund
 Kas arvad valgelt ma ei märka sind
 Näen küll Kolm maja Kõik ühel joonel
 Kõik toimus Toomel Surm arm ja sünd

n kaks Middendorffi: üks Taimõri tühermaal, Siberi põlis- metsas, Islandi laavaväljal: see, kes uurib taimi, linde, loomi, mõõdab merevee temperatuuri, juurdleb Golfi hoovuse suuna ja põhjuste üle. Teine on mõisaomanik, uue hobuse- ja lehma- tõu aretaja, baltlane.

Aidamees pöörab mõisa toomingaõites sissesõiduteelt õuele, külimit ja tühjad viljakotid vankripõhjal. Ning Middendorff ratsa: säärsaapad, suurte taskutega kuub, roheline jahimehekübar, kuid ilma suleta: peremees ei tule jahilt, vaid nurmelt. Õhk on külm, võib oodata halla, aednik peab varahom- mikul põletama õlgi aias, tegema suitsukatet.

Talli ees hüppab Middendorff sadulast, on veel kerge noorusliku jalaga, ulatab täku ratsmed tallipoisile. Hendrik Orraval tolgendavad mütsi alt käharad juuksed, näol on ulakas ilme.

„Juua ära veel anna! Tal on nahk kuum!“

Härta noogutab ardenni poole, tallipoiss jaatab. Burka, kes on võimeline läbima neliteist versta tunnis, väljendab oma seisukohta lihiraputamisega; tegelikult on ta veohobune, kuid täna on peremees kasutanud teda põldude vahel ratsutamiseks.

Sel kevadel ärkab kolmaski Middendorff. Akadeemik ei tea, kas ta on arenenud ahvist, nagu seda püüab pealetükkivalt tõestada Darwin, kuid mees on ta küll. „Kõigi oma liigi- ja sootunnustega,“ ei jätaks siinkohal mainimata vana hea Baer.

Akadeemiku meeled ja mõtted on viimasel ajal toatüdruku juures nagu mesilassülem suvepäeval pärnakoore küljes.

Jaa, Olga Schulin.

Hoolimata sellest, et ta endale kordab: see on rumalus, see on mõttetu, asjatu, isegi ohtlik illusioon!

Ent mis see kõik aitab!

Jumalal oli olnud hea päev, kui ta selle olevuse löi, küllap oli ta seitse korda mõõtnud, enne kui lõikas. Olga on õnnestunud nii näolt kui teolt. Väike nukulik nägu, tumedad lopsakad juuksed, elavad mustad silmad; keha, mis on oma proportsioonidelt täiuslik — sealt ei või majaperemehe arvates midagi ära võtta ega juurde panna. Ta magnetiseerib meest, äratas temas meelaid pilte, kuid ka usaldust ja seletamatut kokkukuuluvustunnet. Niisugust vajaks ta enda kõrvale, enda juurde. Kuigi ta on ju teenija. Minu ema oli samuti teenija, kui isa ta endale võttis, vaidleb teadlane endaga.

Middendorff võtab ära kuue, säärsaapad, kübaragi. Riietub ümber

hubasemaks, astub korraks töötuppa. Lual on korrekatuurpoognad, mille kallal ta päeval töötas. Tollest Ida-Siberi ekspeditsioonist on möödas juba kolmkümmend aastat, kuid reisikirjeldus pole veel lõplikult ilmunud, käsil on viimane, neljas köide. Nurmedel ratsutamisest pisut tülpinud, heidab ta pilgu paberitele, kuid ei asu seal midagi parandama ega täiendama: väsimus teeb ju pealiskaudseks. Maadeuurija vidutab silmi, istub natuke aega niisama. Kolm neljandikku elu on läbi, võib-olla isegi neli viiendikku. Või koguni üheksa kümnendikku? Ja elu on nagu mere lainetus, kord üles, kord alla, kord suurema, kord vähema hooga. Ent mitte kunagi vaikselt, tasaselt. Mitte kunagi.

Akadeemikut mäletatakse elujõust pulbitseva, aktiivse mehena. Tal on elavat silma, osavõtlikku südant. Tema reisikirjelduste maastikud hingavad, neis on meeoleolu, ekspeditsioonidel kohatud rahvad tõusevad ilmekalt lugeja silme ette. Oma reisiseltsilistest ta palju ei räägi; olmeseigad, isiklikud vahekorrad ei paku teaduslikku huvi, seetõttu ei vääri jäädvustamist. Kuid teadusandmed vananevad, raamatud seisavad hoidlates lahti lõikamata. Ja inimestest, kellega suurmees lävis, ei teata enam õieti midagi.

Kui teadlane aknast välja vaatab, näeb ta aiateel vesihalli kõutsi, kellele Max oli möödunud aastal pannud nimeks Garibaldi. Nüüd tuleb kass rähtsal sammul pargist häärberi poole, kandes midagi hambus. Vist hiirt! Kui aga majaperemees lähemalt silmitseb kõutsi saaki, haarab teda pahameel: Garibaldi hoiab hammaste vahel punarinda! Seejuures on kassil peas võidukas nägu: tule ka sina, härra salanõunik, rooga võtma! See pole esimene kord, kus poja kass, keda Max oli õpetanud kirglikuks jahimeheks nagu ta isegi, murrab maha linnu. „Vaata kus reo!“ kirub akadeemik ja mõtleb, kuidas saaks looma õpetada, et see püüaks ainult hiiri, mitte laululinde. Poeg on Tartus koolis; vaevalt teeks temalegi, kes linde armastab, see uudis rõõmu.

Middendorff tõuseb, hakkab tegema ettevalmistusi magamaheitmiseks. Võtab viimaks poiste toast kapist kaenlasse Hackländeri, need idamaa muinasjutud loovad enne und hea kerge meeoleolu, ja suundub magamistuppa. Hämarus läheneb, kuid pole veel siin: hallroosal seinatapeedil väreleb õhtukuma. Öökapile on valmis pandud küünal kõrgel vaskjalal, kõrval on rootsi tuletikud, klaas veega; pillid on kapi sahtlis, neid pole näha, kuid seal nad on.

Ja seal on Olga! Mehe südamesse hoovab heledat rõõmu; kõik tuskatekitav, vilets ja rikutud on korraga kadunud. Ta on valmis isegi Garibaldile ta nurjatust andeks andma! Tüdruk on kummargil tema voodit kohendamas, padjapüüri vahetamas. Seljas on tal pikk, peaaegu maani ulatuv teenijaseelik ja väikest kirja, taljes jakk, õlgadest puhvitud; rohked juuksed üles pistetud. Temast hoovab noorust, elu ja luulet — võibolla midagi Brentanost, kes kirjutas:

*O Stern und Blume, Geist und Kleid,
Lieb, Leid und Zeit und Ewigkeit!*

Ööbikud laksutavad pargis nagu arust ära, vesi kohiseb veski liigsilmas kaugele, meenutavalt, igavikuliselt. Ning Middendorffi meeltesse uhkab õrnust

ja hellust, tuhakirm langeb sütelet: tahes-tahtmata on Olga unelmakuju, täiendatud elukogemusega, tembitud igatsusega.

Ta seisab, ootab.

Ega mõisahärra aset suurt seada olegi. Pehme sulgteki on ta abikaasa surma järel lasknud kõrvaldada. Nüüd poeb ta ööseks hahasulgedest magamiskotti, mida on õppinud hindama polaarreisidel. Ka liiga kõva küljealust ei või ta enam tarvitada, spartalasegi küljed jäävad viimaks kangeks; Middendorffi maine areng on samuti sealmaal, pärinegu ta siis ahvist või kellest tahes.

Kärmed liigutused on toatüdrukul, kui ta seal patja soputab. Ta meenutab kedagi, kuid keda, ei suuda Middendorff meelde tuletada.

Küllap seda, keda pole olemas olnudki.

Oma sirge nina, karmide näojoonte, hallinevate vurrude ja habemega, keskendunud nukra pilguga meenutab Middendorff Odinit; talle on seda öeldudki, ehkki keegi pole toda sünet muinasgermaani jumalat näinud. Ta näeb välja karedam, kui tegelikult on. Südamepõhjas on ta isekas, kuid inimeste vastu heatahtlik, abivalmis ja sõbralik. Ta on püüdnud raskemeelsusest jagu saada, kuid mis tõsi, see tõsi, ta naerab harva, eriti viimastel aastatel, mis polnud kerged: mitu lähedast inimest varises üksteise järel maamulda, põhjalast saadud reuma annab talle endale üha vaevavamalt märku.

Õhetus ergab südantlõhestavalt öökapi kohal tapeedil. Öö pikk! Öö pikk! hüüab sisask valjult ja kirkalt.

Äkki küsib akadeemik:

„Kellele te seda aset teete?“

See pole just tark küsimus. Middendorff saab sellest isegi aru, kuid ei oska juttu õigesse suunda juhtida.

„Härrale,“ vastab toatüdruk pisut imestunult, kuid viisakalt, ilma mingi varjundita.

Peremehel on kange tahtmine öelda:

„Meile mõlemale.“

Kuid ta vaikib ja ta pilk on nukker.

Kuidas selgitada Olgale, et see usuks: tema pole Jumal, vaid harilik lihast ja luust inimene, mees. Mõneski mõttes kõige tavalisem lesk. Kuidas lõhkuda madalamaks seda vaheseina, mille nende vahele on kasvanud seisused, eluiga, rutiin, ka mõtlemine.

Olga pöörab pead. Juba teine seisund, uus olukord.

Vahel ei võta planeet valgust vastu; alati ei hakka valgus planeedile külge. Sest pimedus on jõulisem kui valgus, torm ja tung.

Ka see on võimalik.

Üks peapööre, teine käeliigutus. Middendorff on näinud mitmeid rahvaid, märganud paljude naiste ilu. Kes oskab tähele panna ja kellel pole silmil eelarvamuste klappe, see näeb, et inetut rahvast polegi. Algelistel rahvastel on lihtsalt teine ilu kui tsiviliseerituil. Kui kaunid võisid olla assjatarid Põhja-Siberis, kui nad olid end pesnud ja ehtinud!

Maadeuurija tunneb ülesaamatut kihku Olgal ümbert kinni haarata, suruda neiu rinnale, kallistada kõvasti, olla ta vastu hea.

Ta sirutab juba oma reumast rikutud sõrmi, ent saab siiski pidama.

Ta häbeneb ennast ja oma tundeid.

Kardab astuda väärsammu, mida oleks hiljem väga raske parandada. Tal on kalduvus muutuda sentimentaalseks, ta pole tugev psühholoog inimeste üle otsustamisel, ta teab seda, kuid põhiliselt kammitseb teda ikkagi vastutus.

Ja perekondlik pärimus.

Kas tema isa, uljas, elurõõmus ja edukas pedagoog, polnud omal ajal samuti kinni haaranud tema ema, tookord teenijanna pihast seal ülal Peterburis, ning selle otsustava tegutsemise, pattulangemise ja eksimuse vili oli tema, Alexander Theodor. Alles siis, kui poiss sai üheksa-aastaseks, korraldas *dr. phil.* prof. Theodor Johann Middendorff ametlikult suhted tema ema Sophie Johanssoniga, viies oma virtina altari ette. Ja see sündis seitse nädalat enne Neeva suurt üleujutust aastal 1824.

Naine on planeet, mees päike, kes annab valgust ja sooja. Naine peegeldab seda, mida on mehelt saanud. Nii või umbes nii arvas õnnis ema, kelle elul oli vaid üks eesmärk — et Theodor saaks täie jõuga pidada oma saksa ja ladina keele õpetaja ametit, lõpuks ka direktorikohta Kõrgemas Pedagoogilises Instituudis, kus koolitati õppejõude Venemaa ülikoolidele. Ometi oli emal peale naiseliku võlu ka tervet loomulikku mõistust eluasjade üle otsustamisel. Viimast on teadlane kaasa saanud mõlemalt poolt. Isa mõju oli endastmõistetavalt suur. Kui üldse millegi üle imestada, siis vahest selle üle, et samasugust hoogu sai ta emalt, kes polnud tavamõttes ju üldsegi haritud naine: eluaeg rääkis ta puudulikku saksa keelt, ega olnud laitmatu vene keelgi, mida ta kõneles Hellenurmes elu lõpuaastail Alexandriga, et teenijarahvas ei saaks aru, millest jutt käib. Uurimistung oli see, mille poeg sai emalt. Isast hoovas teotsemislusti, energiat, ta oli sündinud pedagoog. Oma elu säravatel hetkedel, kui ta oli igas mõttes *siegesbewußt*, ei jätnud ta meenutamata, kuidas ta omal ajal teoloogiatudengina Jenas kuulas suure Schilleri ajalooloenguid — ning filosoofiat õpetas seal Fichte ja kirjandust Schütz. Pietistina rõhutas ta õpetamises praktilist külge, vajadust arendada õpilase isiksust. Haridusministriga oli tal hea läbisaamine, eriti vürst Lieveni ajal püüdis ta saavutada, et Vene hariduselus pääseks endisest rohkem kõlama tõsise elava kristluse põhimõte.

Kui poeg sai kümneaastaseks, kinkis isa talle jahipüssi.

Nii nagu tema, Alexander Theodor, oma poegadelegi.

Isale oli Uvarov minister, pojale aga Peterburi Teaduste Akadeemia president; too mõjuvõimas krahv pidas tol ajal kaht ametit. Tema kaudu käis ka Lapimaa uurimisreis, kuhu Baer kutsus kaasa Middendorffi, niisamuti Taimõri ja Ida-Siberi ekspeditsioonide korraldamine.

Siseilm on välisilma peegeldus. Middendorff mõtleb korruga isa süümepeinadele, mida tema kui hingekarjase poeg küllap tundis ebaseadusliku lapse isana, ujudes otsenagu vastu vett seltskondlikus halvaksanus, võõristuses ja mahavaikimises, ja seda enam veel sellepärast, et ta poja ema oli eestlanna,

juba oma rahvuse tõttu alamast seisusest. Kui esimene põhjus lõpuks kõrvaldati, jäi ometi teine, ja seda ei andnud kivistunud seisuslik seltskond salanõunikule iialgi andeks.

Aga... aga kuidas saaks temaga, Alexander Theodoriga, hakkama see tütarlaps, kui kord asi niikaugele jõuaks?

Kohe lahkub teenija head ööd soovides toast.

On tal mingeid tundmusi, või ärkamist tema vastu? Või on härra temale midagi nii kõrget ja kauget, et neiu ei suuda kujutledagi, et Middendorff võiks tema vastu tunda mehelikku huvi?

Olga läheb ja sellega kustub pühapäev, mille ta enese teadmata kaasa oli toonud. Häärberile laskub hääletu öö, ja olgu pealegi kevad, kohe on jaol ka kõle üksildus. Kui paljud sõbrad on lubanud külla tulla: mineraloog ja luuletaja von Schrenk, ning krahv Keyserling, ülikooli kuraator, Tartust; Jakob Hurt oma sümpaatse kaasaga Otepäält. Kuid keegi ei tule, igapäev on sada sebumist, tuhat tegemist. Äkki igatseb ta taga Peterburi, kus käisid kunagi teisipäeviti koos teadlased; tollal pidas ta seal oma majas rahvarikkaid referaadiõhtuid.

Olga Schulinil on kaks kevadet: kalendri- ja elukevad, Middendorffil ainult üks — see, mis tähtsamat.

See pole romaan. Kaugel sellest. Sest puudub avatakt, sõlmitusest rääkimata.

Akadeemik ei võta midagi ette.

Paljud pinged jäävad inimese sisse, vajuvad hingepõhja. Mõni pind tuleb aga aastate alt välja ja hakkab torkima. Tema kannab kaasas möödanikku nagu mõoteriistade kasti. Ja mitte ainult enda minevikku, vaid ka vanemate oma.

Hellenurmes võinuks neil 1874. aasta kevadõhtutel korduda tema isa ja ema lugu. Ent ei kordunud — Middendorff mõõdab seitse korda, seitsekümmend korda, kuid ei lõika.

II

Mihkclipäeval jõuab Middendorff tagasi pikemalt ringreisilt: Peterburi, Pööravere, Tori, Tartu.

Hellenurmes ei ole tornikella, ei ole tornigi, on vaid lokulaud, mida lüüakse teolistele.

Valitsejal on aga oma kell, oma aeg. Praegu istub ta mõisa kontoris, suured porisaapad jalas, tumerohelisel kuuel küljes sügisnurmede tuule ja vihma lõhnad, kaelas samblaroheline rätik. Ta annab peremehele aru tööde käigust, vahepeal toimunud sündmustest, ja muidugi räägib esmajooneloomadest.

Ta teab, et tõuloomade elukäik huvitab peremeest kõigepealt.

Kuidas käib angrerite käsi, kas on tervise juures ardenid?

Kas hobused on söödud ja joodetud nagu p e a b, kas lehmad, kelle tõugu Middendorff parandab, on karjatatud ja lüpstud täpselt nii, nagu tema on seda korraldanud?

Breitenburgeri pulli turjakõrgus, angleri piima rasvasisaldus, ardenni täku välimik. Tõuaretus, kirjavahetus, seltside koosolekud.

Akadeemik on tagasi koduses ringis.

Lõpuks kaebab valitseja, et tallipoiss Hendrik Orrav lasknud hobusel ära süüa sõidukuu, mis maksis kümme rubla, — too noormees, kellel mustad kiharad tolgendavad mütsi alt otsenagu mustlasel.

Middendorff kuulab väsinult, keskendunud range näoga. Vahel on talle raske ligi pääseda ja valitseja kardab teda, kuigi on oma leivaisaga alati hästi läbi saanud.

Tollet tõmmul tallipoisil on hingel veel teinegi süü, mille juurde valitseja püüab jõuda. Kiiresti hakkab ta paristama, et toatüdruk Olga oli, õigemini olevat olnud, tõelikult oli siiski pereemand Anna Maria Reinhard näinud ja talle, valitsejale, teatanud, et toatüdruk, kui nii võtta, see oli küll pereemanda jutt, et Olga läinud, aga vist kutsunud, pereemand arvab, et see võis nõnda olla, täpselt ei tea...

Valitseja segane jutt katkeb. Tal on häbi enda pärast. Ja piinlik toatüdruku pärast, kelles ta on pettunud, sest Olga oli nii kena tüdruk... Pealegi on see lugu toimunud härra äraolekul, nii-öelda tema, valitseja, silma all. Kuid süüdi olla ta ei taha.

„Mida siis keegi tegi?“ küsib peremees. „Kes oli subjekt ja kes objekt?“

„Anna Maria Reinhard oli läinud oma last välja viima, see nutnud, ja näinud siis, et Olga Schulin on kadunud, õhtu oli käes.“

Valitseja naerab kuidagi labaselt. Äkki see ärritab Middendorffi. „Täpselt nagu vene lakei, prikaztšik kuskil Orenburgi kubermangu trahteris!“ mõtleb ta ja küsib kaunis teravalt:

„Mis siis, et õhtu käes? Mida sellest siis järeldub? Aga inimene, palun katsuge ometi selgemini seletada, mida tegi pereemand ja mida toatüdruk.“

Valitseja tõmbab kahinal õhku kopsu. Ongi noomitus käes! Ta ohkab natuke teatraalselt, see muidu nii tõsine ja asjalik mees. Aga kuna ta ei ole võimeline rääkima lühidalt ja selgelt juhtumist, mis on puudutanud tema endagi hinge varjatud keeli, hakkab ta jälle paristama:

„Anna Maria hakkas tüdrukut otsima, vaatas kööki, teie töötuppa, et järsku on ta seal tolmu pühkimas, või pesemas...“

„Ega minu kabinet ole saun, et seal pestakse!“

„Ei, loomulikult mitte, härra von Middendorff, muidugi, jaa, aga teate, noored tüdrukud, kunagi ei või teada, mis nad ette võtavad või välja mõtlevad, minu prouagi ütleb, et vaikne vesi, sügav põhi. Ja vaadake, ta ei leidnudki Olgat kuskilt, toatüdruk oli kadunud nagu tina tuhka, jaa.“

Valitseja uurib pilgu peremehe ilmet: mida sealt võib oodata? Muidugi on tema leivaisa hea inimene, kes selles kahtlebki, kuid mõnikord ei saa aru, mida ta mõtleb. Mis seal imestada, teadlasest inimene, kellel on lihtelu asjadega oma arve ja vahekord.

Ning valitseja usaldab jätkata, jõudmata siiski kuigivõrd edasi:

„See oli lausa ennekuulmatu lugu. Emand arvas, et ta on kuhugi läinud, mõne sõbranna poole kohvi jooma või...“

„Meil Hellenurmes? Kus on meil kohvimaja?“ küsib akadeemik kannatamatult; õieti on ta teekonnast väsinud. Teaduste Akadeemia intriigid, akadeemikute omavaheline purelemine tegi ta meele alati hapuks — kus olid siis õilsus, objektiivsus, kõrgemad sihid? Ja peale selle, pealinnaski oli ta mõelnud Olgale — aeg-ajalt, riivamisi; ei, mis salata, mõnikord üsna üksikasjalikult: kuidas nad on seal tema hahasulgedest magamiskotis, kuidas ta neiu õpetab. Olgale on vaja teadmisi arvatavasti igas valdkonnas, igatahes võiks neiu soojendada tema eluloojakut, hajutada oma nooruse valgusega vananemise süngenevaid varje. Sel juhul oleksid osad vahetatud: tema, Middendorff, oleks planeet ja Olga päike. Kindlasti võiks ta olla seltsiline, hea abimees ka nende tohutute reisidelt kaasatoodud teaduslike kollektsioonide läbitöötamisel, mis on siin Hellenurmes ummistanud kogu elamise. Juba sellest ajast peale, kui nad selle mõisa ostsid, on siin üks suur tuba lausa muuseum, kuid uutelt reisidelt on peremees üha kaasa toonud lindude topiseid, loomade nahku, kivimeid, etnograafilisi esemeid, rituaaliriideid ja palju muud, millele ei oskagi silmapilk nime anda. Middendorff on tähele pannud, et Olga on terane ja hakkaja tüdruk — nõela kotti ei peida.

Aga kuhu valitseja ometi jutu juhib?

Akadeemik teritab kõrvu.

„Siis hakkas preemand tube läbi otsima, üksteise järel, toast tuppa, ega see kuigi lõbus toiming ole, kui pead jooksma ühe toa ukse tagant teise juurde, mõni on kinni ka.“ Valitseja hakkab oma jutu peale jälle ebalevalt naerma ja lööb äkitselt üle näo punaseks.

„Ja uskuge või mitte, härra von Middendorff, siis oli niisugune inetu asi, et Anna Maria leidis Olga Schulini teie voodist!“

„Noh, ja siis! Miks ei või ta minu voodis puhata?“ küsib teadlane valitseja meelest imeliku kannatlikkusega. „Kui mind kodus ei ole.“

„Jaa. Aga toatüdruk polnud mitte üksinda.“

Valitseja uurib salakesi peremehe nägu, videvik tuleb talle appi, varjab pilku.

„Polnud üksinda?“ küsib akadeemik põnevil.

„Jaa...“ Valitseja hoog tasaneb kummalisest toonist peremehe hääles, teraskuminast kui katsuda seda täpsemalt iseloomustada. „Nagu öeldud, ega see päris harilik asi ole, kõlblus on tänapäeval väga madalale langenud. Anna Maria Reinhard ütles, et üks oli seestpoolt kinni pandud, ja kui tema selle avastas, tahtis ta sisse minna, aga üks oli kõvasti lukus, nagu polekski seal kedagi sees, see ei saanud tōsi olla, sest härrat polnud ju kodus ja oli veel soe, nii et ahju seal ei kõetud. Oli küll keegi sees, jaa!“ Valitseja tõmbab hinge ja jätkab siis äkki otsustavalt, hooga, julgelt, nagu plartsataks ta sügiskülma Elva jõkke: „Olga magas seal teie voodis tallipoisiga, härra von Middendorff!“

On videvikupidamise aeg, see tund, kus kogunetakse praksuva ahjusuu ette; tondid, kollid ja ahjualused tulevad välja oma päevasest peidupaigast, et ajada lastel kananahk ihule.

Hellenurme härberis pole enam niisuguseid lapsi. Middendorffi pojad ja tütreid on suured. Ainus, kes loeb siin muinasjutte, on nende maadeuurijast isa, ja temagi teeb seda enne und.

Nii tulles kui minnes teed haiget. Ja pole nii, et keegi ei saaks haiget — nii saabudes kui lahkudes.

„Oma venitamisega, kahevahelolekuga põlgasin ta ära,“ mõtleb äkki Middendorff, kuid ei lausu ühtegi sõna, laseb jätkata valitsejal, kelle sõnad on nüüd järsku otsekui paisu tagant lahti pääsenud:

„Anna Maria kihutas nad sealt välja. Tüdruk hakanud tönninga, ise paljas kui porgand, palunud jumalakeeli, et teda minema ei aetaks. Poiss olnud aga vihane kui noor sõnn ja pereemand küsinud siis Olgalt: vuih, kuidas sul ometi häbi ei ole, süütus on neiu kalleim vara, ja sina muretsed töökoha pärast. Veriseid pisaraid peaksid valama hoopis oma hukkamineku pärast! Teine päev, kui ma tallipoisilt küsisin, kes lubas sul toatüdrukut härra magamistuppa vedada, hakkas Hendrik sompsima, et ei olnud nii, et Olga ise kutsus ta sinna. Ei mina usu, et tüdruk saaks meest ära võrgutada, see käib ikka vastupidi. Aga mine tea, Hendrik Orrav on ilus poiss. Ja ta hakkas mulle vastu haukuma, oli minuga rääkides kropp. Tuleb tema asi kogukonna kohtusse anda, jaa! Palupera triumviraat saab jälle kohut pidada — Muru, Uibo ja Pern: kaks Hanssu, üks Villem!“ Valitseja naerab lõbustatult, nagu oleks taluperemeeste nimede rittesadmine kes teab kui naljakas asi. „Saab siis meie Orravchen oma kaks-kümmend viis vitsahoopi kätte. Ja ropu suu eest juurde veel kümme-kond — selle peale võin ma mürki võtta!“ Ta vaatab usutlevalt mõisaomaniku poole ja kinnitab õhinal: „Selle eest kannan mina hoolt!“

„Saatke poiss minu juurde,“ lausub Middendorff tuhmilt, silmitsedes lauaplaati, seal on väike, herneterasuurune tindipritse imbunud puu sisse; tihenevas hämaruses on see peaaegu märkamatu. „Näiteks homme.“

„Ta on teenistusest ära läinud.“

„Soo? Ilma loata ja teatamata?“

„Jaa, muidugi! Hoolimatu, laisk ja lohakas, nagu ta on.“ Ning valitseja lisab maakeeli juurde: „Üits igävene lööbak!“

Peremees sulgub endasse, kivineb, pöörab järsult ära. Valitseja läheb vaikselt kontorist minema.

Middendorff ei leia asu. Katsub lugeda „Nordlivländische Zeitungit“, mille on Tartust kaasa võtnud, kuid mõtted on liiga hajali.

Õhtus on midagi mõrast.

Midagi üpris pragunenut on õhtus.

„Ma põlgasin ta ära oma ebamehelikkusega,“ mõtleb Middendorff. „Oma lõppematu arutlemisega, kahevaheloleku, t e o r e t i s e e r i m i s e g a lükkasin ta endast ära. Poolt- ja vastuargumentide võrgus kulus aeg, lasksin mööda õige silmapilgu. Ja vaene tütarlaps, kust tema teadiski, mis plaanid mul temaga on? *Träume sind Schäume*, nagu ütleb saksa vanasõna.“

Ta seisab akna all, vaatab mõisa õue. Seal on tallid, kus on teiste ardennide

hulgas ka täkk Burka, kelle soontes voolab tõuparanduse kaudu flandria verd ja kelle kohta *Central-Austellung*'il 1871 märgiti „ein bewundernswerthes Thier“. Laut, tõllakuur, selles ka prantsuse *dilligence*. Kõik need hooned nagu ka ülejäänud vajuivad vastupanuta, jah, täiesti igasuguse vastupanemiseta pimeduse rüppe.

Ta on iseenast hābenenud, see oli tema päritolu, kasvatus ja iseloomu koosmõju.

See oli ju olnud illusioon, rumalus, mõttetus. Kas ta ei öelnud seda endale iga päev, iga õhtu — möödunud kevadel, ja ka suvel Peterburis, Toris, Pāidlas — kõikjal, kus ta sel aastal viibis. Miks võtta nii südamesse ettekujutus; ehkki teadlanegi ei saa läbi ilma fantaasiata, selle tähelepanuvāarse omaduseta, mille tähtsust rõhutab ka Baer.

Ajujāā ja ajumõtted.

Õnnis Hedwig Elisabeth oli lahtiste kātega, tervete nārvidega isetu naine. Tema, Middendorff, oli võtnud armastust pikaajalise kiindumusena, pigem ideaalina; ta oli kaugemeelne, jahelik nagu need külmad aladki, kus ta reisib ja mida nūsuguse innuga uuris ja kirjeldas, lootes oma vastupidavale, noorpõlvest peale karastatud tervisele, mōnikord ka Fortunale.

Nūūd võitlevad temas teadusemees ja tundeinimene.

Tragöödia vapustustele järgneb lein, taganutmine. Ka akadeemik kahetseb; ta ei kitku juukseid, ei torma pimedas toas ringi ega ulu valju hāālega, ammugi ei kārista ta lõhki oma öōriideid, mis ta mõtlikult, justkui unenāos selga paneb.

Kūūnal on öōkapil endisel kohal, seal on ta suvest saadik. Tikke kõrval ei ole. Vett klaasis ka mitte. Kuid klaas ise on, ent kuiv. *Trocken. Und Trockenheit überall*. Ja Olga ka ei ole. Täna ei tulegi ta patja kohendama, oma isandat magama seadma.

„Aga salanōunik hārra von Middendorff ootab,“ mõtleb majaperemees, „igatseb teda taga. Jah, nōnda on lood kui aus olla.“ Voodisse pugedes ei võta ta kaasa Hackländerit ega Guzkowi, ta jätab tammepuust raamatukapi koguni rahule.

Kas Olga on minema aetud? Kuhu ta siis jääb? Valitseja jutust ei tulnud välja, et ta oleks āra aetud. Nūūd on seda kas vōi tolleltsamalt matrooniltki, Anna Maria Reinhardilt, imelik kūsima minna.

Imelik?

Nii palju inimlikku tundub imelik.

Liiga palju.

Imelik, et neiu kisub, tōmbab, olgu ta vōi kümme korda teenijatüdruk.

Akadeemikus ārkab midagi endist, kuid märksa teravamalt, isalikumalt, mõistvamalt. Vōibolla inimlikumalt, isegi bioloogilisemalt? Mis siis, et Olga oli noormehega siin, kus praegu lamab tema, ja kui too kiiras tallipoiss ehk tal sūūtusegi võttis, kas tasub temal, arstil ja zooloogil, sellepārast veel tūtarlast põlata; seegi on elu. Tema ise on sūūdi. Miks on olnud ta nii vihastamapanevalt

osavõtmatu ja tuim, teadlane ja uurija, kes ei suuda oma tundeid väljendada — igavene möhmus!

Nõnda kirub ta ennast mõttes.

Ent kummaline küll, äkki tajub Middendorff, et vahepeal pole midagi muutunud: ta ihaldab toatüdrukut veel rohkem kui enne.

Ja lõpuks — ütles ju kunagi talle vana hea Baer:

„Mis kalad! Ka inimene ei ole veel valmis, ta areneb edasi!“

KUIDAS TEKIVAD PILVED

I

Park lõppes äkki. Nääriluu tuul undas lumepihu keerutades noorte puude vahel, mis akadeemik oli siia viimastel aastatel istutanud. Ilm muutis ära, tuisk hakkas vaibuma.

Tuldud teed tagasi minnes märkas koduõpetaja, kuidas Soka kuusiku kohal, kus asus mõisniku perekonnarahula, oli pilvedesse tekkinud külmsinine lahk; heledalt välgatades langes seal alla üks täht. Läbi tasaneva tuisu huikas korraka öökull.

Kas polnud see õndsas Ernestine vaim, mis lehvis tihenevas videvikus? Soovis see noormehele õnnistust ja rahu, oligi ehk rahu ise? Tema südames oli mälestus neiust igavesti talle. Ning polnudki tarvis arutada, mis oli nende vahel tõesti sündinud ja mille ta oli ajapikku juurde mõelnud.

Nüüd oli noor mees teinud ühe teise sammu, mille ta tahes-tahmata pidi astuma. Miks pani see aga südame rahutult põksuma, üksilduses mõtiskelles koguni valutama? Kas Ernestine oleks kiitnud ta teo heaks?

Taamal ootas paar kaska oma hingetormi, kahistades vihaselt, nagu ahastavaltki raagus oksa. Koduõpetaja seisatas, varjas labakindaga suud ja hakkas kõhima.

Ernestine oleks eladeski andnud talle oma õnnistuse.

Sest see, mida ta kavatses, oli õige, ja see oli tema, Jakob Hurda kohus.

Ta hakkas mööda kitsast, pooleldi kinnituisanud teerada minema häärberi poole, peas keerlemas värsiread Hebeli „Requiemist“:

*Seele, vergiß sie nicht,
Seele, vergiß nicht die Toten!*

Algul oligi Hurda pilk peatunud Ernestinel. Kuid siis oli ta veel üliõpilane ja kooliõpetaja Hermannsohn, kellele Oetteli vanuselt teine tütar samuti meeldis, jõudis temast ette ning kosis Ernestine endale. Jakob mäletas hästi veel neid

aegu, kui kreiskooli inspektori majas lehvib ringi neli musta põlle ning lõunalaual istusid hiirvaikselt ja kombekalt kõik neli Oetteli tütar: Julie, Ernestine, Eugenie, Mathilde. Ta oli esimest aastat ülikoolis, kui vanim neist, Julie, pidas oma seitsmeteistkümnendal sünnipäeval pulmi Cristian Dsirnega, kes viis Julie seejärel pastoriprouaks Lätimaale Raunasse. Kõik naised inspektori majas kandsid tagasihoidlikke tumedaid riideid — eesotsas pereemaga. Louise Marie, kes pidevalt haiglane ja väsinud, oli tütarde vastu nõudlik, kui mitte öelda hugenotlikult karm. Hurdale, kes oli üles kasvanud ranges hernhuutlikus kodus, tuli Oettelite pool nii mõnigi hoiak ja suhtumine tuttav ette. Pole siis imestada, et sellisel süngevõitu taustal mõjusid tema livonuse värvimüts ja roheline-punane-valge korporandipael silmarõõmustavalt.

Hurt oli kakskümmend kuus aastat vana ja aeg oli teisel ümber kaela hakata.

Korraga meenus talle Oetteli heatahtlik ümmargune nägu, kui vanahärra tema kolleegile ja sõbrale Hermannsohnile laulatamisel õnne soovis ja joviaalselt ütles:

„Na, jetzt bist du ja ein junger Ehemann.“

Sama saatus oli nüüd ootamas Hellenurme koduõpetajat, Ernestine asemele astus aga tema vanuselt järgmine õde Jenny. Jakob oli neiu Oettelilt kätt palunud kirja teel — nõnda oli mitmeski mõttes parem.

Kogu südatalve oli ta enesega heidelnud, katsunud ennast läbi: kas astuda seda sammu või mitte? Loomulikult teeb mees niisuguseid otsuseid ainult iseendas. Küll aga tahtnuks koduõpetaja sellest kellegagi kõnelda, kuid polnud kedagi, kellele oma südameasju usaldada. Leivaisa, läbilõhki teadlane, oli sõbralik ja vastutulelik mees, temaga võis rääkida väga paljust.

Kuid mitte sellest.

Sellest küll mitte.

Kaheldes ja kõheldes oli Hurt viimaks kirja valmis teinud ning ära saatnud. „Livonias“ oli hoopis suuremate elukogemustega kaasvõitlejaid, kellele poleks naisevõtt teinud peavalu ei otseses ega ülekantud tähenduses.

Kuid Jakobil oli käia oma tee.

Ta läks mõisa köögiakna alt mööda, see oli juba valge. Korraks vilksatas valgustatud ruumis ka pereemand Anna Maria Reinhardi sale kuju, valge põll ees; ta paistis midagi selgitavat köögitüdrukule, rõugearmilisele piigale.

Hurt trampis tagatrepil jalgu, puhastas luuakontsuga rutakalt saapaid. Ta kibeles juba oma tuppä, kus tal oli mitu tööd pooleli. Igaval inimesel on igal pool igav, mitte aga usinal teoloogiakandidaadil, kellel olid käed-jalad täis tööd, pea plaane; kellest ta sõbrad, tuttavad ja rahvuslikud tegelased lootsid üht eestlast, kes võib ja suudab ning peab seepärast oma suguvendade jaoks palju korda saatma. Igatahes talurahvaseaduste kogu oli ta juba tõlkinud tartu keelde ja avaldanud ka brošüüri uue kirjaviisi kaitseks. Karske meel, töötahe ja edasipüüdlik vaim olid need kuldaväärt omadused, mis olid teda alati aidanud. Noorpõlveaastad olid möödunud raamatute seltsis katusekambris —

*frisch, frei, fröhlich und frumb
ist der Studenten Reichtumb,*

nagu kuulutas juba usupuhastusaegne riim. Visalt töötades oli purunenud üks pähkel teise järel, saanud läbi kreiskool, gümnaasium, ülikool.

Laud, lamp, tool, pesunõu nurgas, nikkelnuppudega voodi. Ka äratuskell ei puudunud Hurda toast. Kulunud põrandalauad, seinal väike raamaturiil, millel kitsa kaelaga vaasis kolm tillukest nuluoksa, mille päeval, kui Jakob andis all noortele Middendorffidele tundi, oli sinna pistnud Anna Maria Reinhard.

Hurt süütas rohelise kupliga laualambi, vabastas end talvepalitust, mütsist ja saabastest. Palitu oli vana ja lõhvel, uut polnud ta jõudnud veel soetada, sest maksis ülikooliaegseid võlgu. Kui püüdlük, töökas ja kokkuhoidlik ta polnudki, võlgadeta ei suutnud temagi oma õpinguid lõpetada. Ta pani palitu riidekappi, mütsi sinnasamma, surus kapiukse kinni.

Tuisusel õhtul oli siin hubane, ahi õhkus sooja, toatüdruk oli seda õhtupoolikul kütnud. Laual oli valmis käsikiri, millele Jakob kirjutas eile, 21. jaanuaril 1866, oma selge käekirjaga „Estonische Localsagen und Ueberlieferungen“. Pealkiri oli saksa keeles, sisu võru murdes; neid muistendeid ja pärimusi oli ta kogunud Õpetatud Eesti Seltsi jaoks. See oli tema meelisilm: muinasjutud kodukäijaist, tontidest, rahakeldrist, mida võis näha vaid jaaniööl Põlva kiriku aknast naiste poolelt, kui vaatajal olid kaelas musta täku taosed. Mis karva hobuse rangid pidi tema endale kaela panema, et näha raha oma kavatsuste teostamiseks? Annaks keegi stipendiumi või paneks talle aastapalgaks tuhat, parem juba küll tuhat viissada rubla. Siis võiks ta mõelda, tõlkida, koguda vanavara, kirjutada artikleid ajakirjale, kalendrisse, ja olla seejuures täiesti iseenda päralt. Hea oleks, kui keegi koristaks aeg-ajalt tuba, muidu oleks ta üksi oma mõtete ja raamatutega. Ei perekonda, laste kisa, igapäevast muret, kust saada peatoidust. Vahel läheks reisima Saksamaale, või ka Šveitsi.

Hurt muigas oma mõttemõlgutusile: nagu mingi nähtamatu käega kiskus teda sinna, kust olid pärit Oettelid: mees Saksamaalt, naine prantsuskeelsest Šveitsist.

Ennist oli tal lauale lahti jäänud geomeetriaõpik. Et maadeuurija poegi sekundasse ette valmistada, pidi ta ise kõike seda, mida õpetas, hästi meelde tuletama, seepärast kordas ta mälu värskendamiseks kõiki gümnaasiumi õppeaineid. Niisiis, ühe-, kahe-, kolmemõõtmeline joontegeomeetria — longimeetria. Jooned, mis lõikuvad, ristuvad; jooned, mis kaovad lõpmatusse.

Siia kuiva igava joonterägastiku juurde sobiks suurepäraselt üks täht.

Üks täht, mis ei looju ega hälbi Soka kuusiku kohal pimedasse maailmaruumi.

Üks armas, omane, truu süda oli see, mida koduõpetaja taga igatses.

Ei ole hea, kui inimene on üksi, ei ole!

Saaks juba rutem teada, kas jaa — või äkki hoopis ei...

Arvatavasti küll jaa, kuid mine neiusüdan te...

Trepilt kostis kobistamist.

Kindlasti oli see Anna Maria Reinhard. Küllap oli tal midagi käes, sammud kuuldusid ettevaatlikud ja kobavad.

Kas tõi ta kauaoodatud kirja?

Ärevusest kuivava suuga tõusis koduõpetaja laua tagant pereemandale vastu.

Preili Reinhardil oli käes kandik meepurgi, aurava teekannu ja rohelise lopsaka aaloelehega alustassil. Temast hoovas puhtust, korda ja armast perekondlikkust, mis mõjusid siin üksildases toas elustavalt. Seljas pruun villane kleit, satäänid juuksed üles pistetud, suurtes mandlikarva silmades hool, seisis ta lävel ja ütles:

„Miks olete nii sõnakuulmatu? Miks läksite välja kõndima? Te pole veel kaugeltki terve.“

„Kopitan siin ära,“ muigas koduõpetaja. „Kolletan lõpuks päris muumiaks.“

„Teie, ja kolletate!“ hüüdis pereemand kandikut lauale pannes ja ähvardas naljatades sõrmega: „Mis te edvistate?“

„Nägo muide nätä, tervüss hindä teedä,“ öeldi meie pool, Põlva kihelkonnas.“

Anna Maria Reinhard uuris meest paar silmapilku järelekatsuvalt. Võttis siis põlletaskust kaks kirja ja asetask need lauanurgale niisuguse näoga, nagu pannakse käest ära tülikaid, pahandusttoovaid asju.

„Täna, preili!“

Neid kirju pereemand ei sallinud, vaistlikult vihkas ta neid heledaid ümbrikke, mille kahe peaga Vene vapikulli kujutaval margil pisike must tempel: Dorpat.

Eriti põlgas ta seda teist, roosakat kuvääri, kuna sellest aimus otsest ohtu.

Tasahilju oli ta hakanud koduõpetaja järele õhkama. Hoolitses tema eest, käis teda nii tihti vaatamas, kui vähegi viisakas oli. Õpetas ju kadunud emagi, et mees on nagu isane kass, pead taipama, millal on õige aeg ja koht teda silitada, muidu lööb küüned ja hambad kätte.

Anna Maria Reinhard varjas oma tundeid, häbenes iseennastki. Polnud juttugi, et ta võiks lubatu piirist üle astuda, tulla välja unustuse varjust; oma südamekripeldamisele ei julenud ta õieti mõeldagi. Preili vilksas jälle mehe poole vaadata. Hurda nägu oli lambivalgel nii kahvatu ja kõhn, et Anna Marial käis südamest läbi valus voog.

„Hoidke ennast. Vaadake peeglist, kui kehv te välja näete. Olete üle töötanud.“

„Tõesti,“ pomises koduõpetaja hajameelselt, mõtetega juba toda teist, roosakas ümbrikus kirja lugemas.

Pereemand tajus seda ja muutus veel õnnetuimaks.

Kõrge hele laup, selge pilk, armas olek. Preili võis lõpmatult vaadata Hurta, panna tähele iga ta näoilme muutumist, iga liigutust. Ning sundida jooma teed, mille mees näis olevat päriselt unustanud. Ja kõik nende vastikute kirjade pärast! Ei, kui Anna Maria Reinhard oleks vähegi võinud, kui ta oleks t o h t i n u d, oleks ta need kirjad heitnud kõõgis pliidi alla! Aga Issand hoidku selle eest! Ta ei võinud midagi teha, ainult seista ja vaadata, sedagi mitte nii kaua, kui oleks soovinud — koduõpetaja ootas ju viisakalt tema lahkumist. Preili viivitas minekuga, kuid lõpmatult venitada ei võinud, ka see polnud

kombekas. Tuhmilt, kahjutundega kordas ta: „Joogete, võtke mett ja aaloeid ka!“ Ning läks, tühi kandik käes, sirgeselgselt ja näiliselt sõltumatult ukse poole.

Hurt saatis teda mõtlik–kiirustaval pilgul ja haaras läbematult kirjade järele.

Neiu Oetteli kiri kandis kuupäeva: 21. jaanuar.

Jenny kirjutas: *Lieber Hurt!*

Jakobi kiri olnud talle suureks ootamatuseks, temale, kes ta poleks eales uskunud, et ükski mees võiks teda armastada, ja et veel tänagi on ta eilse kirja mõju all. (Üllatus muidugi! Seda oli Hurt arvanudki, kui ta siit katusekambrist niisuguse kirja teele saatis!) Jenny palus, et nende kihlus jääks leeripäevani saladuseks.

Vana Oettel kirjutas ka. Tema võrdlemisi lühikese kirja toon oli sõbralik nagu ta isegi. Ta ei alustanud tütre käe palumisest. Või ehk pidas ta seda endastmõistetavaks? Kas ei aimanud elupõline pedagoog juba ammuilma, et Jakob kosib ühe tema pruunisilmsetest tütardest? Polnud ta ju jälginud mitte ainult oma tütarde kasvamist, vaid ka Hurda meheks sirgumist kolmeteistkümne aasta jooksul, sellest päevast peale, kui Hurt tuli isaga Pölvast tema jutule. Igatahes alustas ta oma kirja mõnevõrra kamaadlikult: *Mein lieber Hausgenosse!* Ning viis jutu kohe hingekarjasekohale, mida Jakobile oli pakutud Uuralis, Fresentali saksa asunduses. Inspektorihärra arvas, et tema küll ei võtaks kohta vastu niisuguses kurbade looduslike tingimustega stepiasunduses, isegi siis, kui seal pakutakse kolm korda paremat palka kui praegu.

Seda kohapakkumist oli koduõpetaja põhjalikult arutanud oma leivaisaga ja ka Middendorff oli plaani maha laimnud, öeldes, et Hurda koht on Liivimaal oma rahva hulgas.

See oli tähtis, kuid mõistagi polnud see praegu peamine, hoopiski mitte. Mida arvasid siiski Jenny vanemad tema abieluettepanekust? Tundku nad teda kui tahes kaua ja suhtugu pealegi nagu oma pojasse, nüüd oli küsimus nende tütre tulevikus.

Jakob libistas pilgu üle ridade.

Vanahärrale (küllap ka majaprouale) oli tulnud tema kiri üllatusena. Edasi teatas Pappa Oettel, et Jenny oli olnud *so getroffen und gerührt* ega saanud tükil ajal pisaraid pidama, kuid järgmisel hommikul olnud ta näol juba naeratus nagu alati. Lõpuks soovis härra Oettel Jakobile Issanda õnnistust ta ettevõtmises.

Koduõpetaja ohkas õnnelikult.

Seejärel märkas ta postskriptumit, kus Oettel andis talle edasi 1000 tervitust oma proualt.

Hurda tagasihoidlik tuba tundus talle äkki lõpmata armas ja rikas.

„Ma ei olegi elus nii rikas olnud kui täna,“ mõtles ta heldinult. „Ma näen sind unes, *meine süße Jenny!*“

Ta tahtis hõisata.

Kuid ei teinud seda mitte.

Kõndis vaid kiiresti oma väikeses toas edasi–tagasi, käed seljal.

Jaa, jaa! See oli tema elus väga tähtis sündmus. Muidugi tuli Jakobi kiri

Jennyle nagu välk selgest taevast, kuid siiski ütles ta jaa.

Koduõpetaja kujutles end Tartusse armsama juurde. Eks ütle Saalomoni ülemlaulgi: tema andku mulle suud oma suuandmistega; sest sinu armatsemised on paremad kui viin. Sa oled kui lilleke orjavitste seas, nõnda on mu sõbruke tütarde seas.

Nõnda oli lugu Siionis. Vennastekoguduses oldi aga mehe ja naise vahelistes asjades väga ranged, ei tulnud kõne allagi, et noormees võinuks sõrmeotsagagi puutuda neiusse enne pulmi, mis veel suuandmistest rääkida. Aastakümneid kõneldi nagu imelugu ühest rätsepast, kes oli otse palvemajas, kõigi nähes, ilma pikema jututa astunud võõrale tüdrukule ligi ja põiminud talle käe ümber piha. Kui temalt küsiti, kuidas tohib ta ühele korralikule ja ärarikkumata tütarlapsele kätt külge pista, vastas rätsep veliste ja sõsarate suureks imestuseks julgelt, häbenemata: „Selle, et timä om minulõ luudu! Ma võta ta hindälõ!“ Aga hiljem, kui nad paari läksid, ei väsitud imestamast, et nii tavatust, lausa sündmatust kosimisest hoolimata elasid nad riidlemata nagu tuvikesed.

Hurt heitis pikali, pani käed pea alla ja lamas pimedas, kuulates talvetuule vingumist akna taga. Ta oli õnnelik, õnnelik oli ta, ja pea tulvil lennukaid kavatsusi. Tulevik tundus nii särav ja lootusrikas.

Kunagi ammu oli üks Põlva pastor teinud laulu, mida nemadki omal ajal Mammastes, kihelkonnakoolis, isand Mattisoni juhatusel laulsid:

See talv, see kange talv
ei ole joht nii halb
kui mõne rahva mõtleva,
ke külmä hõngo pelgävä...

Sel talvel oli Jakob läinud üle Rubico. *Der Würfel ist gefallen, können wir mit Caesar sagen* — nagu oli ka Pappa Oettel oma kirjas märkinud.

II

Jälle tõi Anna Maria Reinhard üles tuppa teed, valge põll teenijalikult ees, pühapäevakleit seljas ja juuksed pidulikult korrastatud, nagu asutaks preili Rõngu kirikusse jumalateenistusele. Kandik käes, jäi ta teeriistadega ukse juurde seisma, saamata sõnagi suust, silmitsedes koduõpetajat jumaldaval pilgul. Pereemand liikus otsekuu unes. Magusas uimas, mis Anna Maria meelest võinuks kesta igavesti.

Hurt püüdis teha end võimalikult osavõtmatuks ja ükskõikseks. Ta ei tulnud preilile vastu niigi palju, et oleks palunud tal siin korraks istet võtta.

Kuid Anna Maria ei paistnud selliseid pisiasju märkavatki, võlutult vahtis ta noormeest.

Hurt pööras temalt pilgu ära, manas näole kinnise ligipääsmatu ilme.

Jumal on armastus. Tõsi küll, seejuures peeti silmas taevast, mitte maist lihalikkust armastust. Mitte erost, vaid agapet — kui kasutada kreeka keelseid mõisteid.

Ainult mõistlikkuse ja kindla meelega võis noor teoloog kiusatusest võitu saada. Parem järsk ärapöördumine kui allavandumine, mis ei töötanud midagi head. Kõrvus kõlas tal isa karm hauatagune velitse hääl:

„Kuradilõ ei tohe ütlen asjan perrä anda, sös valmistat hindälõ igävedse hukatusõ.“

Nõnda siis pidi see armastus jääma vastamata.

Hurda süda oli linnas.

Ning Luther oli pidanud kuradit tuhandekordseks võluriks.

Anna Maria oli kuulnud, kuidas Jakob vestles mõisahärraga lõunalauas maailma asjadest, arutas poliitikat; seal oli Hurt elav ja vaimukas, hoopis teine inimene kui siin, oma toas. Preili ohkas. Koduõpetaja näeb välja nii väsinud, ta teeb ju nii palju tööd, et peab rahu saama. Ja Anna Maria oli teda jälle näinud, oli viibinud ta läheduses, hinganud temaga ühte õhku — ning see oli kui karastav vesi janusele hingele.

Pereemand pöördus minekule.

Ukselink pihus, vilksas ta tagasi vaadata ja tähendas:

„Õo tuleb vilu, ahi on kütmata. Teil siin kivist välissein. Peab teile vist veel ühe teki tooma.“

„Ei ole tarvis.“ Poolnaljatamisi, pooltõitsi lisis Hurt: „Kui tõesti külm hakkab, eks ma siis tule ja koputa teie uksele.“

„Uksele?“ kogeles preili näost punaseks lahvatades.

Õösel ei saanud Hurt nahka silmale. Kurat hakkas jälle kiusama. Mandlisilmad ja kõrge rind ei andnud rahu. Ta vähkres küljelt küljele. Oetteli tütar oli kaugel Tartus, Anna Maria aga siinsamas, trepist alla, kurakätt, ja ta oli ju lubanud minna, kui on jahe, et tekki tuua. Vastuoksa, oli kuum, peas ja kehas torkis nagu nõeltega, kuid mis sest, ega preili tule ometi termomeetriga mõõtma, kas siin on soe, paras või külm. Oli ju näha ja võis arvata, et ta Jakobit oma toas salamisi ootab. Kui aga tema... Kuidas oleksid selles olukorras ennast üleväl pidanud tema kallid kaasvõitlejad? Ühel õigel buršil ei maksnud midagi trepist alla minna, julgelt uksele koputada — ja pärast jälle tagasi tulla, nagu polekski midagi juhtunud; või nad vähe olid preilidega läbi käinud. Kuid tema, kas tema tohtis nii kergemeelselt toimida karge kutsuva maiöö kiuste, millal leige ja ükskõiknegi võib süttida.

Ükski surnud keel ei ajanud pead nii kuumaks ega pannud südant nii ärevalt lööma kui elav naine. *Freilich*, öelnuks Carl Oettel, kui ta siin oleks ja teaks, mis tema *Hausgenosse* hinges toimub. Kes veel võis seda paremini mõista kui tema, kel oli üliõpilaspõlves Jenas rohkesti sekeldusi südameasjade pärast, ja ka hiljem Wetzdorffis, kus ta oli sunnitud koguni prooviaasta pooleli jätma, hõlmad vöö vahele korjama, Saksimaa tolmu jalgadelt pühkima ja põgenema Vene riiki Eestimaaale, sest tuliste tunnetega mehel oli tekkinud romaan pastori noore tütreaga, mis — kuidas nüüd öelda — *nicht ohne Folgen blieb*. Kui raske pidi küll olema pühakute ja munkade elu, kes pidid liha suretama! Usuisa ise ka ei pidanud vastu, vaid tuli kloostrist ära ja abiellus endise nunnaga.

Kartused ja hirmud hoidsid Jakobit tagasi, vennastekoguduse alusmüür pidas vastu. Varase hommikutunnini vähkres ta kuumaksläinud asemel. Siis hakkasid linnud pargiäärsetes vanades kaskedes kiiralt laulma ja magamisest ei tulnudki enam midagi. Tõustes oli ta pea uimane ja tuju tusar.

Hommikul kell seitse oli tal esimeseks ladina keele tund. Ta andis poistele reha grammatikaharjutusi, uimerdas ise laua taga, silmad moodupärast sügavmõtteliselt õpikus, pea tühi.

Seejärel tuli kella kaheksast üheksani vaheaeg. Seda kasutas ta väikeseks jalutuskäiguks. Keppi viibutades läks Hurt selgesse jahedasse hommikusse. Rohi tärkas tänavu visalt, puude lehed olid noored, helerohelised, täis kasvamata. Päike säras veskijärve veel, aias õitsesid ja uhkasid tugevat lõhna nartsissid. Samas kõrvall oli kärneripoiss üles teinud peenrad ja katnud kinni raagus kuusehagudega, et kanad ei pääseks kurja peale. Paaril peenral oli näha ka õlgmatte külma eest.

Liivatatud pargiteel vedeles sulgi, seal oli öösel lind ära söödud. Temast polnud alles muud kui ainult mõned hallid udusuled. Kes oli langenud röövlinnu saagiks: kas lehelind, tihane, värvuke?

Niisugust kurba pilti näinult ei tõuse küll huulile laulusõnad: kas on linnukesel muret?

Koduõpetaja keerutas mõtlikult jalutuskeppi ja kiirendas sammu.

Lind oli ära söödud ja Jenny igatses linnas, tema siin.

„Eugenie oli minu ema nimi. Väike, väga elav ja graatsiline olevus, täis tuld ja elu, väga musikaalne, kena välimusega; nimelt olid tal silmad pruunid, juuksed tumepruunid ja nii pikad, et kui istus, siis ulatusid maani,“ kirjutas hiljem oma emast Hurda tütar Mathilde Mäevälja.

„Varsti om leeripäev, 15. mai,“ mõtles Jakob ja neelatas ärevalt. „Jah, sõs...“

Jah, siis kuulutatakse avalikult Jakob Hurda ja Adele Eugenie Oetteli kihlusest. Siis saab oma südame tahtmist tema, Himmaste koolmeistri poeg, ja Jenny, kes on kaheksateist aastat vana, kes nuttis kunagi salaja haavumusest, pidades ennast murjaniks, keda Jakob ei hakka iial, mitte iial armastama; see oli siis, kui nende andekas, särav ja galantne Hurt viskas silma tema vanemale õele, nüüd Jumala poolt ära kutsutud Ernestinele. Aga Issanda teed on imelikud, kauge, kättesaamatu ja palavalt igatsetud kostiline on muutunud kirjades ja ka juba tegelikult *geliebter Jacques*'iks.

Koduõpetaja silme ette kerkis pilt, kuidas kolmanda tütre leeripäeval Pappa Oettel võtab suust ühe oma paljudest piipudest, muidugi mitte selle kõige pikema, mille vars ulatub põrandalt lakke ja mis moodustab ta kollektsiooni ühe uhkema eksponaadi, vaid tolle tavalise, väikese, kõvera, vanntoosiga, tõstab klaasi maheda veiniga, mille nimi on *Liebfraumilch*, ja kuna ta on leeripäeva ja kihluse puhul eriti heas tujus, hüüab ümmarguse näo üleni särades:

Klingt alle, liebe Gläser, kling!
Die dreye segne Gott!
Und wer's nicht drinkt, nicht mit uns singt,
Der ist ein Hottentott!

Mispeale ruttavad kõik muidugi klaasi kõlistama. Ega jää teistest maha ka peigmees, vana livonus Hurt.

Oli aeg härberisse tagasi minna.

Aga enne kui koduõpetaja jõudis hommikusse kohvilauda, tuli talle eeskojas vastu Anna Maria Reinhard. Pereemanda palged olid kahvatud, silme all mustad ringid, temagi polnud maganud. Jakobit nähes löid ta pikergused silmad särama ja nägu hakkas üleni helendama nagu pühapilt; valus igatsus ähvardas purustada ta südame. Kas Hurt siis ei tunne, kuidas ümberringi kõik õitseb, kas ta ei tunne, et nõnda edasi ei või kesta!

Täna ei saanud preili endast enam võitu. Hoogsa jõulise liigutusega heitis ta käed kõrgele üles, valmis Jakobil kaela ümbert hakkama.

See kestis vaid silmapilgu.

Siis murdusid käed nagu linnu tiivad, tardusid paigale, Anna Maria julgus oli äkki otsas, kasvatus tõmbas tundeavaldustele oma piiri ette. Ta pilku ilmus väljapääsutu nukrus.

Jahmunud koduõpetaja lausa põgenes söögituppa, kus tema hoolealused istusid juba lauas, lumivalge targeldatud laudlina heitmas noortele nägudele heledat helki.

Alles eile oli Hurt seletanud väikesele Hedwigile, Middendorffide pesamunale, et liblikat ei tohi kätte võtta: siis kaotab see tolmu tiibadelt ega saa lennata.

III

Kuidas tekib pöud, välk ja lumi, sellest oli Hurt rääkinud heinakuus „Vane-muise“ seltsi liikmeile; Päikese ja Kuu mõjust mandritele ja metsadele, iseäranis aga merele, ka sellest oli ta neile Tartus kõnelnud.

Kuidas tekivad pilved?

Ta oli selgitanud, miks ilmuvad laotusse just niisugused ja mitte teistsugused pilved; millal tekivad ja millest, mille toimel, mõjul, tagantkihutusel rünkpilved, kiudpilved, rasked rahe- ja lumepilved. Tõi kuulajaile seal „Vane-muises“ ette isegi ühe inglise teadusemehe Howardi loodud klassifikatsiooni, ise küll mõttes muiates, et nüüd on koguni pilvi hakatud liigitama.

Ent see polnud ju ilmtähtis, mis ta seal rääkis või kuidas läks.

Ta oli kohanud oma kihlatut. Kõige olulisem oli ju see.

Versöhnen, versöhnen, käis Hurdal peas ringi verb Lutheri piiblitõlkest.

Ja ta vehkis kepiga ägedalt õhus, tema, kes oli alati igas jutus ja teos nii mõõdukas.

Teatavas mõttes oli temagi kadunud poeg. Tulnud koolmeistri õlgatusega koolitarest, kehvadest maaoludest. Ta polnud küll ise kodunt põgenenud, ei, algul kihelkonnakoolijuhataja Mattisoni, hiljem inspektor Oetteli pealekäimisel oli isa ta kodunt ära andnud, sest ise ta poega koolitada ei jõudnud ega olnud tal ka elujulgust millekski rohkemaks kui minna vennastekoguduse palvemajja õhkama. Nii oli asi kogu lugupidamise ja austuse juures õndsas isas vastu — kui tõele silma vaadata. Tõsi oli küll ka see, et ega isa oleks saanud

midagi suuremat ette võtta — selleks olid ainelised võimalused ikkagi liiga ahtad.

Kadunud poeg tuli pärast eksirännakuid löödult koju.

Tema p o l n u d e k s i n u d, oli igal pool eeskujuks, kõikjal lahenduste otsija ja pakkuja.

Versöbnen — lunastama, pojaks võtma. Oettel oli ta endale pojaks võtnud sellega, et aitas tal haridust saada. Jah, tal oli õnne olnud.

Mõnikord olid tal jalutuskäigul kaasas noored Middendorffid, kellega nad siis taimi määrasid. Sel löikuskuu pealelõunal kõndis Hurt üksinda. See oli tema puhkus, vaba tunnike pärast tõsist õppetööd.

Meeliskelles oli ta mõisast välja jõudnud. Tee ääres söödil sõi talu kari: lehmad, lambad. Kepiga vehkides astus ta mööda teed ja hingas suurte söömudega põuast suveõhku, tuulutas kopse, nagu oli õpetanud akadeemik. Jäi siis silmitsema karjust, kel oli seltsiks tokerja karvaga koer. Karjuseks oli väike vanamees, seljas kandadeni ulatuv kulunud kasukas, kaelas linane kott pika nõõri otsas, kust ta võttis midagi ja suhu poetas. Nägu oli tal kollane, määndunud vaha karva.

„Karjapoiss on kuningas,
suure valla valitseja,“

luges Hurt mõttes oma luuletust. „Olin tookord „Kalevipojast“ lausa joobunud. Kui teha „Karjapoisi“ eksegeesi — jah, just! — kui imelikult see ka ei kõlaks, siis selle luuletuse algus meenutab ju vägagi „Kalevipoja“ algust:

...tahan teile lugu laulda,
imeasjo avaldada.“

Ta hõikas karjusele:

„Jummal appi!“

Vanamees sihkis teda püüdlilikult. Ühel silmal paistis tal olevat kae.

„Abi om tõtete vaja,“ soostus ta ja pobises: „Tartun pidi olema üits mägi...“

Koduõpetaja ei saanud aru, kas vanamees rääkis endaga või olid need sõnad määratud temale.

Siis küsis karjus hambutu suuga susistades:

„Om sääne vai?“

„Mes nü?“

„Sääl üits mägi.“

„Toomemägi.“

Vanamees elavnes.

„Kae, tolle Toomemäe sehen pidiki olema ravvast sann. Ku maainemine lätt liina, satass ta mäe pääl kõnden sisse, sääl lüüdävät ta õkva raudsanna. Eläv inemine visatavat koleda kuuma kätte, eng jäävät kinni ja liha sulavat konte päält valla, a kondi lükitävät traadi perrä.“

Ta tõmbas ninaga, nagu haistaks praetud inimliha lõhna.

Jahmunult vaatas Hurt talle otsa.

„Mes jutt tuu om?“

Märgates oma rähmaste vettjooksvate silmadega, et noorsand jäi kahevahele, hüüdis karjus sülege pritsides:

„Tuu om õige jutt. Kas sa ei usu vai? Mõisa kärnäripoiss kõnel, temä ollev sinna sisse sadanu, saina ergänu, olluva vereväss aetu. Temäl nakanu rasu sällän kuumusest sulama nigu tsärrin. Saanu viil kuikmuudu roomakeli vällä...“

Koduõpetaja kehtas õlgu.

Vanamehe tervemas silmas välgatas valget.

„Periseld õige, mes ma kõneli! Ma oppa sinnu, ma tüä küll, kiä sa olet.“ Karjuse hääl muutus salapäraseks kähinaks. „Ku sina sinna liina läät, sis...“ Ta tuli Hurdale lähedale, nii et see tundis vaese sandi haisu. „Sis ole vakka nigu kult rüän, kulle enneki.“ Vanamees itsitas ebameeldivald. „Et äkki sinnu ei näess ega saass raudsanna tõugata.“

„Kas sa esi olet liinan käinu?“

„Ei, kossa!“ kohkus karjus. „Vald tahtse minnu üitskõrd Tartude tohtre manu saata. Mia joosi õkva Soka kuusistikku pakku et mõts loogan.“

„Melless?“

„Na tahiva laske mul silmä lõigata. A mia ei usu näid. Peräkõrd tõukase mu sääl mäe pääl raudsanna, kon ma ärä pala. Et sis om vald minust valla. Ma näe luume karjatada ja küläkõrda kävva niisaateki...“

Vanamehe jutust tundus midagi unenäolist, kuid millegipärast puudutas see Hurta imelikult, äratades temas selliseid mõtteid ja mälestusi, millega ta täna ei tahtnud tegelda.

„Küläkõrda,“ mõles ta edasi minnes. „Mia käisi liinakõrda.“

Kui ta omal ajal Tartusse kooli tuli, oli see tõesti nõnda olnud. Teisiti polnud võimalik, sest isa oli vaene kroonuvalla rentnik. Aga inspektor Oettel oli korraldanud nii, et Jakob sai iga nädalapäev ise perekonnas lõunat. Mõnikord teritab hingitsemine intellekti. Nõnda oli läinud ka temaga, Himmaste poisiga. Ühest katusekambrist teise, ühe heatahtliku ja vastutuleliku linnakodaniku lõunalauast teise. Esmaspäeval lõunastas ta Tartusse kolinud Kodijärve mõisa omaniku Schulinuse juures, kelle proua täitis sügiseti ta taskud õuntega oma Tiigi tänava suurest varjurikkast aiast. Järgmistel nädalapäevadel ootas teda lõuna kooliõpetajate ja ülikooli õppejõudude juures: järgemööda siis Mickwitz, Lützens, Santo, Riemschneider, Brenner. Nädala lõpus jõudis järg heategija ja majaperemehe Oetteli enda kätte; tema pikapatsiliste tütarde seltskonnas oli Jakob kõige oodatud vestluskaaslane, sõber ja lausa vend.

Ning vana Oettel, üdini, viimse hingetõmbeni kooliõpetaja, kes pühendas vabad hetked piipudele, püssidele ja juustutegemisele, lausus iga ta edusammu puhul tunnustavalt:

*Der braver Mann ist braver Mann
in allem, was er thut...*

Ja nüüd oli see *braver Mann* kihlatud tema ägeda keevaverelise tütreaga.

Hurt oli kihlatud võõrast soost neiega.

Võõrast verd preiliga.

Mõnigi rahvuslikult meelesstatud tegelane arvas, et ta on oma rahvale kaduma läinud.

Praegu äkki see kevadel tehtud samm kohutas teda. Vanad kartused ja hirmud tulid tagasi, need, millega ta oli võidelnud, mida endas maha surunud, loogiliste väidetega vaibutanud.

See oli tema raudsaun.

Oli nagu kahjugi, et valik oli juba tehtud, et midagi ei saanud muuta. Ega ta saanud, ega tahtnudki, kahtles vaid oma viimaseid kahtlemisi.

Kuidas tekivad pilved? Hingekliima üle tuli järele mõtelda, ikka ja jälle kaaluda, aru pidada. Naisevõtt oli keeruline ja saatustlik samm.

Eriti haritud mehel ja eriti veel eestlasel, kellel polnud oma rahvusest haritud neide just valida.

Ja iseäranis veel Jakobil, kes oli maakeskkonnast ära ja pidi nüüd juurduma linnas, mis oli täiendav raskus.

Kui isa palvemajja läks, oli tal peas must viltkübar, seljas hall villane vammus, käes kõvera otsaga kadakane kepp, mis aitas tal liikuda, sest silmanägemine jäi aina viletsamaks.

Pojalgi oli kepp, kuid uuem, uhkem, elegantne saksa *Spazierstock*, silmad olid tal natuke väsinud, kuid mitte haiged, ei — tal olid ema Mari tugevad ja selged Kurvitsate silmad. Poeg pidigi paremini ja terasemalt nägema, sest aeg oli keerulisem kui isa noorpõlves, kuid naise võtab ta võõrast soost. Linnainimese, kes kõnnib maal ringi nagu unenäos, kes vaatab maaelu ja eestlastki hoopis teiste silmadega. Kuidas harjub miniaga ema, kes tegi nõrga ja vähese elujõuga isa kõrval talutööd otsekui mees, et Jaan võiks olla koolmeister, elada raamatuis ja usulistest unistustes.

Tema võtab naise. Aga ema ei saa miniat, kellega ta saaks rääkida. Kuidas ema vaatab sellele, et temperamentne Jenny laulab, tantsib ja mängib klaverit, mis on veliste vagadusega harjunud silmadele ja kõrvadele vaadata ja kuulda üpris võõristav, et mitte öelda jöle.

Kas ta pidi Oetteli tütreaga kihluma?

Eluaeg räägi kodus võõrast keelt. Ta lootis muidugi, et Jenny õpib temaga abielus olles ära eesti keele, kuid päris kindel see polnud. Aga kui Eugenie räägiks ka vurinal võru murret, ei aitaks seegi suuremat, omaseks ta seal ikka ei saaks. Tegelikult ei võeta Hurtagi enam ammu maainimesena. Ta ongi juba teistsugune, märkamatult muutunud. Juba tookord, kui ta linna toodi, tõmbas kreiskool vahe sisse, vedas ette joone, mis muutis ta tuleviku teiseks. Ema oli küll kunagi öelnud, et ega tal maatüdrukuga midagi teha olekski. Aga üks asi oli mõistusega teada ja aru saada, hoopis teine, kui särtsakas pikkade juustega Jenny Oettel ilmub Jakobi kaasana maale külla. Ema ja õed olid teda Tartus käies näinud, kuid see oli hoopis midagi muud kui tulla poja ja venna naisena Lepale.

Oettelite peres polnud küll rahvuslikku vahetegemist. Oli ju seal kumbki abielupool eri rahvusest. Algul, kui Carl ja Louise Marie Mäetaguse mõisas von Roseni koduõpetajatena tutvusid, ei osanud nad teineteise keeltki ning veel Tartuski räägiti esimestel aastatel kodus ainult prantsuse keelt.

Kõrgel sinitaevas Soka kuusiku kohal ajas üles musti pilvi.

Kuidas tekivad pilved, kuidas koguneb äike? Ilm oli kuiv ja kuum, suvi põuane. Ja pikset kartis Jakob lapsest saadik.

Vaistlikult lisas ta sammu.

„*Geliebter Jacques!*“ helises tal kõrvus kihlatu hääl. „*Geliebter Jacques, liebes Schätzchen!*“ Neid sõnu öeldes oli Jenny soojades pruunides silmades läikinud pisaraid.

Ernestine ei jõudnud talle niimoodi öelda, läks enne mehele ja varsti kutsus Issand ta ära. Tema ei jõudnud, kuid noorem õde sosistab Jakobile kõrva kõik need hellad sõnad, mis temal ütlemata jäid, ja veel palju rohkemgi, sest pikk elu on ees. Nad abielluvad niipea, kui koduõpetaja on kogunud pisut liha luudele, vabanenud tudengipõlve võlgadest ja saanud enam-vähem kindla teenistuse, et perekonda ülal pidada.

Hommikul oli Hurt leidnud oma toast pikkade jalgadega ämbliku ja määranud ta ära: temalegi oli külge hakanud õpilaste määramiskirg. See oli hall majaämblik, *tegenaria domestica*, kes toob kindlasti õnne; hoolt küll eelkõige, hommikul on hooleämblik. Õieti läks temal, Hurdal, päris hästi, patt oleks olnud saatuse vastu kaebehäält tõsta.

Nõnda mõlgutades kinnitas Hellenurme koduõpetaja meelt ja sai tagasi karjasega kõneldes kõikuma löönud meelerahu.

Ootamatult meenus talle rida Vergiliusest:

Et quacunqve viam dederit fortuna sequarum...

„Läämi, läämi,“ kordas ta mõttes heatujuliselt. „Läämi pääleki...“

Nagunii ei saagi kunagi käia teist teed kui seda, midä näitab saatus.

Vana roomlane oli vaid kokku võtnud selle, mis terve mõistusega maapoisil niigi selge.

Jakob Hurt pööras jalutuskeppi viibutades kebjal sammul Lustimäe poole, „peas toredad lokid, silmis vaimustav läige, ja sihvakas kehaehitus,“ nagu iseloomustab oma isa tookordset väljanägemist aastakümneid hiljem tütar Mathilde.

NIKOLAI BATURIN

ZODIAAGIRING

•

Kust

*miski pärineb, kui veri väriseb
ja aju nõnda võimutsevalt vohab,
närv narmendab ja süda käriseb
ja hinge hingeajal pole kohal?*

*Ons midagi me oma päriselt —
me au, me iga; Igavik me kohal? —
Suur Üks, kes ülemal — eks päri Selt!
Ning vastuseks vaid taevaluuli kohab;*

*komeedid teevad kõrgel kometit
ja tähed tantsisklevad hõbekingis...
Patt uskuda —, kuid usud ometi,*

*et Taevastelt sa pärint ameti,
ja kui sa pole sõjas, joomaringis —
sau käes, sa oled Karjus Loomaringis.*

JÄÄR

Eit's naha ümmer. Võtt kaika kainlase.
Poet põvve peotäve tuurit ivi.
Ja et ei pääsess vällä naise-vainlase,
ta kuupa ette veeret rasse kivi.

Nii kromanjoon säads jalga jahi pääle...
Kuid seisat äkist. Säde silmin suurin,
kaess kuupa ehen kivi: „Vahi pääle —
üits pale kinni jäänu sääal kontuurin!“

Võtt kivipöitle pihku, aidass perrä —
ja kivipale naarat, tei tal silmä...
Ta naise, kuupase kes kiskun kerrä,
nüid laial' juusive kik laia ilma.

J ä ä r — kunsnig — pehme nigu vaha sääne
om naiste kähen. Kunsin jäärapääne.

SÕNN

Ei

leidu päitseid tema, jäiga, peale...
 Ta katmiseks ei ole ühtki trumpi.
 Ta sõraga võib sõtku roosiklumpi,
 mis istutatud hella hinge peale.

Loom(!) kelles pole kohta harjund heale.
 Kuid tema pahed hajutavad sompe,
 ei lase verel minna musta klompi —
 et kurvaks teeks, kui ta ei sünniks eales;

kui poleks toda S õ n n i hunnitut,
 kes õnnetuna ilmub taeva servale,
 kuid iga haisva õnne hunnikut

on valmis tõstma oma sarvele
 ja väljal puistama kui sõnnikut.

Kõik roisud jätma roaks rongaparvele.

KAKSIKUD

On

mõned üksikud kaksikud meeles,
 keda ma palavalt armastand;
 kellest laulnud üllas inimkeeles,
 keda inimlastega sarnastand.

Nad kõrgemal rännand, taevarandu.
 Ma neid valusüdamega saatnud,
 rännates maas oma vaevarandu.

Kuid viibates mind üles oma teele —
 maa pehast kerkinud mu raske kand!
 Nüüd on nad varjus minu kurvas meeles
 ja nende surm mu südand narmastand.

Ma sesast olen taevastesse vaatnud,
jälginud seal K a k s i k u t e rändu...

Ja tundnud end kui igavesti Maatu.

VÄHK

Värat võruka... Kell tornis mõraga —
kaks heli lapseõlvehäälte gammas.
Päev. Kiriku ees pastoraalne lammas
ja vana vahtrapuu vitraažis võraga.

Noor pastor mustas — valgel kruusateel
(tuleyane piiskop, kõrgem vaimulik?).
Kogudus. Ja kurtund palgeil õnnis rahu.

Kõik nagu varem. Parem: hing mul mõraga
(kell tornis uus). Rauk-pastor, vaga sammas.
Aeg pildis uus ja uut ka häältegammas:
mu mõrast hinge kaeks kui keegi kõraga —

nii õrnalt puudutab, siis veel ja veel...
et sünnib heli sellest, hell ja ainulik.
Ning rahu suur, et piltigi ei mahu.

LÕVI

Kõik

märgid näitavad, et ees on Tulevik!
Mis sellest siis — eks lähme Tulevikku.
Tee, nagu kõneldakse, tuleb pikk

ja raske, see-eest töötab põnevikku.
Kõik vastutulev — vastutulelik
ja möödaminev — möödub ajapikku.

Lind õhus, madu kaljul, kala vees —
teel Tulevikku jalg ei jäta jälge;
veel vähem jätab seda naisest mees
(vaid korraks nagu pilves välgusälge).

Taas arbuja näeb Tulevikku ees
kui ookeani, milles vahe välge —
seal taevatähed peegelduvad vees:

kaks L õ v i käpa võimast hüppejälge.

NEITSI

Kui

tuli öö ja taeva ilmus N e i t s i —
„sa mu neitsike, sa mu nooruke,
mu südame ümber kuldkooruke!“ —
ma valuldi Ta poole üles heitsin.

Ja oma kurva näo siis õlga peitsin.
(Ta oli aadlisoost — küll mitte hooruke,
ja üsna noor —, ent mitte tooruke.)
Ning taas ma seisin, silmad kõrgel Neitsis.

Ta varsti suri, tähthaaval kustunes;
Ta järel taevas üha mustenes...
Jäi ainus täht Tast, ümber kürgav ring —

see, uskusin, on Tema kirgas Hing.

Ehkki teadsin: sel ajal taevarannal
võis särada vaid Tema Kingapanna!

KAALUD

Õkva kuupuust tettüs valge mõlage
(kõrgen pää kotsil särave K a a l u —
Jumal rahu sääl ilmale kaalup)
sa sõvvat miu manu valge õlage!

Üle küdsenu Kukumarja sõvvat,
kaudu Kärekoose oru ämäriku;
ümmer Müüdimäe nõlva ümäriku —
läbi Mõttekulla miu manu sa jõvvat!

Kes olet mul — sõsar, armuke, Muus?
Kas me ellime katekse Mirachin?
Või mia ütsinde oma miraažin?
Viil putup miu palge su tuhkane juus;

me päevä ku lüli kullatsen ketin...
Kos mu'al Sut meenute saap ku sonetin?!

SKORPION

Just

nagu laps või sümbol — vaba süüst,
ta ilmub öiti lihtsameelse unne, —
ent ärganut ei taba paralüüs,
ning tol on pisut pettasaanu tunne.

Oo Skorpion, kus on su surmav astel?!
End lase emmata meil, surmalastel,
ja tunda sinu hukutavat hurma,

kui elu kestab, süda südilt taob,
ja Too, kes päevade pasjanssi laob,
ei ennusta meil servagagi surma —

vaid rikkust... Rõõska jumet... Rõõmu rüüst...
Suurt edu... Kõikset vedu... Tipuks õnne...
Ta jätab ilma meid vaid sellest hüüst,
mis rohmakas, ei mahu ilukõnne.

AMBUR

Sa sünnült olet luudu lamburiss —
palt elu tiip su perän A m b u r i s s.

Sul silmä püüräp ümmer kiviss, ääle
käänäp ravvass, süäme muudap avvass;
su närvi nüüriss veap ammu pääle —
säep sihkimisess üless märgilavva...

Kuid ennembide viil ta nuuli ihup
ja ütekaupa kastap mürgü sissi,
et ku sôs terräv ots palt putup ihu,
ei tule surmal tetä kompromissi.

Ütt' trehvat — tapat ütekõrrage.
Tõist tapat ütsijärgi mitu kõrda...
Ja olgu surm ku tahten sõge, sage —
ta palup sut: „Ku võit, viil sedä kõrda!“

KALJUKITS

Kõrk. Kõrgen seisäp, õbesarve pilvin —
ta tuhand aastad joba seisnu säääl.
Ja tähin taiva pühitsedu võlvin
om kosten temä baritooni ääl,

mis jagap irmu, armu alamaile;
ta leikap läbi kõrvust, luust ja mäest,
ku — mõisten kohut linnule ja maile —
pää püstü, pasundep säääl tävvest väest.

Om kohtunigu kottal täheparve;
ta mõistap elu meile rängass süüss.
Kõrk. Kõrgen seisäp; sähvive ta sarve
ka tūmmen taivan elet välku lüüss.

Poet ja laits palt tääve: K a l ' l u k i t s
on kal'lu pääle joonistedu. Skits.

VEEVALAJA

Just

nagu helke pilduv, sähviv nuga
Su Kannust tähevalgel voolab juga
mu kätele, mis januksid vast muud...

V e e v a l a j a, hõrk taevaline naine,
Sa nagu teaksid; mu tung on maine,
ning miljon valgusaastat oma suud

Sa hoiad kaugel minu lõhkend huultest.
Arm taevane, näed, naeratan veel Sulle
ma huultega, mis jäänud päiksetulle
ja puretud on juuli põuatuultest!

Veel ikka peopesi hoian oma suul, sest
janu vaevab mind, mis aina hullem...
Sa Kannu pöörad käe peal kallakulle...
Ja kui ma joonuks saan — jääb järgi luul sest.

KALAD

Kord

ühte tõugu inimesi luues
neil Looja jättis tegemata jalad
(hajameelsust põhjenduseks tuues)
ja lausus pärast pausi: saagu K a l a d!

Riskantsest kujust pääsenud ja ainest —
nad inimõigust nõudsid otse lainest.
Ning selle saanud, kaugemale sõudsid.

Nad elasid end sisse sfääris uues...
Kuid nende soontes voolas jahe kala-
veri; pea andis tunda hingepuue
ning leetund merest kostis nende hala.

Leetseljakud said täis neid, lõpuseid:
seal — seljakil — nad tõstsid lõpuseid...
ning sooja verd ja hinge Loojalt nõudsid.

MEMMED JA TAADID

Pildikesi vanadekodu elust

Näidend kahes vaatuses

TEGELASED:

JAAGUP, I TAAT
OSVALD, II TAAT
KASPAR, III TAAT
HARALD, IV TAAT

MIRALDA, I MEMM
MARIE, II MEMM
LEIDA, III MEMM
EMMA, IV MEMM

MIDLI MUSTIKAS, vanadekodu
psühhoterapeut

Tegevus toimub paari päeva jooksul
vanadekodus.

I VAATUS

1. stseen

Vanadekodu vestibüül-puhketuba. Tugitoolid, diivan, toole, lauake, peegel seinal, televiisor — tagaküljega publiku poole. Neli ust — üks üks paremal, teine üks vasakul ning keskel veel kaks ust. Parempoolne üks viib mööda pikka koridori vanadekodu peahoonesse. Vasakpoolne on välisüks. Keskmine vasakpoolne üks viib memmede tubadesse, keskmine parempoolne üks taatide tubadesse. (Kui ei ole teisiti mainitud, siis tähendab memmede liikumise puhul keskmine üks keskmist vasakpoolset ust ja

taatide puhul keskmist parempoolset ust.)

Neli vanameest. Üks loeb ajalehte, kolm on pilguga televiisoris kinni. Viimastest üks küll peamiselt tukub. Klaverimuusika — kostab väga vaikselt, mitte mingil juhul muusikalise kujundusena, vaid diskreetse taustana, justkui televiisorist.

I TAAT (istub tugitoolis, loeb ajalehte): No kuulake ometi, no kuulake, mis see räägib.

II TAAT (pilguga televiisoris): Ei räägi see midagi, see mängib klaverit. Nokturni, mingit molli, (itsitab) abc-molli. Nokturni. Mida ta sellega öelda tahab. Kurat, lasku parem lõõtspilli.

I TAAT: Ei, mitte see, siin ajalehes. Üks dramatist. Või kuidas neid nime-tataksegi. Näitemängukirjutaja, noh. Ajakirjanik küsib, et mis teda siis huvitab, kui poliitika ei huvita. See vastab, et surm ja seks.

II TAAT: Noh, et surm, sellest ma saan aru, see on nii elulähedane, aga milleks seks?

I TAAT: Ajakirjanik küsis sedasama.

II TAAT: Ja mis see dramatist siis vastas?

I TAAT: Et ta ise ka seksib.

II TAAT: Seksida ju võib, aga milleks selle vastu huvi tunda. See on ju igav.

III TAAT: Inimesed tunnevad igasuguste asjade vastu huvi. Minu endisel toanaabril oli kolm huviala — Lenin, loomad ja... oot, mis see kolmas oligi (üritab meelde tuletada), noh...

I TAAT: Libud?

III TAAT: Ei, ei, libud ei olnud. Ei saanudki olla, sest need olid siis keelatud. Kosmonaudid. Just. Lõikas ajakirjast nende pilte välja ja kleepis kaustikusse. Leninid ühte, loomad teise, kosmonaudid kolmandasse.

II TAAT: Hea küll, et Lenin ja kosmonaudid, sellest saan ma aru — ehkki mina oleksin Leninitega teinud midagi muud kui kaustikusse kleepinud —, aga loomad, loomi oleks võinud ju loomaaias vaadata.

IV TAAT (*teeb korraaks silmad lahti*): Nüüd nimetatakse seda teistmoodi. Zoolariumiks. Ma raadiost kuulsin. Seal on kõik tehislik. Päike, palmid, juba ahvidki. (*Vaatab ringi.*) Aga ma ei näe meie seltskonnas ühtegi daami. Või ma eksin.

II TAAT: Ei, sa ei eksi. Läksid kirikusse. Seal on nüüd uus kirikuõpetaja, peab mingit missiast või messiast. Midagi taolist. Varsti pühitsetakse kõik peldikud ka ära. Kuradi jumalusklikud.

IV TAAT: Las usuvad ja pühitsevad, mind see ei sega. See on viisakas ja vaikne rahvas, ei tülita kedagi. (*Paneb uuesti silmad kinni.*)

II TAAT: Jah, ei tülita, muudkui jaotavad oma päästmissõnumitega lendlehti. Nagu mingid bolševistlikud revolutsionärid.

I TAAT (*ikka ajalehte uurides*): Täna algab mingi uus saatesari — „Pornomaania“.

II TAAT: Mis kuradi maania?

I TAAT: Pornomaania.

III TAAT: Aaa, see on see, kus näidatakse tisse ja tusse. Mis kellast see hakkab?

I TAAT: Kell null–null–null–viis.

III TAAT: Tähendab — ei saa vaada-

ta. Öörahu. Aga noh, vanadekodu värk. Ei mingit kopuleerimist.

II TAAT: Täna ei ole meie tiivas öövalvet. Ma kuulsin, kui Amanda enast vabaks küsis. Ainult peahoones passib see vanamehenäss. Aga see on nii kurt ja pime, et ei tea maast ega ilmast.

III TAAT: Mul läks juba meelest ära, mis kellast see hakkas.

I TAAT (*ajab ajalehest näpuga järge*): Kell null–null–null–viis. Kohe pärast viimaseid uudiseid. (*Loeb lehest.*) „Pornomaania“. Uus eestimaine erootikasari.

III TAAT: Peab vist äratuskella tirisema panema. (*Haigutab.*) No küll see ülevalolek ajab unele.

IV TAAT (*paotab silmi*): Ma võin teid üles ajada. Nagunii olen kogu aeg ärkvel.

I TAAT (*vaatab teda pikalt*): See ainult tundub sulle.

Televiisorist kostab klaverimängu lõppemise järel aplaus.

II TAAT: Oh Jumal tänatud. Ometigi lõppes ükskord ära see kuradi klimberdamine.

Pimendus.

2. stseen

Hämarus. Mingi kogu istub tugitoolis. Samas kus enne IV taat. Kolm kogu — I, II ja III taat — hiilivad keskmisest uksest vestibüüli. Sosistavad. Üks nendest lülitab televiisori mängima. Tuppa heistub ekraani valgus.

IV TAAT (*sest tema see tugitoolis tukuja oli; oigab, ärkab, hõõrub silmi*): Mis, juba hakkas? (*Paus.*) Küll on neid palju. Aga need on ju puha neegrid, ja jäle kondised. Jätk värk, pooltel

pole käsi ega jalgu. Ei, minu nooruses see asi küll nii ei käinud. Küll tänapäeval on asi perversseks läinud. Ma mõtlesin, et on ikka midagi kaunist, stiilset. (Lööb käega.) Ah, eestimaine erootika...

I TAAT (*katkestab teda*): Need on veel uudised. Nälg, koolera, katk ja sõda Aafrikas.

IV TAAT: Ah sedaviisi, siis võib veel natuke tukkuda. (*Paneb uuesti silmad kinni.*)

II TAAT: Ma jõuan enne vetsus ära käia. Mind see ei huvita, kuidas need neegrid üksteist tapavad. (*Lahkub.*)

IV taat *tukub*, I ja III taat *tuintavad telerit*. Paus.

III TAAT (*järsku*): Kuule, mida me siin õieti teeme?

I TAAT: Telerit vaatame.

III TAAT: Aga „Prillitoos“ oli juba ära.

I TAAT: Me tulime „Pornomaaniat“ vaatama.

III TAAT: Ah jaa! Nüüd tuli meelde! Muidugi, muidugi.

II TAAT (*tuleb tagasi*): Noh, kas on juba alanud? (*Heidab pilgu ekraanile.*)

Aa, ilmateade. (*Paus.*) Kurat, jälle madalrõhkkond. Pilv pilves kinni. (*Itsitab.*) Üks kuradi pilvede pilv.

Paus.

IV TAAT (*paotab silmi, elavneb*): Oo, see on hoopis teine asi. Ilus tüdruk, selline sulnis pilk...

I TAAT (*katkestab teda*): See on jäätisereklaam.

IV TAAT (*torisedes*): No mida nad enam venitavad, mul hakkab juba uni peale tulema.

II TAAT: Küll need reklaamid on ikka tobedad. Nagu debiilikutele. Kit-kät, tšip-tšäp, mik-mäk, lati pats ja salmonella. (*Itsitab.*)

Paus.

I TAAT: Hakkab pihta.

Jälgivad saadet, vaid IV taat tukub.

III TAAT: On alles suured tissid. Minu kodukülas olid ühel leasel ka hirmus suured tissid. Üks noor poiss oleks nende vahele äärepealt ära lämbunud, kui see tal need ümber pea kokku surus.

I TAAT: Ära sega, lase vaadata.

Paus.

III TAAT: Noh, kas juba läbi või?

I TAAT: Ei, nüüd tuleb teine stseen.

II TAAT: Küll lakuvad ja limpsivad. Nagu jäätisereklaam.

III TAAT (*vaatab tähelepanelikumalt*): Aga need on ju mõlemad naised.

II TAAT: Nojah, see on nüüd moes. (*Itsitab.*) Tahad, et mõlemad oleksid mehed või?

III TAAT (*lööb käega*): Ääh. (*Vaatab uuesti telerit, paus.*) Aga ilusad on küll, sellised noored. (*Õhinal.*) Oh, ma mäletan, kui mina veel noor olin, millised tüdrukud meil siis külas olid, kuidas me lakas hullasime, kuidas hein lõhnas, kuidas tüdrukud lõhnasid. Millist kilkamist, kui korraks kellegi prinki rinda või peput sai katsetud. Oi, olid ajad... (*Jääb korraks mõtlema, kahtlevalt.*) Oli see ikka päris tõesti nii või?... (*Mornilt.*) Ja kas see üldse olingi mina?

II TAAT: Oo! Nüüd läheb päris panemiseks.

III TAAT: Miks neil sellised rihmad ja vööd on? Kas nendest hoitakse kinni või?

Punktvalgus I taadile, muu tegevus on hetkeks justkui tardunud.

I TAAT (*punktvalguses, justkui pihtimuse või mõtisklusena*): Jah, panemine. Mis elu see oli. Kõik need aas-

tad. Kui juba teise puudutaminegi oli vastumeelne. Ta ei andnud mulle midagi vastu, kõik need aastad vaid võttis minult, minu seest. See oli nagu naise tupes onaneerimine. Sama hästi oleksin võinud seda kuuris või keldris teha. Mina võisin oma moorile veel valetada, teha head nägu, aga tema (*osutab vöökohale*) seda ei teinud. Tema oli ausam kui mina. Tema ütles — aitab. Ja enam püsti ei tõusnud. Aga ega tema pole ju midagi eraldi, tema on osa minust. Ka pärast moori surma, mina võisin veel kedagi vaadata, heita pilku mõnele naisterahvale, aga tema oli tõrges. Ju oli talle eluks ajaks meelde jäänud, millist sunnitööd ta pidi tegema. Mina võisin teeselda kõbusat vanamehikest, aga tema... Tema oli ikka ausam kui mina ise. Ja on nüüdki.

Uuesti üldine valgus. Kõik peale tukkkuva IV taadi jälgivad huviga ja vaikides teleriekraanil toimuvat.

I TAAT (*järsku*): Mehed! Mul seisab! (*Tõuseb püsti.*) Mul seisab!

II TAAT: Juba läbi! Nii lühike see oligi!

III TAAT: Järsku tuleb ikka natuke veel.

II TAAT: Ei tule, nüüd hakkab näitama kunstujumist. Mingi ee-em või em-em. Võib magama minna.

I TAAT: Mul seisab! Mina pean naisterahvast saama.

II TAAT: Kuule, mul on tütrepoeg turvameheks ühes (*itsitab*) intiimteenuste töökojas. Tahad, ma lasen sulle tellida ühe tüdruku. Võib-olla saab tutvuse poolest natuke hinnalandumust ka. Aga arvesta — kuu penss läheb ära igal juhul.

I TAAT: Las minna! (*Hetke pärast.*) Aga et oleks ikka ilus tüdruk. Ja eest-

lane, mitte mingi vene vuhva.

II TAAT: Ikka eestlane, neil on kõik litsid eestlased.

Väljuvad kolmekesi keskmisest uksest. IV taat jääb üksi teleri ette tukkuma.

II TAAT (*juba kaugemalt, lava tagant*): Kas tahad blondi või brünetti?

I TAAT (*juba nii kaugelt, et sõnad on raskesti eraldatavad*): Eee... Oot, ma ei teagi...

III TAAT: Mina võtaks blondi. Meil külas oli üks ilus linalakk, aga hirmus uhke. Aga mis sest uhkusest, sõja ajal... (*Hääled kaovad.*)

Paus.

IV TAAT (*ärkab võpatades, vahib tükk aega teleriekraani, raputab siis pead*): No ei saa mina enam aru sellest tänapäeva värgist. Seks või asi. (*Lülitab teleri välja, komberdab minema.*)

3. stseen

Hommik. Keskmisest uksest tuleb I memm, jääb seisma peegli ette, silmitseb end kaua peeglist.

I MEMM (*vaikselt, endamisi*): Päev päeva, tund tunni järel. Aina kortsulisemaks ja kortsulisemaks. Nahk nagu kulunud pärgament. Ja juuksed, kuhu on jäänud minu ilusad juuksed. Hallpead austa, kulupääd kummarda. (*Paus.*) Mida siin austada ja kummardada. Prügimäe kaup. Mis on veel jäänud? Vaid olemasolemise valu. Väändled nagu uss sipelgapesas. (*Vaatab saali, justkui aknast välja, konstateerib kiretult.*) Jälle taevas ja maa kõik ühte värvi. Ela nagu hallis kotis. *Paremalt sisenevad II, III ja IV memm. II memmel on käes taskupüüel, üsna tihti on ta selles ninapidi*

sees.

II MEMM (*elavalt*): No küll see uus kirikuõpetaja rääkis eile ilusasti, nii ilusasti, et ma tundsin end kohe noorena, noh, nii lausa viiekümnesena. Ja millised silmad, millised silmad, nendest hõõgus lausa Jumala armu!

IV MEMM: Ma lugesin sellest uuest pereajakirjast (*näitab käes olevat ajakirja*), et jogurt pidi nooremaks tegema. Mul jäigi ristsõna pooleli. (*Istub, hakkab lahendama.*)

III MEMM: Ei tule seda noorust enam kusagilt. Mis läind, see läind.

IV MEMM (*ristsõnu lahendades, loeb tähti*): Em-e-de-e-i-a. Sobib. Medeia teadis igavese nooruse saladust.

III MEMM: Ja kus see sinu Medeia siis on?

IV MEMM: Surnud. (*Ninapidi ajakirjas.*) Muuseas, jogurti noorendava toime leiutas venelane Ilja Metšnikov. Ja et kui see ei mõju, siis soovitas ta jämesoole kirurgilist eemaldamist.

I MEMM: Huvitav, kas neid siis mingil muul moel ka eemaldatakse.

III MEMM: Aga loomulikult, anatoomiliselt.

Paus.

II MEMM: Üks paavst lasknud endale noore mehe verd soontesse pumbata. Olla silmapilk hinge heitnud. Aga Kaukaasias elanud üks 200-aastane mägilane, kellel olnud 300 naist.

IV MEMM: Stalini propaganda. Suured teadlased Lössenko ja Lepsinskaja soovitasid noorenduskuuriks soodaveevanne. Pärastpoole kahanes see programm soodavee joomiseks ning kõige lõpuks soodaveeklistiiriks.

III MEMM: Tõeline soss-sepa värk.

IV MEMM (*ikka ninapidi ajakirjas, lahendab ristsõnu*): Kas soss-sepp kirjutatakse kahe või kolme s-iga?

I MEMM: Ei päästa sellest vanadusest miski.

III MEMM: Ah, ei ole selles vanaduses nii hirmsat midagi. Tööl ei pea käima, penss hoiab hinge sees, vanadekodus saab kolm korda päevas sooja süüa ka, mis vanal inimesel veel vaja. Muidugi, kui oled pool sajandit endale valetanud, et oled noor ja ilus, siis muidugi, kui ühtäkki märkad, et oled vana ja inetu, võib tunduda see mingi katastroofina.

Jälle punktvalgus, seekord III memmele.

III MEMM (*punktvalgus, ülejäänul on kui tardunud*): Mina ei olnud kunagi ilus, nii oli mul ka noorusest loobumine kergem kui mõnel teisel, keda mehed taga ajasid. Aga kas siis mina ei tahtnud, kas minu süda ei igatse nud. Aga minust kõnniti mööda, nagu poleks mind olemaski. Jah, üks eksis minu juurde, tegi mulle lapse ja lasi jalga. Ja nüüd ei taha oma lapski mind. Et vanadekodu, et see on ajutine, kuni meie elamistingimused paranevad, siis tuled meie juurde tagasi. Aga nüüd ei läheks ma ka siis, kui nad käiksid siin põlvili palumas. Las tunnevad -südametunnistuse piinu.

Üldine valgus.

III MEMM: Kus meie vanamehed kõik on? Muidu on alati enne meid juba söömas käinud, nüüd ei kosta nende poole pealt kippu ega kõppu.

II MEMM (*kobkunult*): Jeesus! Järsku on...

III MEMM: Kõik neli korraga? Jäta nüüd! Ma lähen vaatama, muidu piinlik kah, hommikul pidi tulema see vanadekodu uus psühhopaat — või mis ta oligi...

IV MEMM: Psühhoterapeut.

III MEMM: Nojah, psühhopeut — meile rääkima, aga neid polegi. (*Väljub keskmisest parempoolsest uksest.*)

I MEMM: Pole siit vanadekodust muud pääsu kui kalmistule.

IV MEMM: Kuhu sina siis oleksid tahtnud — lasteaeda?

II MEMM: Surm vabastab meid sellest maisest hädaorust. Jeesus kutsub meid ära enda juurde.

IV MEMM: Ei usu mina sellesse Jeesuse jamasse. Nagu too eilegi rääkis...

II MEMM (*katkestab teda*): Vaat kui ei usu, siis lähedki põrgusse.

IV MEMM: Ääh... (*Lööb käega, lahendab ristsõnu rahulikult edasi.*)

I MEMM (*endamis*): Kas saab olla hullemat põrgut kui praegune?

III MEMM (*tuleb tagasi*): Põõnasid. Nagu notid. Tea, mis neile sisse on läinud.

II MEMM: Veini joonud võib-olla?

III MEMM: Ei olnud. Ma oleksin kohe lõhnast ära tundnud. Kui kas või pudel õlut meie majas lahti tehakse, ma tunnen kohe ära. Ei saa aru, põõnasid nagu noored mehed...

IV MEMM (*ristsõnu lahendades, niipidi ajakirjas, justkui endamis, aga kuuldavalt*): Ja mina mõtlesin, kuidas küll peahoonest alati osatakse just siis tulla, kui meil siin mõni väike pudel on lahti tehtud.

III MEMM: Vaat seda mina ei tea, aga mina joomist ei salli. Joovad täis ja tulevad siis käperdama.

IV MEMM: Las käperdavad. Niipaljudgi veel seda lõbu.

III MEMM: Kes ennast käperdada laseb, see on üks kuradi lits.

II MEMM: Ärge vanduge, Jumala eest, muidu lähevad taeva väravad teie ees lukku.

Paremalt astub sisse Midli Mustikas,

vanadekodu uus psühhoterapeut.

MIDLI MUSTIKAS (*energiliselt, hoogsalt, ent samas aeglaselt ja selgelt, kõva häälega, nagu ikka vanakestega räägitakse*): Tere hommikust! Minu nimi on Midli Mustikas ja ma olen meie hoolekandetasutuse uus psühhoterapeut. Niisiis, mis meil siis lähemal ajal plaanis on...

IV MEMM (*katkestab teda*): Üks hetk, ootame vanamehed ka ära.

MIDLI MUSTIKAS: Ahah.

Vaikus. Memmed põrnitsevad uudishimulikult ja võib-olla veidi ebasõbralikultki endast hulga nooremat naisterahvast. Midli Mustikas tunneb end ehk veidi ebamugavalt. I memm, tõsi küll, on rohkem omaette, vaatab aknast välja. Piinliku vaikuse katkestavad üksteise järel sissetulevad vanamehed. Võtavad istet, jäävad vaatama Midli Mustikat, aga vaatavad teda teistmoodi kui Memmed.

I TAAT (*astub rõõmsalt sisse*): Tere hommikust kõigile, keda veel näinud pole. (*Midli Mustikale personaalselt*) Tere hommikust! (*Patsutab I memme tagumikule.*) Noh, Miralda, kuidas läheb? Mis sa muretsed, ükskord tuleb päike välja nangunii. (*Istub diivanile.*) *I memm vaatab teda pikalt ja imestades, istub siis I taadi kõrvale.*

III TAAT (*sisse tülles, Midli Mustikat silmitsedes*): Ahah, või sihande, jajah. Ma mäletan, kui ma külakoolis käisin, siis meile tuli ka uus õpetaja. Sihande preili. Aga juuksed olid pikemad. (*Jäeb mõttesse.*) Või ei, tolled olid lühikesed juuksed. (*Endamisi.*) Aga kellel siis need pikemad olid?... Ei mäleta.

III MEMM (*taatidele*): Olge nüüd ometigi kuss. Nagu turueided.

II TAAT (*sisse tülles*): Mis hommikusöögiks oli? Kas see mis alati või

midagi veel?

IV MEMM: Mis sa sealt loodad saada? Ikka see mis alati. Ainult et maitse oli veel kehvem.

MIDLI MUSTIKAS: Kas nüüd on kõik?

IV TAAT (*parajasti sisse komberdades*): Kõik-kõik, mina olen alati igal pool viimane olnud. Isegi parteist astusin viimasena välja. Eh-eh. (*Istub ning jääb peaaegu kohe tukkuma.*)

MIDLI MUSTIKAS: Tere hommi-kust! Minu nimi on Midli Mustikas ja ma olen meie hoolekandeesutuse uus psühhoterapeut. Niisiis, mis meil siis lähemal ajal plaanis on... Niisiis... Nojah, te olete täiskasvanud inimesed ning vaatame tõele näkku. Ja tõsiasi on see, et enamik vanadekodudes elavaid vanureid — ning mitte ainult vanadekodus elavaid — on passiivsed, alistuvad, masendunud, depressiooni ahelais ja lootuse kaotanud. Ent nüüd on ajad muutunud. Vanurid moodustavad märgatava osa kogu maailma rahvastikust, veel suurema osa aga kõrgelt arenenud riikide rahvastikust — Eestigi ju püüdleb sinna poole. Vanadus ei ole mingi staatiline eluetapp, on selleski piisavalt dünaamilisust. Teiegi peate elama täie rinnaga. Niisiis, et teid aktiveerida, et saada tagasi nooruslikku tuult teie tiibadesse, siis hakkame näitemängu harjutama.

Paus.

III TAAT: Meelde tuli! Olidki näiteringi juhil need pikemad juuksed! Noh, rahvamajas. Selline pikkade juustega näitsik. Jaa, mina mängisin ka. (*Jääb mõttesse.*) Aga keda?

MIDLI MUSTIKAS (*ei lase ennast segada*): Esimese proovi teeme juba täna õhtupoolikul. (*Vaatab kella.*)

Aga nüüd vabandage, meie lähem tutvumine peab jääma pärastiseks. Pean minema peahoonesse nõupidamisele. Nägemiseni õhtupoolikul. (*Kiirustab paremalt välja.*)

II TAAT (*hõikab talle järele*): Mis näitemängu me tegema hakkame?

MIDLI MUSTIKAS (*ukselt*): Oskar Lutsu „Kevadet“.

Pimendus.

4. stseen

IV taat tukub tugitoolis. Keskmisest uksest tuleb IV memm, ajakiri näpus.

IV MEMM: Mine nüüd ometigi sööma. Hommikusöögi aeg hakkab varsti läbi saama. Kõigil ammu juba käidud.

IV TAAT (*teeb silmad lahti*): Mis? Ahah, jah. (*Tõuseb.*) Nagu ei tahagi öieti.

IV MEMM: Sööma peab, muidu kuivad kokku nagu egiptuse muumia.

IV TAAT: Eks ma siis lähen, moe pärast. (*Lahkub paremale.*)

IV MEMM (*vaatab talle järele*): On alles unekott. (*Istub, teeb ajakirja lahti, hakkab ristsõnu lahendamata.*)

Punktvalgus IV memmele.

IV MEMM: Minu mehele — olgu muld talle kerge — meeldis ka magada. Aga mitte ainult. No küll ta oli voodis hea, kuidas tema mind paitada ja silitada oskas. Nii ei ole mind ükski mees silitanud. Kananahk tuleb ihule, kui sellele mõtlen. Tema äratas minus sellised himud ja ihad, et ma noore neiuna ei osanud aimatagi, et mind midagi sellist ees ootab. Mees läks, aga himud jäid. Nende käest ei olnud pääsu. Metternichi vürstitarilt küsiti, kui vanalt vabaneb naine lihahimu küüsisist. „Ei tea,“ vastas vürstitar,

„mina olen alles 65-aastane.“ Kuus kuud pärast mehe surma läksin restorani, otsustasin magada esimese mehega, kes mind tahab. Ei tahtnud keegi. Olin 60-selt sama himur kui 30-selt. Ja olen nüüdki. Vahel on nii kange tahtmine, et paneks või jäätüki püksi. Võimalused on kadunud, aga tahtmised jäänud. Pärast mehe surma ei mõelnud ma millestki muust kui uuest abielust. Panin kuulutusegi tutvumisteenistuse lehte. Ning leidsingi endale seltsilise. Aga lapsed ei lasknud meil abielluda. Tema lapsed. Kartsid pärandusest ilma jääda. Minul ei olnud lapsi. Ega varandustki.

Üldine valgus.

IV MEMM: Noh, üks ristsõna jälle tehtud.

IV memm tõuseb, väljub keskmisest uksest. Samal ajal tulevad paremalt I ja II taat.

II TAAT: No küll rääkis! Täie rinnaga! Nooruslikku tuult teie tiibadesse! Tuult sulle saba alla! Lutsu „Kevadet“! Nupust nikastanud!

I TAAT: Ei tea, mina võin küll näitemängu teha. Mul ei ole selle vastu midagi. Kuule, kuidas siis jääb selle tüdrukuga?

II TAAT: Mis tüdrukuga?

I TAAT: Noh, rääkisid, et sul on tütrepoeg turvameheks...

II TAAT: Ah see litsimaja värk, nojah. Ah et ikka siis tahad seda libu või?

I TAAT: Tahaks küll.

II TAAT: Ahah, nojah. Eks ma siis räägin. Aga peame valima sellise päeva, kui meie tiivas jälle öövalvet pole.

I TAAT: Küsi selle hinna kohta kah. Üle kuupensi küll ei tahaks maksta. Ma lähen peahoonesse, katsun töögraafikust järgi uurida, milline öö

oleks sobiv. (*Labkub paremale.*)

II TAAT (*vaatab talle järele*): Temal seisab. Kah asi. Mul on kogu aeg seisnud. Kas ma pean siis selle pärast hakkama tola mängima ja noortel naistel sabas jooksuma, nagu napakas peas. Naguniigi annavad korvi. Persse, ma löön parem pihku. (*Väljub keskmisest uksest.*)

II MEMM (*tuleb välisukse tagant vaikselt hiilides, on I ja II taadi kõnelust pealt kuulanud*): No on elukad, no on elukad. Oh Jumal, miks need mehed peavad sellised tõprad olema. Kõik nad on ühesugused. Kas neil häbi ei ole, vanad krõnksud. Küll Jumal neid selle eest karistab. (*Väljub keskmisest uksest.*)

Samal ajal tuleb paremalt III taat. Püüab pingeliselt midagi meelde tuletada.

III TAAT: No kellel?... No kellel?... Mitte Haraldil, selge see. Kellel siis?... Kes see oli, kes ütles: „Mehed, mul seisab!“... Osvald? Jaagup? Aga... ega ometi mitte mina? (*Vaatab oma vöökohta, ahastavalt.*) Kurat, terve kuu penss.

Pimendus.

5. stseen

Stseen „Kevadest“.

I TAAT = ARNO: Teele!

I MEMM = TEELE: Mis on, Arno?

I TAAT: Ei jõua enam.

I MEMM: Puhka natuke, vahest siis jõuad.

I TAAT: Ehk jõuan. Istu kah!

I MEMM: Ega me siin kaua olla võigi, varsti läheb pimedaks.

I TAAT: Mis sellest.

I MEMM: Noh, ei julge enam koju minna.

I TAAT: Miks ei julge. Keda sa kardad?

I MEMM: Ei just karda, aga ikka nii nagu natuke kõhe on. Katsu, ehk nüüd jõuad tulla.

I TAAT (*ei tee katsetki tõusta*): Miks sa ei istu?

I MEMM: Ei taha istuda. (*Istub.*) Vaata, kui nüüd keegi tuleb ja näeb, et me siin istume...

I TAAT: Mis siis on?

I MEMM: Eks ta siis ehmu.

I TAAT: Sa tule siia, minu varju, siis ei käi tuul peale.

I MEMM: Oh, ega ma tuult ei karda.

I TAAT: No mis siis, sul on palitu seljas, minul on kasukas. Minul ei ole mitte põrmugi külm. Kas sul on külm?

I MEMM: Ei ole. (*Istub I taadile lähemale, paus.*) Kaua me siin siis istume?

I TAAT: Niikaua kui tahame. Ütle, kui sul külm hakkab.

I MEMM: Ooh, ega minul külm ei hakka, kui sul aga enesel ei hakka. Sa oled ju veel haiglane, sul hakkab ennem. Sa vist ikka ei ole päris terve, ega sa muidu nii ruttu ära ei väsiks.

I TAAT: Olen terve küll. Aga ütle, kas sul oleks kahju olnud, kui ma ära oleks surnud?

I MEMM (*vaikib*).

I TAAT: Ütle, kas sul oleks kahju olnud?

I MEMM: Eks ikka oleks olnud.

I TAAT: Kas sa oleks nutnud?

I MEMM: Ah mine, kust mina sulle seda nüüd tean ütelda, mis ma oleks teinud.

I TAAT: Miks sa ei tea. Mina tean kohe, et kui sina ära sureks, et siis mina küll...

I MEMM: Sina nutaks?

I TAAT: Jah.

Pimendus.

6. stseen

II ja III memm vaatavad telerit, III memmel on käes mingi näputöö — kudumine, heegeldamine või tikkimine. IV memm on ninapidi mingis ajakirjas. IV taat tukub tugitoolis.

III MEMM: Ei saa aru, miks peab kõike reklaamima poolpaljaste noorte naistega.

IV MEMM: Sest keskealiste ja vanemate naistega ei saa midagi müüa. Turumajandus. Kui reklaamis esineb vanem naisterahvas, siis tavaliselt mingi tobukesena, kes ei saa aru uue pesupulbri headest omadustest.

II MEMM: Nojah, aga kujuta nüüd ette meid niimoodi seda deodoranti reklaamimas. (*Osutab telerile.*)

IV MEMM: Reklaam ongi tänapäeval kõige suurem rahva arvamuse mõjutaja. Tänu reklaamile mõeldakse juba, et seksistki võivad ainult noored mõnu tunda. Aga seks on suurepärase asi ka siis, kui tissid juba ripuvad ja lihased ei ole enam terasest, oo, näed (*osutab teleri poole*) nagu sellel jõujuurikal.

II MEMM: Ah, polnud see seks noorena ka mingi asi.

III MEMM: Jätke nüüd järgi, häbitud! Kas te sööte ka pärast selle suuga?

IV MEMM: Vanad inimesed tahetakse jätta väljaspoole ühiskonda. Piltlikult öeldes talitatakse meiega nõnda, nagu varem mõned põhjarahvad oma vanakestega tegid.

III MEMM: Mis nad siis tegid?

IV MEMM: Mis nad tegid. Kor-

raldasid neile juba eluajal matused, kus vanake ise oli aukülasena.

III MEMM (*naerab*): Oh, oma matusel aukülasena. See võib ju päris naljakas olla.

IV MEMM: Naljakas jah, pärast neid matused viidi vanake triivivale jääpangale ja jäetigi sinna — surnuks külmuma.

III MEMM (*väristab end*): Vuih!

II MEMM: Aga Ameerikas, ma olen kuulnud, on juba organisatsioonid vanurite õiguste kaitseks.

III MEMM: Noh, meil on ju kah — pensionäride partei.

IV MEMM: Parteid teevad poliitikat, parteisid huvitab võim, mitte inimene.

II MEMM (*mõtlikult*): Aga eks kõigel ole oma kõrgem tähendus. Jumal on loonud meie elu selliseks. Sünnime, sirgume ning vananeme. Ning lõpuks võtab Jeesus meid enda juurde. Küllap kõik vaevad ja viletsused saavad taevas kuhjaga tasutud.

IV MEMM: Jah, isegi usku määratakse pähe noorte naiste abil. Neitsi Maarjast alates. Nojah, aga kes nendest vanadest naistest ikka hoolib. Nad ei hooli ju õieti isegi endast. Vahemeremaades, nii kui naine on klimakteeriumi jõudnud, nii riietab ennast musta ja muutub nähtamatuks nutunaiseks.

III MEMM: Mis sa nüüd sellist räägid, mõni kuuleb veel. (*Osutab tukkuvale taadile.*)

IV MEMM: Ja kui kuulebki, mis siis sellest. Eesti on nüüd vaba, nüüd võib kõigest otse ja keerutamata kõnelda. Nii kommunismist kui klimakteeriumist. Mina ei tea, miks seda aega nii hirmsasti kardetakse ja ületähtsustatakse. Naine ei jää enam rasedaks. Nojah, ja mis siis. Aga kui naine on

juba ära sünnitanud kõik need, keda ta on tahtnud. Või mina — mina ei võinudki lapsi saada, kas ma oleksin pidanud kohe kahekümneselt nööri kaela panema või? See on lihtsalt uue etapi algus naise elus. See on nagu sügisene korrastus riidekapis. Paned suveriided ära ja võtad talveriided välja. Talveriided ei ole, jah, võib-olla nii õhulised ja kirevad kui suveriided, ent omamoodi kaunid on needki. Klimakteeriumi hirmsad vaevad ja valud on meesarstide ja hormoonivabrikantide väljamõeldis. Naisele sisenetakse, et oi, nüüd hakkab sul pea pööritama, nüüd tulevad kuumavärinad ja midagi hullemat veel takkotsa. Naised on alistuva loomuga, lepivad sellega, söövad hormoone ja käivad elektriravil. Mida nad tahavad välja ravida? Naiseks olemist või?

III MEMM: Kuule, kas see uus psühhopeut...

IV MEMM: Issand jumal, psühhoherapeut!

III MEMM: Nojah, mis mina siis ütlesin... Kuule, kas see tahab meile ka hakata elektriravi tegema? Rääkis midagi dünamotoest ja staatilisest elektrist.

IV MEMM: Ei, see on hoopis teine asi.

IV MEMM: Ahah. (*Paus.*) Nojah, aga meestel on see ikka teistmoodi. Nagu selles ajakirjaski kirjutas, et need kaks, Chaplin ja see teine, mul ei ole nimi meeles...

IV MEMM: Picasso.

III MEMM: Just. Et need said isaks, kui olid juba üle kuuekümnene. Ah, mehed on ikka noorte naiste sabas jooksnud, on nad siis neljakümnesed või kuuekümnened. Mida nad neis küll leiavad? (*Karjub tukkuvale*

IV taadile, lootmatagi vastust saada.) Mis asja te jooksete noortel plikadel sabas?

IV TAAT (*paotab silmi, justkui endamisi*): Mees tahab endale naist, kes armastaks teda sellisena nagu ta on, mitte sellisena, nagu ta oli kolmkümmend aastat tagasi. Ja peale selle, noored inimesed eritavad suguferomooni. Vanad neid ei erita. (*Paneb silmad uuesti kinni, tukub edasi.*)

III MEMM: Mis asju? Sugu... fermente?

Paus.

IV MEMM: Ah, vanad, noored. Mõne marslase või ufolase silmis oleme kõik ühesugused.

II MEMM: Mehed on elukad, vaat selles on asi. Ma räägin teile, mis ma ennist kuulsin. (*Vaatab tukkuvat IV taadi poole, sosistab siis midagi III ja IV memmele.*)

IV MEMM (*uskmatult*): Ära räägi.

II MEMM: Ma ise kuulsin.

III MEMM: Ja tahavad selle tuua siia, meie majja! No on häbematud. Midagi peab ette võtma.

Memmed lahkuvad. Paus. Punktvalgus IV taadile. See paotab silmad, teeb suu lahti, tahab nagu midagi öelda. Ent tema suust kostab vaid väga vaikne, peaaegu hääletu oie. Kaeblev ja valulik.

Pimendus.

7. stseen

Memmed ja taadid istuvad, Midli Mustikas seisab. I memm istub I taadi kõrval.

MIDLI MUSTIKAS: Täna tahtsin ma rääkida veel mäletamisest ja meenutamisest. Nagu me kõik teame, on

teile kogunenud määratu elukogemus. On, mida meenutada. Meenutused ja mäletamine, nii-öelda mõttes oma elu läbikäimine, on väga tähtis osa inimese elust, eriti just eakamate inimeste elust. Aga meenutamine ei ole omane ainult eakatele. Loeme näiteks sellest samast „Kevadest“. (*Avab raamatu ja loeb.*) „Arno jäi mõttes seisma. Kui palju armsaid mälestusi oli tal selle kohaga ühenduses! Mitu korda oli ta kooli minnes siin Teelet oodanud! Millest kõik ei olnud ta oodates unistanud! Ja kui Teele tuli — missuguse rõõmsa ärevusega ruttas ta talle iga kord vastu! Justkui ei oleks ta teda aastate kaupa näinud. Kui armsad olid needki silmapilgud, kus nad koolist tulles teelahkmel teineteist jumalaga jätsid! Kui hea oli vana paju najale nõjatuda, minejale järele vahtida, kuni ta silmist kadus, ja siis tasa, jalgu järele vedades selle teadmisega koju minna: ta tuleb homme jälle; ta tuleb ikka jälle ja on ikka tema sõber!“ (*Paneb raamatu kinni, paus.*) Vaat niimoodi. Kindlasti on teilgi, mida meenutada. Ehk panemegi nüüd kõik silmad hetkeks kinni ja püüame meenutada mingit seika või sündmust noorpõlvest.

Kõik sulevad silmad. Pikk paus.

III TAAT (*järsku*): Meelde tuli! Meelde tuli! Mul tuli meelde, keda ma mängisin!

Kõik avavad silmad — peale IV taadi, kes on jäänud tukkuma.

MIDLI MUSTIKAS (*segaduses, ei saa aru, millest III taat räägib*): Keda te mängisite?

III TAAT: Nojah, keda ma mängisin. Rahvamajas, näiteringis.

MIDLI MUSTIKAS: Ja keda te siis mängisite?

III TAAT: Sulast.

MIDLI MUSTIKAS: Ahah, sulast. Väga huvitav. Ja mis näitemäng see oli?

III TAAT: See oli... (*Jäeb mõttesse, paus.*) Ei tule meelde. Aga ma mängisin sulast ja näiteringi juhatas selline pikkade juustega näitsik. Oli kangesti teie moodi. (*Vaatab Midli Mustikat.*) See ei olnud ju teie? (*Paus.*) Muidugi mitte, mis tobedusi ma patran. Tollel olid juuksed palju tumedamad.

MIDLI MUSTIKAS: Ahah. Aga teie, Leida, mida teie meenutasite?

III MEMM (*tusaselt*): Mida seal nii väga meenutada. Tüdrukuna unistad, milline sinu elust tuleb, vana naisena, milline see oleks võinud olla. Mis seal ikka nii väga mäletada. Üks rist ja viletsus ilmast ilma.

MIDLI MUSTIKAS: Noh, eks olnud ka päikselisi päevi. Ei maksa kõike nii mustades värvides näha.

III TAAT (*Midli Mustikale*): Aga... ega te ei ole juukseid värvinud?

MIDLI MUSTIKAS: Ei ole.

III TAAT (*endamis*): Ahah. Siis küll, jah.

MIDLI MUSTIKAS: Aga teie, Marie, mis teile meelde tuli?

II MEMM: Minule tuli meelde gümnaasiumi kirjandusetund. Kirjandusõpetajaks oli meil üks pikk ja rühikas noormees, just ülikoolist tulnud. Kuidas tema küll meile Visnapuud luges. Hõõgus ise ja sütitas meidki. (*Punktvalgus II memmele, ülejäänud on kui tardunud.*) Jah, olin minagi armunud. Ta oli meile nagu pooljumal. Kuidas ta rääkis luulest, millise kirega luges meile värssse. Kirjutasin talle armastuskirja, ma ei julgenud lootagi, et ta mulle vastab. Ent vastas. Aga ta ei kirjutanud mulle armastuskirja,

vaid tiris mind oma poissmehekorterisse, elukas selline. Võttis vägisi. *Üldine valgus.*

MIDLI MUSTIKAS: Väga huvitav. Ehk võiksime meigi korraldada mõne väikese luuleõhtu. Mis te arvate?

II TAAT: Äh, sellest näitemängustki enam kui küll.

MIDLI MUSTIKAS: Aga teie, Osvald, mida teie meenutasite?

II TAAT: Mina? Mina ei meenutanud midagi.

MIDLI MUSTIKAS: Aga miks? (*Kelmikalt.*) Kes minevikku ei mäleta, see elab ilma tulevikuta.

II TAAT: Sest ei mäleta midagi. Ja kui mäletan, siis uduselt. Ja mida mäletan selgelt, seda ei taha mäletada. Mis asja te kurat sorgite, ei lasta inimestel rahulikult surra kah. Ilma tulevikuta! Meie tulevik ei ole kusagil kaugel silmapiiri taga. Meie tulevik on siinsamas kiriku kõrval kalmistul. (*Tõuseb ja lahkub tigidalt.*)

Paus.

I TAAT: Ei tea, miks arvatakse, et vanad inimesed mäletavad midagi rohkem kui nooremad. Meie mälu maht on ikka sama suur või väike, nagu see oli paarkümmend aastat tagasi. Minu minevik mälestustes on põhijoontes samasugune, nagu see oli kolmekümnesena või neljakümnesena. Kui inimene kõike mäletaks, siis läheks ta lolliks. Tagantjärele tundub elatud aeg nii lühikesena, nädalad lipsavad kiiremini mööda kui sekundid. Miks? Sest kõik on ununenud. Tähtis on vaid järelejäanud aeg.

II MEMM: Küll need mehed oma patutegemisi mäletavad. Eks need patud nende südant vaeva, sellepärast ei tahagi nad minevikku meelde tuletada. (*Taatidele.*) Põrgusse lähete

kõik, kuradi elukad sellised.

IV TAAT (*teeb silmad lahti*): Põrgut ei ole olemas. Kui nüüd Eesti tahab kangesti Euroopas olla, siis peaks oma põrgust ja paganatest kah lahti saama. Rootsit võetakse nüüd suureks eeskujuks, aga seal kadus 1917. aastal — kas pole tähendusrikas aasta — Piibli tõlkest sõna „põrgu“ ning asemele tuli „surmariik“.

IV MEMM (*II memmele, vaikselt*): Kuidas eestikeelses piiblis on?

II MEMM (*vaikselt*): Ei tule praegu meelde. Ma pärast ütlen.

IV TAAT: Ja juba 1909. aastal korraldas „Dagens Nyheter“ rahvaküsitluse, mille tulemusena võeti vana-kurat ise ametist maha.

Paus.

III TAAT: Vaat mis tähendab demokraatia!

Pimendus.

8. stseen

Järgmine hommik. Keskmisest uksest siseneb I memm, jääb peegli ette seisma.

I MEMM (*silmitseb ennast kaua*): Kas ma olen nüüd päris lolliks läinud või? (*Paus.*) Ei, see ei ole võimalik. (*Pöördub peeglist ära, vaatab saali poole — justkui aknast välja.*) Vist on ilus ilm tulemas. Ükskord ometigi. Muidu aina pilv pilve otsas. (*Paus.*) Vana inimene. Aga see tunne on nii magus, meenub midagi nii kauget ja... süda puperdab nagu... Kas siis tõesti...? Mida siin karta... Ei, see ei ole võimalik. No... aga mis see siis on? Ise juba ühe jalaga hauas... Mis vemppe see elu viskab... Elu? Elu... Jah, tõepoolest — elu! Oh issand, ma

olen armunud. (*Naerab.*) Ma armastan, tähendab — ma elan! Ma elan! (*Lahkub rõõmsalt paremale.*)

II VAATUS

9. stseen

Paremalt tuleb I taat, käes köie-pundar, välisuksest I memm, käes lillekimp.

I TAAT: Oh, millised ilusad lilled!

I MEMM: Ah, need on kunstlilled, käisin linnas, ostsin sellest uuest ärist, tead küll, kohe seal bussijaama vastas.

I TAAT: Oh, millal mina viimati linna sain. Siis oli seal ainult üks lage plats. Nõgesed ja maltsad vohasid.

I MEMM: Nojah, nüüd on ilus klaasseintega kaubamaja. Oh, mis kõike kraami seal ei olnud! Aga pole ju seda raha, et osta. Ostsin lillekimbu. Muidu tuba selline hall ja üksluine.

I TAAT: Jah, eks lillekesest ole ikka rõõmu. Aga kallis on, jah, puha. Iga lillekese peale läheb terve kuu penss ära.

I MEMM: Oh, ei see nüüd nõnda kallis olnud.

I TAAT: Ah ei, ma nii... ülekantud tähenduses.

I MEMM: Ahah. Mis sa selle köiega teed?

I TAAT: See on tolle näitemängu tarvis. Noh, tead ju küll, see läbi jää kukkumise koht. Meid hakatakse sellega päästma. (*Naerab.*)

I MEMM: Ah jaa, muidugi. Kuule, Jaagup.

I TAAT: Noh, mis on, Miralda?

I MEMM: Ma mõtlesin, et... Noh, homme on selles linna uues kultuuri-keskuses kontsert. Ma mõtlesin, et...

Et kas sa ei tahaks minuga koos tulla?

I TAAT: Ah kontsert või. Tea, pilet ka kallis...

I MEMM (*kiiresti*): Pensionärid saavad poole hinnaga.

I TAAT: Kindlasti kangesti hilja ka, kudas sealt tagasi saab.

I MEMM: Ei ole hilja, jõuab seitsmese bussi peale. Õhtusöögiks oleme tagasi. Kas tuled?

I TAAT: Ah õhtusöögiks tagasi? Noh, võiks ju väheke tuulutada küll.

I MEMM: Kui tore! Lähme homme selle neljase bussiga, siis ei ole kiirus-tamist. Noh, nägemist siis. (*Suudleb I taati kiiresti põsele ja lahkub peaaegu põgenedes.*)

I TAAT (*seisab hämmastunult*): Noh, mis nüüd sellele on sisse läinud. (*Vaatab köit käes.*) Oot, ma pidin ju midagi veel tooma. Aga näe, nüüd on meelest läinud. Egas midagi, lähen tagasi, küsin üle. Kui pea ei jaga, siis jagavad jalad. (*Hakkab minema, märkab, et tal on ikka köis käes, paneb köie kuhugi käest ära, aga nii, et see jääb nähtavale; lahkub paremale.*)

Välisuksest tuleb IV taat, läheb läbi vestibüüli, on juba keskmise ukse kaudu lahkumas, ent märkab siis köit. Tuleb tagasi, silmitseb köit, katsub käega. Hoiab köit hetke käes, silkitab seda, paneb siis tagasi. Hakkab ära minema, seisatab, vaatab veel korra köie poole, siis väljub rutakalt keskmise ukse kaudu.

Välisuksest sisenevad II, III ja IV memm.

IV MEMM: Tea, juhatajale vahest ikka ei tasuks minna teatama. Mõtlemidagi muud välja.

II MEMM: Ma olen iga päev mitu korda Jumala poole pöördunud ning

palunud, et Ta teeks midagi sellist, et see häbematus ei saaks toimuda.

IV MEMM: Mis, palud Jumalat, et Jaagupil ei seisaks või?

II MEMM: Hull oled peast, kuidas sa räägid!

III MEMM (*enesekindlalt*): Ma tean küll, mis ma teen.

IV MEMM: Ja mis sa siis teed?

III MEMM: Ma peidan end enne Jaagupi tuppa ära. Ning siis kui Jaagup sellel litsil seljas on, siis ehmatan neid. Las jäävad kinni nagu koerad. Ja pärast kutsume kiirabi. (*Naerab kahjuröömsalt.*)

II MEMM: See oleks nendele elukatele paras.

III MEMM: Aga kust saaks teada, millal see lits tuleb?

IV MEMM: Noh, võid ju kindluse mõttes iga öö Jaagupi riidekapis kükitada. Või voodi all, võta padi ka kaasa, on mugavam. Ei, mina sellest osa ei võta. Ma ei kiida heaks seda, mis Jaagup teeb, aga teie olete täitsa jaburaks läinud. (*Väljub keskmisest uksest.*)

III MEMM (*hüüab talle järele*): Ma tean küll, sa tahaksid ise Jaagupi voodisse ronida, kuradi lits selline!

II MEMM: Siis kui nad Osvaldiga sellest rääkisid, siis lubas Jaagup minna peahoonesse vaatama, millal meie tiivas pole öövalvet. Tähendab, sellelsamal ööl siis nad tahavadki oma patutööd teha.

III MEMM: Küll ma neile näitan patutööd. Ehmatan neid nõnda, et... ohohohoo!

I MEMM (*on just keskmisest uksest sisse tulnud*): Keda sa nüüd nõnda kangesti ehmatada tahad?

III MEMM: Kuidas keda? Jaagupit ikka.

I MEMM: Jaagupit? Mis sa sest Jaagupist ehmatad?

II MEMM: Mis nad siis toovad oma litse siia meie majasse!

I MEMM: Mis litse? Ma ei saa millestki aru.

III MEMM: Kas sa siis ei teagi veel?

I MEMM: Millest?

III MEMM: Noh, Jaagup tellis endale linnast litsi, otse pordumajast.

I MEMM: Ah, mis te ajate.

II MEMM: Tõsijutt, ma ise kuulsin. Jaagup tellis litsi ja Osvald on kupeldaja. Jumal taevas on mulle tunnustajaks, et ma tõtt räägin.

I MEMM (*segaduses*): Jaagup linnast litsi...

II MEMM: Jah, ja maksab terve kuu pensi ära, et saab selle korraks endale voodisse.

I MEMM: Kuu pensi...

III MEMM: Jah, kujutad ette, meie korjaku igat senti, aga nemad lasevad litsidega ringi.

I MEMM (*rohkem omaette*): Aga kontserdipilet on kallis... (*Keerab kannal ringi ja läheb kiiresti keskmisest uksest välja.*)

Pimendus.

10. stseen

Stseen „Kevadest“.

II TAAT = TOOTS: Imelik, lase nüüd ruttu üks polka, ma lähen Tali pruudiga tantsima!

Kandlemuusika, keegi vanakestest on Imeliku osas. II taat ajab taga I memme ehk Teelet. I memm püüab teiste selja taha peitu pugeda, aga see ei õnnestu. II taat tirib ta keset põrandat ja üritab temaga polkat tantsida.

I memm vaatab abiotsivalt ringi. Ülejäänud memmed ja taadid seisavad, naeravad. Ka I taat ehk Arno.

II MEMM (*ebaloomulikult kimedalt ja valjusti*): Köster!

Tuled kustuvad. Hetke pärast süttivad uuesti. Laval on vaid I memm ehk Teele ja I taat ehk Arno. Seisavad vastamisi.

I TAAT = ARNO: Teele!

I MEMM = TEELE: Mis sa tahad?

I TAAT: Sa ära võta nii väga südamesse seda tänast lugu. Ma oleks sulle ju appigi tulnud, aga...

I MEMM (*susistades, raevunult*): Kasi minema!

Tuled kustuvad, pimedus.

11. stseen

*Vestibüül. Kuskil vedeleb I taadi poolt toodud köis. IV taat seisab ja vaatab aknast välja. I taat seisab keset vestibüüli, on riides pidulikult ja puhtalt, justkui väljaminekuks. Vaatab kella, hakkab edasi-tagasi kõndima, vaatab vahepeal taas kella, kõnnib jälle edasi-tagasi. Parevalt tuleb IV memm, kaenla all virn raamatuid ja ajakirju. IV MEMM (*märkab I taati, silmitseb teda*): Ohhoo, milline peiuipoiss! Kuhu nüüd minek?*

I TAAT: Linna kontserdile.

IV MEMM (*imestades*): Linna kontserdile? Sina?

I TAAT: Nojah, Miralda nagu kutsus, et seal uues kultuurikeskuses. Polegi seal veel käinud.

IV MEMM (*ikka imestades*): Miralda kutsus?

I TAAT: Nojah, ootangi teda parajasti. Pidime neljase bussi peale mine-ma, kell on juba kümne minuti pärast

neli, tea kas jõuabki. Naistel läheb ju selle sättimisega hirmsasti aega.

IV MEMM (*tõsiselt*): Aga võib-olla ootad ilmaasjata. Võib-olla ta ei taha-gi enam sinuga tulla.

I TAAT: Kuidas ei taha? Mis sa ajad. Eile ju ise kutsus...

IV MEMM: Eile kutsus, aga võib-olla tänaseks on asjaolud muutunud.

I TAAT: Mis asjaolud muutunud?

IV MEMM: Noh, ehk on ta millestki teada saanud ning see on mõjutanud tema otsust.

I TAAT: Millest teada saanud? Mis sa keerutad? Inimese moodi ei oska rääkida või?

Keskmisest uksest tuleb I memm, rüdes väljaminekuku.

I TAAT: Noh, lõpuks ometi. (*Vaatab kella.*) Jõuame. (*Jubib I memme välis-ukse poole, IV memmele:*) Nägemist!

IV MEMM: Nägemist! Lõbutsege hästi... noored. (*Vaatab lahkujatele järele, seisab veel hetke mõttesse-vajunud, kehitab siis õlgu ja tahab juba lahkuda vestibüülist keskmise ukse kaudu, märkab IV taati, seisatab*): Mis sina seal passid? Ootad kedagi või? (*Paus.*) Ära loodagi, et meid keegi vaatama tuleks. Noored hoiavad vanadest eemale, sest meis näevad nad oma tulevikku, oma surelikkust ja kaduvust.

IV TAAT (*pöördub IV memme poole*): Ei, ega ma ootagi kedagi, keda mul ikka oodata, ma vaatasin seda musta koera seal puude juures. Suur nagu vasikas, tea, kelle oma see selline on.

IV MEMM (*tuleb akna juurde, vaatab välja*): Kus, mina ei näe midagi?

IV TAAT (*vaatab uuesti aknast välja*): Jah, nüüd on ära läinud.

IV MEMM (*kehitab õlgu*): Ah, sa näed ka igasugust. (*Väljub keskmisest*

uksest.)

IV taat jääb üksisilmi aknast välja vaatama.

Pimendus.

12. stseen

Õhtu. II ja III memm vaatavad telerit, samuti III taat. III memmel on samal ajal ka mingi näputöö käsil, II memmel on taskupiibel süles. IV taat tukub tugitoolis — nagu tavaliselt. IV memm on ninapidi mingis raamatus või ajakirjas. Kuskil vedeleb ikka I taadi toodud köis. (Telerist võib costa küll mingeid häälid ja helisid, ent need peavad olema nii vaiksed, et ei sega vanakeste vestlust, samuti ei ole vaja telerist kostvast kõnест aru saada.)

II TAAT (*tuleb paremalt*): Ega keegi ei ole Jaagupit näinud? Olen teda juba igalt poolt otsinud.

IV MEMM (*lugemiselt pilku tõstmata*): Läksid Miraldaga linna kontserdile.

II TAAT: Ah soo. Linna? Kontserdile?

IV MEMM: Jaa, linna kontserdile.

II ja III memm vahetavad imestunud pilke.

III MEMM: Tõesti või?

IV MEMM (*rõhutatult*): Jaaa.

II TAAT: Ja millal tagasi tulevad?

IV MEMM: Aga kust mina tean. Ega mina nende lapsehoidja pole. No küll nad ükskord ikka tulevad, ega nad sinna elama jää.

II TAAT: Ahah. (*Heidab pilgu telerile.*) Vanasti oli pensionipõlves kolm head asja — söömine, magamine ja (*ei ütle välja sõna nelja esimest häälikut.*) ...umine. Nüüd on neljas juures — telekas. Ja nüüd seal paari-

tatakse ka veel kõigele muule lisaks. Persse, ma lähen kusele. (*Väljub keskmisest uksest.*)

II MEMM: No on ikka üks igavene mähkam.

III MEMM: Ei tea, minu arust ei ole sellel poisil häda midagi. Päris terane teine.

II MEMM: Ei, ma ütlesin Osvaldi kohta.

III MEMM: Ah, mis sa tollest välja teed, too on kogu aeg sihande olnud. (*Paus.*) Huvitav, kelle see tüdruk ikka valib? Kas selle või siis tolle number ühe, tumeda peaga? Kumba sina valiksid?

II MEMM: Ah, mina ei tea.

III MEMM: Mina võtaks selle, see on kohe selline, noh... (*otsib sõnu*) usaldusväärne.

II MEMM: Ei tea, esimene mulje võib olla petlik.

III MEMM (*jääb mõttesse*): Seda küll. Algul on nagu usaldusväärne, aga pärast teeb ei tea mida, varastab pensirahad kah ära.

II MEMM: Mis pensirahad?

III MEMM (*imestunult*): Mis pensirahad?

II MEMM (*imestunult, teleri poole*): Äh, see võttis hoopis selle kolmanda.

III MEMM (*lausa tigidalt kohe*): No on ikka loll, mis ta sellisega peale hakkab. Küll need noored on tänapäeval saamatud ja rumalad. Mitte millekski ei ole nendest enam asja. Mõnelt pensionärielt käekott ära varastada ja nendel oma diskodel kükitada, vaat see on kõik, mis neid veel huvitab.

IV MEMM: No ei tea, mõnda huvitab ikka midagi muud ka veel.

III MEMM: Just. Teadagi huvitab — narkootikumid. Vanasti oli teistmoodi, siis kuulati ikka vanade

inimeste nõuandeid, ei joostud uisapäisa ringi.

II taat tuleb tagasi, istub.

III TAAT (*tõuseb*): Lähen käin kah ära, nüüd tuleb vahepeal reklaam. (*Väljub keskmisest uksest.*)

IV MEMM (*tõstab lugemiselt pilgu*): Aga ütle, kellele nüüd neid vanade inimeste nõuandeid ja elukogemusi vaja on? Nüüd areneb elu ja tehnika sellise kiirusega, et vanad on ammu rongist maha jäänud. Et nüüd eluga ühte sammu astuda, peab kogu aeg ümber- ja täiendõppega tegelema.

III MEMM: Ei ole midagi, kuulsid, mis see psühhomustikas ütles. Et pensionäre on järjest rohkem ja rohkem. Ja siis võtame võimu enda kätte.

IV MEMM: Jah, ja mis me selle võimuga siis teeme?

III MEMM: Kuidas — mis me teeme? Tõstame pensione.

IV MEMM: Ja see on kõik?

III MEMM: Ei ole. Natukese aja pärast tõstame uuesti pensione.

III TAAT (*tuleb tagasi*): Mis? Millal pensione tõstetakse?

II TAAT: Varsti. Leida ütles, et pensionärid hakkavad paljunema nagu kärbsed ning et kui neid juba iga prügikasti juurde jätkub, siis paneb ta jõed teistpidi voolama ja hakkab pensionäridele paradiisipileteid jagama. Tasuta! (*Itsitab; järsku kargab püsti, röökides III memmele*) Kuradi vanaeit, mis kuradi pensionäribolševismi sa siin jutlustad! Mine räägi vanakuradi vanaemale sellist jama!

Kõik võpatavad, IV memm tõstab lugemiselt silmad, IV taadil plaksatavad laud lahti.

II MEMM: Tule nüüd Jumal appi, üks hakkab hulluks minema.

III MEMM (*säilitab enesevalitsemise, rahulikult ja kindlalt*): Kui sa siin määratsema kavatsed hakata, siis lasen ma sind hullumajja panna. Ega sa esimene pole, kes siit majast sinna üle on kolinud.

II TAAT (*istub, lööb käega*): Ääh!

III TAAT (*vaatab telerit*): Oo, nüüd hakatakse naisi valima.

II TAAT: Las valivad, keda tahavad, mul ükstapuha.

IV TAAT (*vaikselt, justkui omaette*): Minul küll ei ole ükstapuha, mina tahaks ikka kõige ilusamat.

II TAAT: Elus peab leppima sellega, mis on, mitte jooksmas teabmisasjade sabas. Sina oledki sellepärast vanapoisiks jäänud, et oled alati kõige ilusamat tahtnud. Kõige ilusamat ei ole olemas. Maailm ongi sellepärast perse läinud, et alati on tahtud eiteamisasja. Minu pärast võite päkese ka potisiniseks värvida, mina lähen magama. (*Tõuseb ja väljub keskmisest uksest, veidi aja pärast kostab lava tagant mingit kolinat; juba lava tagant.*) Urjuh! Urjuh! Homme panen oma kimpsud-kompsud kokku ja sõidan Austraaliasse kanguruid küttima. Või kuu peale. Ükskõik kuhu. (*Kuuldub vägev haigutus.*) Aga nüüd poen põhku.

Pikk paus.

II MEMM: Sellega on vist midagi viltu. Võib-olla peaks minema ja ütleva valveõele...

III MEMM: Ah, mis sa vaeva näed. Las sõidab, kuhu tahab, nüüd on piirid lahti. Ongi siin rahulikum.

Paremalt tulevad I taat ja I memm.

IV MEMM: Noh, kuidas kontsert oli?

I MEMM: Pärts meeleolukas. Ah, kõik meie nooruse laulud...

I TAAT: Seitsmene buss oli käigust ära jäetud. Jõudsin vaevu õhtusöögile, hakkasid juba uksi kinni keerima. Aga laulud olid ilusad küll, me-

loodia ja viisiga, mitte nagu nüüd — hip-hop, või mis see hüppamise muusika ongi, need kargajad võiks kõik ufolastele koduabilisteks müüa.

IV MEMM (*I taadile*): Osvald otsis sind kangesti taga.

I TAAT: Ahah, Osvald, jah, sedaviisi. Kus ta siis on?

III MEMM: Karjus siin kõigil kõrval lukku ja läks ära magama. Nigu marutõbine koer.

IV MEMM: Tea jah, mis sel häda oli.

I TAAT (*haigutab*): Peaks ka küllil keerama, kangesti väsitav see linnaskäimine. Noh, Miralda, ma lähen magama.

I MEMM: Mine, mine, ma lähen ise kah. Küll on homme jälle päev.

I taat väljub parempoolsest keskmisest uksest, I memm vasakpoolsest keskmisest uksest.

Vestibüüli allesjäänud vaatavad telerit.

Paus.

III TAAT (*kommenteerib teleris toimuvat*): Jah, see poiss sai küll ilusa nooriku.

Pimendus.

13. stseen

I taadi unenägu. Lava on hämar, vaid I taat ise on nähtav.

I TAAT = ARNO: Ütle, Lible, keda siin ükspäev maeti? Meie olime parajasti lõunal, kui sina kella lööma hakkasid. Kes see oli?

MIDLI MUSTIKAS = LIBLE (*pimedusest*): Ah see? See oli üks laps... Rudina vallast, või kust ta oli. Mís siis?

I TAAT = ARNO: Ei midagi. Ma niisama küsin. Ma arvasin, et mõni laste ema ära suri, et lapsed jäid maha. MIDLI MUSTIKAS = LIBLE: Ei, see

oli üks laps.

I TAAT = ARNO: Aga eks ole imelik, Lible, et kõik surevad, olgu noor või vana. Vahel ei tea kohe arvatagi, et ära sureb. Kudas see on?

MIDLI MUSTIKAS = LIBLE: Jah, eks ta nii ole küll; eks ta ole nii ikke olnud ja jää edaspidigi. Ega me keegi või kindlad olla, et juba hommepäev koibi sirgu ei tõmba. Ehk mis seal veel homsest rääkida — kohe varsti, mõne silmapilgu aja sees võib toss välja minna. Mõni, näe, terve mees nagu pull, aga ära... midagi ei aita. Teine jälle krõbiseb nagu vähjakott, aga elab.

I TAAT = ARNO: Kudas see peaks tulema?

MIDLI MUSTIKAS = LIBLE: Jah, noh, teisel ei ole surmahaigus. See, kes terve näitab olevat, mine aga tea, mis haigus tal seal juba sehes on. On küll justkui terve, aga ei ole ise sugugi terve.

I TAAT = ARNO: Aga eks Jumal või...

MIDLI MUSTIKAS = LIBLE: Mis see Jumal võib?

I TAAT = ARNO: Eks Jumal võiks neid terveks teha ja mitte lasta ära surra, kellel nagu lapsed maha jäävad või nii...

MIDLI MUSTIKAS = LIBLE: Nooh, keda siis. Aga eks jälle kõigil ole vaja elada; vaata, küsi kelle käest sa tahad, kõik ütlevad, ega mina tohiks kudagi ära surra, mul see ja see asi veel pooleli; mul jäävad need ja need maha, kes nende eest siis hoolitseb. Aga kui ikka surmahaigus tuleb, ei kedagi... anna muudkui minna.

I TAAT = ARNO: Aga Lible, siis nagu Jumal laseks just nii minna, nagu ta aga läheb... siis nagu tema ei...

MIDLI MUSTIKAS = PSÜHHO-TERAPEUT (*ikka pimedusest, ran-*

gelt): Vaadake, vananemine ja surm on küll kahjulikud igale inimesele eraldi võetuna, kuid inimsoole ter- vikuna on see kasulik.

I TAAT: Aga...

MIDLI MUSTIKAS = LIBU (*ikka pimedusest, meelalt itsitades*): Keegi vanamehekrõnks olla mind siia tellinud, keegi, kellel pidi seisma nagu... (*Itsitab.*)

Järsk valgus.

MIDLI MUSTIKAS = ALASTI LIBU = SURM.

Pimendus.

14. stseen

Tühi vestibüül, hommik. Keskmisest uksest tuleb II taat, oigab.

II TAAT: Oi, no on alles sant olek. Oeh! Oi, mu pea valutab.

I TAAT (*tuleb paremalt*): Vähese viina viga.

II TAAT: Jah, pole mitu kuud mitte tilka õlutki joonud. Tea, mis see on, kas hakkab surmatõbi tulema või?

I TAAT: Kust see surmatõbi nüüd ikka nii järsku...

II TAAT: Ah jaa, eile käis tütrepoeg mind vaatamas, täna õhtul siis toob sulle selle litsi, ma maksin raha ka juba ära.

I TAAT: Maksid juba ära?

II TAAT: Nojah, nad võtavad alati raha ette.

I TAAT: Ah soo, nojah. Ah või juba täna õhtul.

II TAAT: Nojah, ise ju tahtsid. Ma lähen üritan midagi süüa, ehk läheb olek paremaks. Pärast maksad mulle ära. (*Lahkub paremale.*)

I TAAT (*mõtteis*): Äh, kurat! (*Väljub parempoolsest keskmisest uksest.*)

II ja III memm tulevad vasakpoolsest keskmisest uksest.

III MEMM: Kas kuulsid?
 II MEMM: Kuulsin.
 III MEMM: Küll ma neile veel näitan.
 Või nemad hakkavad meie vanadekodusse litse tooma. Saate veel tunda, mis tähendab ausa naise solvamine. Või mina pean vanas eas veel hoo-
 radega ühe katuse all elama. No ei, ärgu unistagugi!
 II MEMM: Aga mis me siis teeme?
 III MEMM: Teeme siis nõnda — mina peidan ennast Jaagupi tuppa ära ja siis kui õige aeg, siis tõstan kisa. Sina oled oma toas ja nii kui seda kuuled, nii paned jooksuga peahoonesse teatama.
 II MEMM: Võib-olla peaks Miraldale ka ütleva, las tuleb vaatab, milline elukas see tema Jaagup on.
 III MEMM: Tea, ma kardan, et ta võib asja untsu keerata, et tõstab enne kisa kui õige aeg käes.
 II MEMM: Jah, võib-olla kah.
Lahkuvad paremale. Keskmisest uksest tuleb I taat.
 I TAAT (*läheb paremale, endamisi*): Enne kui on hilja. (*Põrkab parempoolse ukse peal II taadiga kokku.*)
 II TAAT: Mis sa tormad, inimeseloom. Äh, nii kui söögi lõhna tundsin, nii hakkas sees keerama.
 I TAAT: Kuule, ma otsustasin ümber.
 II TAAT: Mis sa ümber otsustasid?
 I TAAT: Noh, ma ikka ei taha.
 II TAAT: Mida sa ei taha?
 I TAAT: Noh, seda tüdrukut.
 II TAAT: Mis siis häda? Ei seisa enam või?
 I TAAT: Miks ei seisa, lihtsalt ei taha ja kõik.
 II TAAT: Jaagupil jänes püksis, ehhee (*karmilt*), aga raha maksad mulle ära, sest nemad ettemaksu ei tagasta.
 I TAAT: Maksan, maksan (*võtab taskust rahakoti, loeb raha, ulatab*

II taadile.) Säh, võta, kui ikka kuidagi tagasi ei saa, kuradi nõõrijad.
 II TAAT: Äri on äri, vaat sedasi. Mis, nüüd pead Miraldaga plaani, ah?
 I TAAT: Ei pea ma mingit plaani, mis sa tüütad. Kuule, küsi ikka nendelt, kui nad kõike raha ei taha tagasi anda, siis andku pool. Sul nagu tutvus ka sees, ehk ikka annavad.
 II TAAT: Hää küll, eks ma katsun rääkida.
 I TAAT (*rõõmsamalt*): Ole hea.
 II TAAT: Olgu, olgu, ära nüüd muretse.
 I TAAT (*läheb paremale*): Ma lähen vaatan, kas lehed on juba toodud.
 II TAAT (*talle järele*): Mine, mine, igavene tola. Mis sa siis oled nii loll, tahan, ei taha, tahan, ei taha. (*Raha vaadates.*) Ma võtan selle litsi ise kässile, kui ilma rahata saab. (*Pistab raha tasku, itsitab kahjurõõmsalt.*) Tõmban tal püksid maha ja... (*Grimassitab.*) Oeh, küll keerab sees. Õek. (*Paneb käe suu ette, kiirustab keskmise ukse kaudu minema.*) Nüüd tuleb välja. (*Juba lava tagant.*) Õek... Õek... Õek...
Pimendus.

15. stseen

Memmed ja taadid istuvad. Paremal tuleb Midli Mustikas.
 MIDLI MUSTIKAS: Tere hommikust kõigile! Enne kui asume uue teema juurde, tahaksin küsida, ega keegi eile õhtul sööklas eksikombel valesid rohtusid ei võtnud. Ühel B-korpuse haigel olid rohud kadunud, kui ta läks neid pärast õhtusööki manustama.
 II TAAT: Äh, kellel neid võõraid rohtusid ikka vaja on, jõua oma jagusidki sisse kühveldada. Eile oli jälle terve ports mingeid uusi vitamiine.

MIDLI MUSTIKAS: Milliseid vitamiine?

II TAAT: Noh, olid sellised piklikud oranžid kapslid. Mina ei oska teile seletada, kas teile siis ülikoolis ei õpetatud, mis vitamiinid need oranžid on?

MIDLI MUSTIKAS: Nojah, aga asi selles ongi, et need olidki need kadunud rohud.

II TAAT: Ah soo, mina mõtlesin, et need on uued vitamiinid.

MIDLI MUSTIKAS: Ja võtsite kõik ära?

II TAAT: Ära ikka, mis kõhus, see kõhus.

MIDLI MUSTIKAS: Oh Issand, seal oli veel öine annus ka. Kas teil mingeid kõrvalnähtusid ei olnud, peapööritust, õhetust, külmavärinaid?

II TAAT: Polnud mul mingeid kõrvalnähtusid, sant oli olla hommikul, muud midagi. Süda oli läila ja kõhus keeras, sisikond tahtis välja tulla.

MIDLI MUSTIKAS: Nojah, nüüd on maoloputust ka juba hilja teha...

II TAAT (*kiiresti*): Ei, ei, mul hakkab juba paremaks minema.

MIDLI MUSTIKAS: Teinekord proovige olla igasuguste tablettidega tähelepanelikumad. Nimesildid on igal topsil juures ja kui teil ei ole prille kaasas või märkate oma topsis mingeid teistmoodi tablette kui tavaliselt, siis pöörduge valveõe poole. See küsimus on siis ammendatud. Niisiis, läheme meie uue teema juurde ning selleks on: „Elu kui vanaduse poole kasvamine ja vanadus kui surma poole kasvamine ehk elu ja surm kui ühtne protsess ja vanadus kui selle protsessi tähtsaim lüli“. Täna räägiksime, kuidas on surma ja vanaduse olemus muutunud viimaste aastasadade vältel. Keskajal oli surm igapäevane nähtus, inimese keskmine

eluiga oli üürrike, möllasid epideemiad, võõrad sõjajõugud tormasid rüüstates ja tappes külase külasse, ka oli võimalus surra huntide või teiste metsloomade poolt lõhkikistuna palju suurem kui praegu. Surma kohati varakult, surdi sündides ja sünnitades.

IV MEMM: Nojah, aga suri keskajalgi igauks vaid ühe korra.
MIDLI MUSTIKAS: Jah, aga surma peeti loomulikuks, see oli elu loomulik osa. Hiljem hakati surma ja suremist maha vaikima, sellest ei räägitud enam avalikult ja kui räägiti, siis kasutati eufemisme.

III MEMM: Mis asju?

MIDLI MUSTIKAS: Eufemisme, pehmemdavaid väljendeid, näiteks öeldakse suremise kohta — uinus igavesele unele.

IV MEMM: Oh, nii on surmast alati räägitud, juba Homeros nimetas surma une vennaks.

MIDLI MUSTIKAS: Jah, aga kahekümnendal sajandil suleti suremine steriilsete haiglaseinte vahele, surmaga seotud kohti hakati vältima — näiteks äratas kõhedust tuba, kus keegi oli hiljuti surnud, isegi kalmistu muutus tavalisele inimesele väheke hirmuäratavaks paigaks.

II MEMM: Aga see on ju loomulik.

MIDLI MUSTIKAS: Miks?

II MEMM: Sest seal kummitab.

MIDLI MUSTIKAS: No ei tea...

II MEMM: Kummitab, kummitab, ma tean, mis ma räägin.

MIDLI MUSTIKAS: Nojah, ehk käsitleme seda teemat mõni teine kord. Niisiis, enam ei jäänud keegi kuulama, kellele lüüakse hingekella. Ent surma eitamisega, selle tõsiasja ees silmade sulgemisega katkestatakse inimese loomulik kasvamis- ja küpsemisprotsess, mis kestab sünnist kuni surmani. Läänemaades on alles viimastel

aastatel hakanud suhtumine surmaste ja suremisse tasapisi muutuma, see ei ole enam selline tabu kui viis või kümme aastat tagasi.

II TAAT: Mul oleks üks põhimõtteline küsimus.

MIDLI MUSTIKAS: Jah, palun.

II TAAT: Surmaga otseses seoses on hauataguse elu probleem, kas pole?

MIDLI MUSTIKAS: Jah, on küll.

II TAAT: Aga kas hauatagune elu on olemas? Ja kui on, siis mida see endast kujutab?

MIDLI MUSTIKAS: Põhimõtteline küsimus vajaks ka põhimõttelist vastust. Aga kahjuks ei oska ma seda anda. Ütleme niimoodi, ei ole teaduslikult tõestatud, et see oleks olemas, aga samas pole ka tõestatud, et seda ei oleks olemas.

II TAAT (*võidukalt*): Mida oligi tarvis tõestada. Aga millest me siis räägime, kui me isegi ei tea, kas seda, millest me räägime, üldse on olemaski.

III TAAT: Meie külas oli üks mees, kes uuris seda küsimust terve oma elu. Tööl ta ei käinud, vahel lõhkus mõnele memmele puid või oli muidu päeviliseks, muudkui aga istus oma tares, uuris raamatuid ja mõtles. Ütles, et otsib elu mõtet. Aga ära suri ikka sama targana.

II TAAT: Sama lollina, tahtsid sa öelda.

II MEMM: Võib-olla sai ta pärast surma teada, milles on elu mõte?

II TAAT: Ja mis ta selle tarkusega siis peale hakkas? Pidas sellest mulla all ussidele loengut või?

IV TAAT (*paotab silmad, väga vaikselt*): Ma ei tea, milles on elu mõte, aga ma tean, mis on elu eesmärk.

MIDLI MUSTIKAS: Ja mis see siis on?

IV TAAT: Surm. (*Naerab hääletult.*)
Lava hämardub aeglaselt.

16. stseen

Hiline õhtu, peaaegu öö. Teler on lahti jäänud, ent saated on juba lõppenud. Teler heiastab tuppja hallikassinist valgust ja sahiseb veidi närviliselt. IV taat tukub tugitoolis. Kõiepundar vedeleb endiselt vestibüülis.

IV TAAT (*teeb järsku silmad lahti, vaatab üksisilmi enda ette, nagu näeks kedagi või midagi*): Noh, peni, mis sa mind passid?... Ja kuidas sa siia sisse said? (*Paus.*) Ah et siis kui on õige aeg... Ahah... Küll sa oled suur... Ja kuidas sinu must karv küll helgib... Tule siia, ma silitan seda... (*Silitab kujuteldavat koera.*) Küll see on siidine... Ja kõik üleni must, ei ühtegi heledat laiku... Jah, egas midagi, hakkame siis minema... Seal ei ole enam valu... (*Tõuseb.*) Võtan, võtan selle ka, ei ma unusta... Mis sa mind nii palju õpetad... (*Võtab kõie, paitab korra kujuteldava koera pead.*) Lähme siis, selleks korras aitab küll... (*Lahkub vestibüülist paremale, kõiepundar käes ja kujuteldav koer saatjaks.*)

Pikk vaikus.

Veidi aja pärast paotab keegi välisukse.

II TAAT (*räägib kellelegi väljasolijale*): Telekas on lihtsalt mängima jäänud, muud midagi. Ma lähen vaatan igaks juhuks üle, kas õhk on puhas. (*Tuleb sisse, kõnnib kiki-varvul, piilub sisse keskmistest ustest, samuti parempoolsest uksest, lülitab siis teleri välja, läheb välisukse juurde, paotab selle.*) Tule nüüd, kõik on korras, vaikne ja rahulik (*itsitab*) nagu surmuaias.

Samal hetkel, kui väljasolev kogu on sisse astumas, kostab lava tagant hirmus röökimine.

III MEMM: Aaaaa!!!

I MEMM (*ebmunult*): Aaaaa!!!

II MEMM (*tormab keskmisest uksest vestibüüli ja huilates üle lava paremalt välja*): Tule Jumal appi, litsid majas! Kutsuge kiirabi ja politsei! Litsid majas! Litsid majas! (*Hääl kaugeneb.*)
I TAAT (*lava tagant*): Sa, Leida, oled ikka üks võimatu inimeseloom! Kas sinul üldse aru peas on või oled sa puhta ogaraks läinud? Vana inimene. Voodi all!

Valgus süttib. Keskmisest parempoolsest uksest tulevad vestibüüli III memm, I taat ja I memm. I memm tihub vaikselt nutta, I taat hoiab tal käega ümbert kinni, lohutab. Veidi aja pärast tulevad vestibüüli ka IV memm ja III taat.

III MEMM (*sirutab vaevaliselt kangeksjäänud konte*): Aih! Ma mõtlesin, et see on linna libu.

I TAAT: Sina mõtlesid, kalkun ka mõtles... (*I memmele:*) Ära nüüd nuta... (*III memmele:*) Ehmatad inimesed surnuks nõndaviisi...

II TAAT (*välisukse juures, vaatab järele sellele, mis läinud*): Jaah, ilma nagu lind sitast. (*Pöördub teiste poole.*) Mis asja te üürgate, viimnepäev hakkab tulema või?

IV MEMM (*II taadile*): Ja kuhu sina minema hakkasid? Austraaliasse või? Või Ameerikasse, punanahkade juurde?

II TAAT: Jah, saaks aga lõugu lõksutada.

Paremalt tuleb II memm.

II MEMM (*vaikselt*): Meie Harald on ennast... trepi alla... üles poonud.

Pikk paus.

II TAAT: Lähme võtame maha, mis ta seal ripub. Tule, Kaspar.

II ja III taat suunduvad paremale.

III TAAT: Meil külas poos ka...

II TAAT: Pea lõuad!

III taat vakatab. Lahkuvad paremale. II memm on pannud käed palveks kokku.

IV MEMM: Kes oleks võinud seda arvata... Selline vaikne... Ei tülitanud kedagi, alati viisakas.

III MEMM (*triigib ikka oma kangeksjäänud konte*): Surm tuleb ikka äkki, ootad teda siis või ei oota.

IV MEMM: Jah, inimese sündi teame ette oodata, aga surma... See võib tulla igal järgneval minutil. Võid surmaks kogu elu ennast ette valmistada, ikka oskab ta üllatada.

I TAAT: Oleme nüüd hetke tasakesi. Seisavad mõttessevajunult. I memm tihub I taadi rinnal vaikselt nutta. II memm palvetab.

Paus.

II ja III taat tulevad tagasi.

II TAAT (*II memmele, vihaselt*): Mis kuradi jama sa, vanamutt, ajad, polnud see mingi Harald.

IV MEMM: Ah ei olnudki või? Ja me olime juba nii...

II TAAT: Muidugi ei olnud. See oli too surmahaige seal B-korpusest.

IV MEMM: Mis surmahaige?

II TAAT: Noh, see, kelle rohud ma ära sõin.

II MEMM: Seal trepi all oli pime, ma ei näinud õieti. Vaatasin, et nii meie Haraldi moodi...

IV MEMM: Aga kus siis Harald on?

II TAAT: Aga kust mina pean teadma. Ega mina tema lapsevaht ei ole.

III TAAT: Võib-olla poos ta ennast kuhugi mujale, kui nägi, et trepialune on juba täis...

Lava pimeneb aeglaselt.

Lõpp

REIN RAUD

•

AEG ANNAB ARUTUST, KUID ARUTU SAAB ARU,
Et temaga ei minda täheranda.
Ta ootab tasa, kuni süteks halud
On muutunud ta lees, ja tuimaks valud,
Mis ikka rinnas kinnitavad kanda.
Ei tema märkagi, et ümber kihab taru.
Mis olekski tal kärgedesse kanda?
Ja kohmakana, nagu nukker karu
Ta kukub mesilaste tantsurivist.
Need lilled kasvavad, mil õis on kivist,
Sest teised endaga viib varjumaru.
KUID AINULT ARUTU SAAB SELLEST ARU
ANDA.

•

mõned mu sõbrad on surnud
mõned on merede taga
mõned ei mõista mu keelt
mõned mu pilku ei jaga
öösel kui ehmatab välk
ma tõusen asemelt üles
ja vaatan aknast puid
ja ütleksin midagi, aga

•

Kesk klaasjaid lehti
tunamulluseid
me seisime
Tuul vaikis
nii ka meri
Me leinasime
eilseid hulluseid
Õö oli tüün
Maa õhkus nagu keris

Hing higistas
kui haarasin su käe
su sõrmed valged
nagu alabaster
Kuid jahtusin
Su pilgus oli jää
Mu rinnataskus närbus
valge aster

•

On ukсед mis kinni ei seisa
ja ukсед mis lahti ei käi
On mõtted mis rahu ei anna
Keegi kuhugi maha jäi

Ole vait
Ära midagi küsi
Kõik see niigi mul meelest ei läe
Need ukсед mis lahti ei püsi
Need ukсед mis kinni ei jää

•
Taas akna all surevad hanged
Taas põhjatuks sulavad teed
Taas põrandal seisavad panged
püüdes lagedest tilkuvad veed

Taas seisan ja mõtlen et milleks
raha koguda

rasva ja...
Kõntsa keskele meespealilleks
taas tahaksin kasvada

„**S**ee ei olnud suitsiid,“ ütles naine, kes oli oma seni ainsa tütre ilmale toonud keisrilõike abil. Nüüd ilutses tal nabast allpool ühest kubemest teiseni ulatuv pikk sirge operatsioonihaava arm. Peale tema teadsid sellest veel sünnitusmaja töötajad ja perekonnaliikmed.

Naise nimi oli Kaisa ja ta pärines Saaremaalt. Sellest tõsiasiast oligi arvatavasti tingitud tema veidi laulev kõnemaneeer. Sajandeid kestnud lainete loks oli tunginud isegi saarlaste kõnepruuki ja muutnud selle õige kergelt lohisevaks ja kummaliselt helisevaks. Mida nad ise muidugi enam ammuilma tähele ei pane, aga seda märkavad kohe kõik mandriinimesed, kui nad saarlastega esmakordselt kokku puutuvad. See laulev alatoon on muuseas tunginud ka lääneranniku eestlaste kõnepruuki.

Meest kutsuti Arturiks ja temale olidki määratud sõnad suitsiidist, mida Kaisa ennist lausus. Ise sealjuures aknast pika pilguga välja vaadates, sest ta seisis parajasti akna all. Artur istus samal ajal köögis laua taga ja vaatas samuti akna poole, nad mõlemad olidki köögis ja ajasid omavahel juttu. Nad olid linnas juhuslikult kokku saanud ja naine oli Arturi endale külla kutsunud.

Kaisa oli Arturit linnas esimesena märganud. Ta nägi meest juba kaugelt ja tundis samal hetkel heameelepuhangut. Tegelikult oli mees teda alati ilma igasuguse põhjuseta naerma ajanud. Arvatavasti oma alalise äraoleva unistava ilme tõttu. Ka nüüd linnas meest eemalt nähes teadis Kaisa vaistlikult, et mees võib talle avasilmi otsa vaadates teda ometi märkamata temast lihtsalt mööda kõndida. Seepärast valis Kaisa ainsa käepärast oleva absoluutselt mõjuva viisi mehega kohtumiseks — ta nimelt pörkus sihilikult mehega kokku ja nautis siis naerdes teise reaktsiooni juhtunule.

Aasta tagasi oli mees Kaisale helistanud ja ilma igasuguse sissejuhatusega küsinud, kas Kaisa tõesti ilma ütlemata pole aru saanud, et mees teda juba mitu aastat armastab. Kaisa oli niisugusest ootamatust algusest jahmunud, kaotas enesejälgimise võime ja kuulis just nagu kõrvalt omaenese häält, mis mehele vastas: „Mina sind ka!“

Kord unes oli Artur jälle üle hulga aja lennanud Põltsamaa jõe kohal, seliliasendis, peaga ülemjooksu suunas — see täitis teda sõnulseletamatu õndsustundega. Äkilise muudatuse tõttu võttis uni iseenesest teise ilme — Artur pöördus vertikaalasendisse ja laskus palja jalu otse tulisele hõõguvale pliidirauale. Seal ta seisis valu tundmata, vaatas alla jalgade poole ja kuulis, kuidas need kuuma käes praadides särisevad. Seejärel aga astus ta rahulikult pliidiraualt maha köögipõrandale ja märkas kohe ema, kes, põll ees, kolde ees

askeldas. Polnud ta ühtigi vähihaigusest ära vaevatud, surnud ja maha maetud. Oli hoopis heleda rõõmsa olekuga nagu alati.

„Memm, mida sina siin teed?“ küsis Artur jällenägemise üle õnnelikuna.

„Näe, praen sulle sibulaga kala,“ oli ema vastanud, silmis kustumatu armastuse sära. Ehk oli ta selle pojalegi edasi pärandanud. Kui see juba nii võib olla, siis võis ju sära peituda mitte ainult silmavaates, vaid ka näiteks hääles. Nii et kui Artur Kaisale aasta tagasi helistas ja armastust avaldas, oli see sära täiesti märkamatuks ka tema hääles. Ja sai põhjuseks, miks Kaisa pikemalt mõtlemata vastas, nii nagu ta vastas.

See telefoni teel avaldatud armastus oli kui ajatu maailma ilming. Siinne maailm võib inimese ilma hoiatamata äkki pimedaks teha, just nagu oleks ta tükk aega unustanud ennast üksisilmi tulle vaatama. Kui siis pilk kõrvale pöörata, loidavadki silme ees leegid. Seesama ehk ongi jumala mõök, mis Moosese raamatu kohaselt pandi paradiisivärava ette valvama, et keegi sinna tagasi pöörduda ei saaks. Nõnda too unistuslik iluaed aegamööda ununebki ja nüüdseks on juba tekkinud tõsimeelne kahtlus, kas pole see kõik mitte üks üüratu väljamõeldis. Kui poleks armastust ja vikerkaart, sest mõõga kõrval oli teatavasti ka vikerkaar... Mõelgem siis pealegi, et armastuse sära on pärit vikerkaarest ja sellisel kombel seotud mälestusega paradiisiaiast, mida jumal nüüd inimeste pattude pärast on sunnitud ihuüksinda edasi harima. Jumal, kelle olemasolust maarahval mitme tuhande aasta vältel enne Kristuse sündi polnud õrna aimugi.

Kevade kohta oli see isegi ilus päev. Natuke päikesepaistet, natuke lumetormi, vahepeal sulavat ja lirtsuvat soolast soppa. Märts kõndis selles lumesopas ühest haigemajast teise, kõrvik peas ja diplomaat näpu otsas. Tal polnud erilist kiiret. Jah, just täna oli talle lõplikult teada antud, et selline kahes kohas töötamine, olgugi et mõlemas vaid poole kohaga, ei ole tuleval kuul, see on järgmisel nädalal enam võimalik. Kahe pere koer jääb ikka nälga, oli esimene mõte, mis tal sel hetkel pähe tuli. Sisimas pidi ta enesele tunnistama, et oli seda teadet juba kaua oodanud. Ei saanud ju muutused meditsiinis toimumata jääda, s. o. haiglad kinni panemata ja arstid lahti laskmata. Teda häiris ainult, et kõik see — teatamine, koha kaotamine — peab toimuma säärase arusaamatu, mõistmatu kiirusega. Lausa päevapealt. Ometi oli ta oma tööd seni vähemalt enda arvates hästi ja hoolega teinud, sest midagi muud enda meelest olulist polnud tal selle kõrvale seada. Ei muud kui haigete ravimine, kokku juba enam kui veerand sajandit. Ei naist, ei lapsi, ei autot, ei suvilat. Kogu oma aja oli ta pühendanud meditsiinile ja mis oli ta sellest saanud? Kehvemini elada kui lihtne töömees, sest ta palk oli alati olnud madalam riigi keskmisest. Tohutul hulgal tuttavaid inimesi, kellest suuremat osa oli saanud aidata. Hulk häid tuttavaid, kes meenuvad alailma koos küsimusega — saanuksin ma midagi teisiti teha? Kokku lugematu arv magamata öid...

Ja ometi oli ta osutunud kergeks, kui terasid sõkaldest eraldama hakati. Ei saa kahte jumalat korraga teenida, oli öelnud kunagi tema kursusekaaslane, kes oli arstikutsele lisaks üritanud kunstnikuks saada. Nüüd selgus, et piisavalt ei saa teenida isegi ühte jumalat. Eriti siis, kui jumal ise ei lase. Tulnuks ikka Ljuba ära võtta, arutas Märts loikude vahel loovides, kõrviku üks kõrv püsti, reine nukralt norgu. Aga Ljuba oli venelane ja Märtsi peres polnud nii kombeks. Hiljem oli ta naistele käega löönud. Võimalusi oleks ju olnud, kas või patsientidegi hulgast, kolleegidest või õdedest rääkimata, aga siin kehtis reegel, et hunt kodu ligidalt ei murra. Naistejutte seltskonnas võis see-eest ajada küll. Seda enam, et neid temalt, vanapoisist lõuapoolikult, ju lausa oodati. Polnud mõtet kolleegide, enamasti naiste lootusi petta ja nii rääkis ta päevast päeva anekdoote ja „tõestisündinud“ lugusid, mis naiste palged õhetama panid. Päevas oli sellega oma „väike võrts“ sees ja miks pidi ta seda neile keelama? Kuigi paistis enesele vahel hampelmannina ja tundis, et ei saa enam rollist välja nagu kuningas Lear või Jüri Järvet. Ma pole ju hoopiski see tola, kelleks te mind peate, ma olen hoopis teistsugune... tola, kinnitas ta endale õhtuti raamatute vahel magama jäädes. Raamatuid oli tal tõesti palju. Jätkus kõikidele riulitele

maast laeni, jätkus kappidesse, kapi peale, laua peale ja laua allagi. Võiks öelda — raamatupoes käis ta sagedamini kui toidupoes ja erinevalt toidust, mis tuli aina uus osta, jäi raamat pärast läbilugemist alles. Täna oli Märtr juba raamatupoes käinud, nüüd tuli minna ka toidupoodi, et õhtuks midagi hamba alla saada.

Tee peale jäi väike keldrikauplus ja Märtr keeras nagu enamasti ikka selle uksest sisse. Tahtis minna trepist alla ja osta jupi vorsti ja mune, kuid kaugemale ta ei jõudnudki.

„Oi! Tere, doktor! Kui hea, et ma teid nägin,“ vadistas tumedate veidi loksik juustega naine, kes oleks Märtdile äärepealt peaga kõhtu jooksnud. Märtr vaatas seda naist. Laiad õlad, tume mantel, laiad puusad. Näo poolest neljakümne kandis. Ja siis need silmad... Jah, ta oli seda naist ravinud. Päriss algaja tohtrina ja ka kunagi hiljem. Oli ravinud ka selle naise tütart. Oli ravinud ka meest... Naise nimi oli Astrid.

„Ma tahtsin nii väga teiega kokku saada, sest ei tea enam, mida pean tegema,“ rääkis naine edasi. „Mul valutab alailma kõht, aga kuskilt abi ei saa, sest keegi ei leia midagi. Kas te oleksite nõus mind üle vaatama, äkki on teil isegi täna aega?“

Alati on neil kohutavalt kiire, mõtles Märtr. Alati olen mina nende viimane lootus, kuigi pärast mind lähevad nad kohe järgmise ja siis veel järgmise arsti juurde, et kinnitada või kummutada minu arvamust.

Aga need silmad... Ja ta oli ravinud selle naise meest ja tütart. Ta oli juba peaaegu selle pere arst. Meest oli ta ravinud, jah, rohkem kui aasta tagasi. Mees oli olnud naisest tublisti vanem, põdenud südamelihase infarkti ja läinud haiglast koju rahuldavas seisundis. Oli olnud kirglik jahimees. Põdrajahilt ta toodigi — põdra asemel. Tütar sattus haiglasse pärast isa matust. Oletati algul reumat, nagu emalgi oli kunagi olnud, kuid lõpuks jäid järele vaid stress ja neuroos. Läks eelmisel aastal mehele ja paranes täielikult.

„Vaadake, mul ei ole täna ametlikku vastuvõttu ja seega ei ole ka kohta, kus teie kõhtu katsuda,“ ütles Märtr. „Kuigi aega oleks mul teie jaoks küll. Aga kas te ei tahaks tulla...“ ja ta hammustas huult, sest järgmisest nädalast polnudki tal enam vastuvõtuaega ega –ruumi.

„Ei, teie ametliku vastuvõtu ajal ma tulla ei saa,“ lahendas naine kogemata kombel olukorra. „Mul on siis tööaeg ja võimatu mitmeks tunniks töölt lahkuda, isegi arsti juurde. Teate ju ise, võivad kohe öelda, et kui nii haige olete, ärge enam tagasi tulgegi.“

Märtr teadis seda tõesti. Olid ju haigemajas viimasel ajal vaid pensionärid, invaliidid ja töötud.

„Aga teate mis... Kui teil midagi selle vastu pole, siis võiksite tulla minu poole. Ma elan siinsamas haigla ligidal, kaks tänavat minna.“

Märtdil polnud kombeks haigete pool kodus käia. Ta oli ikkagi tööl statsionaaris, mitte jaoskonnas. Kuigi viimasel ajal olid kõik endised piirid hägustunud. Perearst pidi vuhkima ühest linna otsast teise, kui tema hoolealused, igäüks eri linnaosas, haigeks jäid. Jaoskonnaarstil oli vanasti lihtsam: oma kindel piirkond, majad kobaras koos. Õnneks on inimesed suhtunud

perearstidesse nagu jaoskonnaarstidessegi, lähevad enamasti ikka oma piirkonna perearsti juurde.

Aga need silmad... Need paluvad silmad. Ja Märdile meenus, et see naine polnud mehe ja tütre haiglast lahkumisel toonud talle mingit tobedat pudelit või kohvipakki, vaid päris endaküpsetatud rullbiskviidi ja porgandipiruka.

„Võib ju ka,“ lubas ta.

„Aga te tahtsite ju midagi osta?“ päris naine.

„Niisama vaadata,“ vastas Märt ja astus tagasi tänavale. „Vahest ehk mõne muna, aga need võin võtta ka teine kord.“

„Oo, kui asi munadesse puutub, siis neid saate minu käest. Mul on ju siin keset linna väike kanala. Jätkub nii endale kui tütre perele.“

Nad kõndisid tõesti ainult kaks lühikest põiktänavat, kuni jõudsid halli krohviga kaetud mansardkorrusega maja ette.

„Näed, siin ma elangi,“ ütles Astrid ja keeras ukse lukust lahti. „Võta üleriided ära ja pane siia,“ osutas ta ukse kõrvale nagisse, visates ise käigu pealt samasse oma palitu ja kadudes kandekotiga paremale, arvatavasti köögi poole.

Märt jäi talle pika pilguga järele vaatama. Mis ajast oli naine teda sinatama hakanud? Aga sinatab siis sinatab, mis sellest. Ainult Rootsi kuningale tulevat teie öelda. Ja imelikult kõlaks ka — sina, kuningas...

Ta pani mantli ja läkiläki varna, tõmbas harjumuspäraselt kammiga üle juuste ja astus sokkide väel sennapoole, kuhu naine oli kadunud.

See polnud eriti suur maja, aga siiski piisavalt suur ühele perekonnale lahedaks elamiseks. Ruumid olid soojades kollakates toonides, ukсед valged nagu haigemajaski. Samas tuli Astrid ja küsis, ega külalisel väga kiire ole. Kiire? küsis Märt eneselt. Kuhu küll? Ja eriti veel tänasest saati. Küllap peab ta otsima midagi lisaks, sõitma kas või taas kiirabis nagu kahekümne viieselt.

„Ei ole,“ naeratas ta. Naise meelest kuidagi nukralt ja väsinult.

„No tule siis sööma,“ kutsus naine ja tõmbas Märdi kättpidi kööki. „Ega mul siin ju suuremat ole,“ vabandas ta. „Üksi elan, tütar kolis mehe juurde. Ei teadnud ka, et sa tuled, muidu oleksin midagi rohkem teinud,“ rääkis naine teed kallates.

Laual olid pirukad. Eile tehtud, nagu kinnitati. Siiski ütlemata head Märdi meelest.

Kartuses, et teisel võiks siiski kõht tühjaks jääda, haaras naine panni ja lõi üks-kaks-kolm munad peale. Märt vaatas tema hoolsat askeldamist. Kes oskaks öelda, miks oli see nii läinud, et ta istub nüüd võõras köögis ja võõras naine teeb talle süüa. Oma köök aga on tühi. Kas pole ta mitte ilmaasjata oma ainsat jumalat teeninud, sellele kõike muud mõttetult ohvriks tuues?

Naine istus Märdi vastu laua taha, toetas lõua kokkupandud kätele ja vaatas, kuidas mees söi.

„Ise midagi ei võta?“ päris Märt, esialgu veel vältides oodatavat vastusinatamist.

„Oh, ma sõin töö juures. Enamasti sööngi nüüd seal. Üksi pole ju mõtet suurt potitait suppi keeta.“

Märt vaatas naist. Lihtne sinine kleit. Ümar nägu. Tahtejõuline lõug. Kui,

siis vaevu värvitud huuled. Ja silmad... Sellised silmad olid kunagi Ljubal. Kes teab, mida teeb Ljuba nüüd seal Tallinna külje all. On tal pere või on samuti üksikuks jäänud?

„Suur tänu,“ ütles Märt. Rohkem öelda oluks juba kompliment, kuigi toit oli talle meele järele.

Naine tõstis nõud köögikapile ja ütles:

„Lähme siis üles. Seal on soojem.“ Ta juhtis Märdi teisele korrusele suure valge aknaga tuppa, ise minutiks vabandades.

Ilmselt oli see magamistuba. Märt istus voodi kõrvale toolile. Suurt pruuni kaheinimesevoodit kattis korralikult päevatekk. Toas olid veel tualettlaud, peegel ja väike kapp. Võis oletada, et see tuba on niiviisi välja näinud maja valmimisest saati, kuigi tapeeti oli kindla peale hiljuti uuendatud — see polnud jõudnud veel pleekida. Oli imeilus roheline urbadega muster kollasel põhjal — kevad mis kevad.

Samas tuli naine tagasi. Paljajalu ja hommikumantlis. Võttis voodist päevateki, pani selle kokku ja tõstis kapi peale. Lükkas teki ühte voodiserva. Keeras siis selja Märdi poole, võttis hommikumantli seljast ja heitis voodile selili. Jalas olid tal vaid pitsilised püksid. Muud midagi.

See oli kena keha, mida Märt nüüd vaatas. Üks kaunimatest selles pikas reas, mis tema käte alt läbi oli käinud. Ja kes teadis, palju neid veel üldse tuleb. Rinnad ei olnud veel kuivama hakanud, kõht polnud liialt rasva söödud. Jah, see kõht... Paremal sapipõie piirkonnas ei tundunud midagi olevat, naine ei teinud katsumise peale teist nägugi. Samuti oli valutu epigastraalnurk, mis võinuks viidata näiteks kaksteistsõrmiku haavandile. Valutu oli ka vasemalt ülakõhust ja naba ümbert.

„Kust ta siis valutab?“ küsis Märt, tahtmatult kõhtu käega silitades.

„Enamasti ikka kusagilt alamalt,“ oli vastus.

„Võtame kõhu vabaks,“ ütles Märt.

Ta pööras delikaatselt pea kõrvale. Voodist kostis parajat naginat. Märdil polnud üldiselt kombeks naisi lahti riietada, patsient pidi sellega ise hakkama saama. Iseasi, kui üldseisund oli juba väga raske või tegu äärmiselt vana inimesega.

Märt pööras pea tagasi ja kergitas kulme. Enamasti paljastusid kõhud karvastiku piirini, harva kuni reite keskpaigani. Siin oldi kõigest loobunud ja lesiti nüüd paljalt nagu porgand.

„Jalad konksu,“ ütles Märt ja kompas edasi. Näha oli väike ussripiku eemaldamise arm, armisonga ei olnud. Nabast allpool mõned väikesed sünnitusest jäänud striiad. Kogu allkõht valutu. Vähemalt ei peegeldunud sellest midagi naise näos. Mis see ometi on, imestas Märt. Ei mingeid resistentsusi, ei mingeid valupunkte... Aga need silmad, millega Astrid teda vaatas. Nii ei olnud teda küll ükski patsient kunagi vaadanud.

„Kust siis ikkagi valutab?“ päris Märt, kätel alakõhul puhata lastes.

„Veel madalamalt,“ kostis kergelt kahisevaks muutunud hääl.

„Paneme jalad sirgu,“ ütles Märt ja tundis, et temagi hääl on veidi muutunud.

Aga mis hakkab ma temaga peale, arutas ta. Ma ei ole ju ometi günekoloog, kelle sfääri see asi vist pöördub. Ta katsus mõlemalt poolt kubemest lümfisõlmi, palpeeris tihedate karvadega kaetud küngast ja viis siis sõrmed veel allapoole. Naine hingas sügavalt ja vaatas teda veidi suletud laugude vahelt, lastes vasemal jalal küljele vajuda.

Ma ei ole ju ometi günekoloog, mõtles Märt uuesti üht ja sama mõtet. Ja korraga taipas. Ta käsi oli soe ja märg. Mitte günekoloogi ei olnud siin vaja. Võta ta, käskis üks hääl Märdi sees. Ta on millegipärast sinu välja valinud, ja miks — on see siis oluline? Andeksandi ei ole sul loota, kui taandud. Ei tohi, ütles teine hääl. Sa tulid siia kui arst, ainult kui arst, seega pead sa ka arstina käituma. Kuradile, ütles esimene. Kui haige seda ise tahab... Ainult, mis haige ta on. Tervemat naist annab otsida. Oota, oota, manitses teine. See on lõks. Pärast on paragrahv ja jumalaga, arstikutse.

Situatsioon ületas kõik „tõestisündinud“ lood, mis Märt oli kolleegidele rääkinud. Siin oli elu ise. Märt vaatas naisele otsa. Palatipidamise õigus läheb järgmisest nädalast niikuinii. Nõnda et — on siin midagi kaotada? Ja käsi tuli ning silitas ta põske. Märt kummardus ja tuli teine käsi, mis tõmbas ta poolavatud huultele.

Märt ei teadnud, kui palju aega mööda oli läinud. Kell laual seisis. Märt oli valge vati sees. Ta puhkas ja Astrid oli tema ümber. Vaevu võis ta seda uskuda, aga ta kuulis tasast unehingamist, millest teadis vaid, et see kuulub naisele hilise sügisese lille nimega.

Kui Märt hämarikus taas aknast välja vaatas, sadas uuesti lund. Selle kindluseta kevade kohta oli see isegi ilus päev olnud.

VENDA SÕELSEPP

KOLM BOTAANILIST

•

Ainult üks on sul valida kahest:
pelaama pilust, maakivi lõhest
trotsiga, jonniga valguse poole
väänle, upita, trügi — või koole!

Õied ei toretse. Lehed ei lokka.
Vastu maailma turrivad okka,
liiva haakud harali suuril
iga piiska ahmivail juuril —

tanumate ja tuulise maantee,
kiviaedade, karulaante
kaldaid palistav roosa pits —
orjavits.

•

Kronstadt... Mis kalk ja räige kroonukõla...
Tuim kasarmutehoovi saapatramp,
reameeste, kapralite sõim ja tamp,
deržaava kõikevihkav pilk
täis vaenu üle õla.

Mis sinul asja siin? Kas müüriprakku
sind tormid kandsid, vaba vainulill?
Veel kõrvus kodunurme tuulepill
ja taga nutad kuusikute lakku.
Vaid lage kivi. Ja sa siia kuhtud...

— Ennäe! ei ole enam nõnda kalk
see nimi nagu sähvav untrimalk —
Kronstadt — kui seda kuulma juhtud...

Suutes

nii palju:
piiluda sinnapoole kõiksust,
mõista igavikku,
pühitseda retort sünnitajaks —

kas te suudate

Carrara marmorimurdudesse,
Neeva kaldapealse graniiti,
kõikidesse ilmajagudesse
Tuulemaalt tulnud puhanguist
pillutatud aatomeist,
kataklüsmidest kantud geenidest

kokku panna

Emajõe kääru lepasallu
lauludest ja armastusest arutu
ööbiku
või lihtsast lihtsama
vainulille
teeveerde väheke enne Vändrat?

INGEL TAEI

•

MERELT TULEVAD LINNUD,
kellega eal ei harju.
Suured ja tugevad tiivad
laotavad üle õue.

Silmad külmad ja tuhmid
seisavad — varbad kivis.

Nokad loojangu poole,
ilmaäär sulgede all.

Terava pilgu taga
immitseb võõras valgus,
mõistmatu loomusund,
üks teadmine,
täpsem kui muu.

Tardub ja kuulatab rand,
süda varjul ja vaga,
mere mustavast vinast
tõuseb õõtsudes tuul.

•

TÄISKUUOOL
võpatan ärkvele unest.

Kummargil mu kohal
kõneled ja kaod.

Kreegisalust tõuseb pahinal lendu parv.

Ainult avaruse valgus
ja mere tume hääl.

Ainult avaruse valgus
ja vere tume hääl.

Kuulatan pärani silmi.

•

MERI TÕUSEB

üles silmapiiril.
Läheneb,
ta seisab rannajoonel.
Nagu oodates
ta vakatab
ja viibib.
Suur ja hõõguv
kummardub
sel joomel
sinu nägu.
Ja see ilm,
mis kaob.
Ainult kuulda on,
kuis pimeduses triivib,
kuldne haamer avaruses taob.

•

KUMMALISI HÄÄLI

libiseb südaööl üle.

Tiivaplagin.

Siis on kõik
surnud ja vaikne.

Tumedad õuepuud
liikumatud.

•

VAIKUS.

Sinkjas
valgus voogab.

Uks on valla.

Läve peal
seisab keegi.

Tuul toob hooga
ohke.

Ta ei ilmu eal.

•
SEE SOSIN
ja laine,
mis tõuseb
ja kaob.

Kõrv kuulatab,
veri nii meeletult
taob.

Ei ühtegi märki,
ei varju muud,

kes sosinaks
ahneks
avab siin suud.

Mu kuklaski silmad,
ma nendega näen,
kui üksinda
mööda randa läen.

Mu kuklas
on silmad,
mu sõõrmeis see lõhn.

Näen selgelt nüüd,
seisab seal —
kuivetand, kõhn.

•
ON MULD TEMA SUUS,
on kõdu ta ihus,

kuid ikka ta juus
veel libiseb pihus.

Ja ikka ta nägu
veel vastu tuleb.

Ma vaatan
ja ehmun
ja silmad sulen.

Kui uuesti vaatan
näen elavat meest,

kes maadligi vajub
ja kõduneb seest.

Oh, põgene, tagane,
varitsev õud

ja vaiki ja kustu,
on hirmus su jõud.

•
NOORED LINNUD
kreegisalus.

August.
Valgus,
see mis valus.

Helendus,
mis üle ilma
langeb vaikselt,
tõuseb silma.

Ära vaata,
kui on valus.
Noored linnud
kreegisalus

tõusevad
kui valgus valus
hääbub, kustub
selles talus.

Mustas parves
tõuseb õhku
sügis.
Ja on hämar õhtu.

INIMESED RÄÄGIVAD, ET MITTE KUULDA

Aeglaselt laguneb keha,
pudeneb laiali nägu,
ilmuvad uued silmad —

need on tühjad,
täis tumedat vaikust.

•
KÜMNENDAT PÕLVE
elu andja ja kandja,
kaotanud näo ja kuju,
libisemas hämarasse vöörusse,
punane eluniit peos.

Maa haardub
elavasse ja surnusse,
igavesti ja kõikjal.

Rahvas on maa
ja maa on rahvas.

Nojah, eks siis alanud see sõjatee.

Kutse käes, tuli kutsealusel minna. Kogunesime Rakvere Teatri taha parki. Oma tuhatkond meest pidi seal mitu päeva ootama. Raudtee oli Soldino kohal puruks pommitatud. Teatrihoones vist kuulasime ära ka Stalini kõne.

Oli palav. Isegi ööd tundusid soojana. Meeleolu aga oli masendunud mehe oma. Liikusid ringi igasugused kuulujutud. Osa poisse hiilis minema. Kalamari olemise esimesed tundmused.

Aga sellesamas hoones olime andnud alles hiljuti, mai lõpus vist, kontserdi. Straussi „Roosid lõunast“, Glinka „Valss-fantaasia“, Suppé avamäng „Kergele ratsaväele“... Nüüd on eriti naljakas mõelda, et esimestel viiulitel tuli mängida osalt ka trompetite partiid, sest need ei tulnud oma trioolidega toime. Ja mul oli omamoodi vedanud. Esiviuldaja, pika kõhna mehe haigestumise tõttu pani Jaan Pakk mu tema kohale. Nii sain õiguse soleerida (seegi tegelikult klarneti kadents), mille pärast olin proovide ajal kadestanud haigeksjäänud meest. Oo, ja „Okasmüürlaste linn“! Sellega olime jõudnud pea-proovini. Oli üks õhin ja püüdlikkus, mis ilmestab mõnikord päris sümpaatselt provintsi asjaarmastajate tegevust: et mis nad seal pealinnas ikka nii väga on, ka meie siin suudame midagi.

Ja pärast kõike seda — kalamarja tera! Siiski tekkis kohe kontakt ühe teise teraga, mis leevendas üksindustunnet massis. See oli Rakvere Teatri näitleja Samet, aeglane rahulik mees, kes mängis „Okasmüürlastes“ paksu põrnikat ja kellel tuli hästi välja kõik, eriti selilikukkumine, siputamine. Saime jutule ja jäime sõpradeks lõpuni. Ta suri Kamõšlovi hospitalis 1942. aasta suvel düsenteeriasse. Läksin 7. Eesti Laskurdiviisi õppelaagrist Porošinost teda vaatama, kuid nägin vaid riita laotud surnuid, kelle hulgas ta valvuri ütlust mööda pidi olema. Tööpataljonidest kaasatoodud nõrkus jälitas meid ikka veel, ka siis, kui juba rahvusväeosa mundrit kandsime.

Aga siis, jah, me läksime ja läksime sellele sõjateele.

Ešelonitais mehi viidi üle Narva jõe bussidega. Ešeloniülemaks oli määratud minu vend, Rakvere parteikabineti juhataja Artur Gross.

Leningradist pidi tulema rong kaubavagunitega. Ootasime Kingissepa linna servas lagedal Luuga jõe kaldal. Arvata võib, et käisime ohtrasti suplemas, sest oli väga palav. Ja võib arvata sedagi, et nägime välja nii, nagu Tolstoi laseb vürst Andreil näha suplevaid soldateid — kahurilihana.

Hoidsin ennast venna külje alla ja vendki näis tekkinud olukorras minu

Algus „Loomingus“ nr. 7.

järele suurenenud vajadust tundvat. Vaatasime linna. Läksime sööklasse. Seal murdusime. See oli jube. Milline mustus. Kärbсед. Rahvast täis palavas ruumis ennast väsinuks askeldanud ettekandja lausa käratas meile, kui seisime nõutult supilögase laua ees. Istusime kuulekalt nagu mingis koomaeelses seisundis. Kohe tuli sõim, sest me ei teadnud supi juurde leiba tellida. Ja kui see asi selgeks karjuti, siis polnud meil aimu mahust, leivagrammidest. Alles hiljem, ja mitte palju nädalaid hiljem imestasime takkajärele, et oli üldse mingi söökla, kus oli võimalik tellida nii suppi kui ka leiba.

Meid, tegusaid sotsialismiehitajaid, oli tabanud nagu vasarahoop otsaette. Omal ajal imetlesime ajakirja „SSSR na Stroike“ piltidelt, kuidas lihtne nõukogude inimene töötab, uude korterisse kolib, seal vannikraani keerab, kuidas ta kaunil rannikul puhkab, rööbaspuudel võimleb, sanatooriumis tervist kosutavat kumõssi joob, ja siis need vabrikulöövid traktoritega, autodega, ja need kultuuripaleed... Oh hoidku, siin polnud mitte kõometki kõigest sellest vägevusest ja ilust.

Egas me sellepärast veel... Kus sa sellega!

„Piiriäärne ala,“ leidis vend kohe mingi seletuse, mida ma õhinal täiendama asusin: „Stalin nägi kindlasti ette piiride nihkumise Poola ja Baltimaade suunas, sellest tingituna...“

Niisugust mõtet poleks pidanud avaldama. Vend kõverdas nõustumatuse märgiks nägu. Tuli vaikides omaks võtta, et suur Stalin polnud sedapuhku küllalt ettenägelik, sest kõnealustes suundades mingeid piirikindlustusi polnud ehitatud. Sakslased liikusid edasi, nagu ei oleks neile vastupanu osutatudki.

Tühjad vagunid lõpuks saabusid.

Läksime rivikorras Leningradi ühest vaksalist teise. Hilisõhtune hämarus. Suurlinn õhkus veel päevasesst palavusest. Tolm kõditas nina. Pealtvaatajaid oli kahel pool lausa murdu. Puhkes spontaanne rivilaul, mille ümber tehtud tekstid oleksid kindlasti rõõmu teinud Peeter Sauterile, aga teda polnud veel olemas. Ühel peatusehetkel astus meile lähemale eakas naine, kes ütles puhtas eesti keeles: „Oi noored mehed, te olete kõik nii ilusti riides, kuidas te ometi võite nii roppude sõnadega laulda!“

Olime massipsühhoosist haaratud, võisime küll, sest et läksime läbi võõra suurlinna, olime sõdurid, oli sõjaaeg ja meil tuli juba homme-ülehomme surmale silma vaadata.

Pole tahtmist siin kirjeldada sõitu mööda Põhja-raudteed kuni Kirovini ja seda, mis minusugusel murdunud tuli läbi elada rahva viletsuse nägemisel, kui hästitoidetud maapoisid lõõpisid selle viletsuse arvel. Seda kõike on jutustanud mitmed mäletajad, teinud seda eri vaatepunktidest.

Vend Artur andis meid seal üle, sõitis ise ära, pääses raskustega Narvast Rakvere poole edasi, sest ei tahetud mõista, miks keegi veel selles suunas kipub liikuma. Spioon? Aga dokumendid olid korras. Seal, Rakvere parteikomitees oli ta üle elanud surmamõistetud tunde pärast seda, kui EK(b)P Keskkomitee volinik Sazonov oli andnud edasi Säre korralduse kõigil maakonna kommunistidel laiali valguda, peitu pugeada ning oodata ära edaspidised korraldused

partisanivõitluseks. Vend oli läinud Jõhvi, oma koolilinna, ilma igasuguse lootuseta varjupaika leida. Aga ta leidis tollase linnapea Laja, kes tegi talle evakueerimise tarvis dokumendid, võttis ta suurele veoautole kooperatiivi kraamikoormasse ja viis Rõbinskisse. Pärast sõda selgus, et need, kes heauskselt olid jäänud korraldusi ootama, lasti sakslaste poolt maha, eesotsas Stammega. Aga Sazonov oli ka pärast sõda Keskkomitees kõrgel kohal ja ta olevat Arturit esimesel kokkupuutel teraselt silmitsenud. Ei midagi rohkemat. Jajaa, küll oli siis ikka palju neid asju, millest avalikult ei räägitud!

Meid viidi Kirovi külje all paiknevasse väikelinna Slobotskoisse, kus domineerisid tsariaegsed sõjaväekasarmud. Seal pandi õppustele maastikul kõvasti pihta, nii et räbaldusid riided, mis Leningradis olid kiita saanud. Talupoiste kodunt kaasavõetud toiduvarud lõppesid ja sõdurilobi maitstes küllalt hea. Kõögikatlad hiigelpliitides neelasid toimkondniku üleni endasse, kui sellel tuli minna põhjahakanud kihti lahti kraapima. Loopisime tatrapädru latakaid nagu tallanahku üle ääre välja.

See oli viimane koht Venemaal, kus saime kõhu kroonu hoolet kõvasti punni süüa.

Kasarmud olid täis rindeleminekuks valmis marsiroodusid. Meid paigutati kirikusse, kuhu olid ehitatud nelja–viiekordsed narid, redelid küljes. Neid mööda üles–alla ronides tekitasime arvatavasti sipelgapesa efekti.

Kino töötas hilisõhtuti väljas. Näidati „Jäälahingut 1242“ ja Puškini jutu järgi vändatud „Dubrovskit“.

Igal hommikul jooksimine pehmes tolmus Vjatka jõe äärde, ujusime ja sukeldusime selges karges vees, tagasi kasarmusse–kirikusse jõudnult olime taas tolmutondid.

Rindele meid saata siis veel ei usaldatud. Meil tuli äkki hakata Uraalides ehitama vana alumiiniumitehase kõrvale uut. Taas ei tarvitse mul kirjeldada tööpataljonis olemist ja näljasurma lähedust, sest sellestki puutallaga puldansaabaste ajastust on rohkesti ridu tehtud.

Edasiandmist aga väärub mu kavatsus ära joosta. Pageda üle piiri Indiasse, sealt Inglismaale ja nüüsi Lääne poolt sakslastele hambad säärede lüüa. Moodustasime salaihingu, kuhu kuulusid Mets, Raud ja Gross. Peaprobleemiks tõusis teekonnale kaasavõetava proviandi muretsemine. Leiba anti vähe, kuid siiski asusime normigramme kokku hoidma ja kuivikuid valmistama. Kui ma sellega piirduksin, siis oleksin seikluskirjanik, põnevike looja, keda kadestan. Sest nende loodud kangelastel läheb korda kõrvale panna ja koguda varu ka kõige kibedamas näljahädas, põneviklasele sellist pisivalet pahaks ei panda. Ükski tõsitekstide kallal nokerdaja endale seesugust luksust lubada ei saa. Sellest tingituna pean tegema paljastava avalduse: me sõime kartuleid.

K.: Kauniste arusaamatu asi. Kust need kartulid saadi?

V.: Laost. Tavalisest maasse kaevatud keldrist.

K.: Ega sellega ometi taheta öelda, et varastasite?

V.: Öelda ei taheta, aga seda tuleb teha, sest nii see tegelikult oli. Mets, kellele Jumal oli kaasa andnud luuraja–ande, uuris välja, millises maasse

kaevatud, umbes neljakümne meetri pikkustest keldritest koosnevas laos on kartulid. Raud kui rauatöö asjatundja lõhkus ühe luukidereast väljavalitud sissepääsu vabaks. Siis laskusime nagu rotid salve, täitsime seljakotid ning väljusime, hoolitsedes selle eest, et taba jääks kinnises asendis ette.

K.: Nii et süstemaatiliselt?

V.: Süstemaatiliselt niikaua, kuni ükskord istusime käsu korras publikuna söökla ruumis, kus peeti kohut kolme väejooksiku üle. Tribunal.

Kõik nad mõisteti surma mahalaskmise läbi. Siis muutusime araks. Ja koos põgenemisplaanidega heitsime kõrvale ka kartulivarvuse kui ohtliku hobi.

Hiljem, kui suutsime juba oma jooksumineku plaani arvustada, seda koguni kui täiesti võimatu itsitamisega rüvetada, taastasime kartulivarumise ja jõudsime isegi söökla lae pealt ära tuua kuni kolmkümmend pätsi leiba. Need me pakkisime sinelisse, pistisime teiba käisest läbi ja tulime nagu karulaskjad mööda raudteed, kandmisel üksteist välja vahetades. Olime operatsiooniks valinud tuisuse õhru, sest leivad tuli peita selleks sobiva mahajäetud karjääri lumeseina kaevatud külmkappi. Tuisutaat kattis jäljed.

Iga kord saunast tulles poetus üks meist pimedikku ning ilmus meie maasse kaevatud eluruumi külmunud pätsiga, mis suruti vastavas peidikusse sulama. Saunakordadest üksi oleks väheks jäänud. Et sama teed mööda viidi ära surnuid ja et sedagi tehti õhtul pimedas, siis puges meist mõni kalmistule minejate hulka, kadus aga tagasiteel ära. Nõnda oli meil eraalgatuslikult leib ja soolasse kastetud kartul omast käest võtta, millega vältisime ise maetavate suurde kategooriasse sattumise.

Ja siis tuli äkki Eesti väeosade moodustamine nagu välg selgest taevast. Saagisime leiva ülejäägi kiiruga portsudeks ja lasime raha eest käiku. Mul oli üle kahekümne tuhande rubla, mis ma Uraali ja Lääne-Siberi raudteel loksudes maha mängisin. Kakskümmend üks oli diviisi sõidul mu lemmikmäng.

Abiks naislugejaile: diviisis on enne taplusse tikkumist umbes kümme tuhat meest. Korpus koosneb kolmest diviisist ja eriüksustest. Rindele minekul lisati siis kahele Eesti diviisile üks vene keelt kõnelev diviis juurde.

K.: Kas naislugejaile appikippumine pole liialdus?

V.: Vene naine tunneb kuppu ja sellega seotud palka. Üldiselt aga... Ma olen pika elu kestel evinud enda kõrval kolme kaasat, kõik kenad eestlannad, kuid kõigi ühisjooneks võin pidada sõjandusteterminitesse ükskõikset või ebasõbralikku suhtumist. Ei tehta selgeks, mitu meest saab olla üksustes või väeosades ja milline aukraad (töötasu) mida käsutab. Pealegi on igal maal käibel omad nimetused, mis lugemisel segadust tublisti suurendab.

K.: Hästi, vastulause on annulleeritud. Kas me ei asuks nüüd korpuse formeerimisperioodi juurde?

V.: Ei. Lugejatega omal ajal kohtudes vastasin küsimusele, miks ma sõjast pole kirjutanud, nõnda: seda on mitmed kolleegid teinud ja ma ei taha korrata või paremal juhul kirjutada veel ühte varianti korpuse võitlusteest. Paul Kuusbergi romaani „Enn Kalmu kaks mina“ algusosas on lausa dokumentaalse täpsusega tabatud meie tulek igasugustest tööpataljonidest formeerimislaagrisse.

Aeglaselt, väga pikkamööda hakkas sügenema taip, et korpus on ainus tõsiseltvõetav perspektiiv ükskord Eestisse pääseda.

Liikumine rinde suunas läks lahti sügisel 1942. Esialgu peatusime Moskva rajooni Jegorjevski linna lähedal meeldiva männiku varjus. Varsti aga kiskus viluks ja vihmale, asusime telkidest külla, taredesse laiali. Oli kartulivõtu aeg.

Ühel õhtul teatas roodu nuhk (olin 354. polgu 9. roodu soldat), et mul tuleb minna pataljoni „Smerši“ (KGB sõjaväes, kutsuti ka eriosakonnaks). Roodust olid juba mõned poisid jäljetult kadunud. Olin hirmust kange. Püüdsin kogu õhtupooliku analüüsida, mis jutte ja kellega olin rääkinud ja kas ma võisin tõesti olla nii ettevaatamatu, et urisesin midagi vastalist nuhi kuuldes.

Agaga suureks kergenduseks sattusin hoopis väljavalitute hulka. Pataljoni eriosakonna ülem major Ovsjannikov (munder nagu valatud seljas) nõudis minult edaspidi informatsiooni ja õpetas, kuidas seda edastada: ikka pimedas tähelepanu äratamata tulla selle tare hoovipoolsest uksest müra tekitamata sisse jne.

Enne lahkumisloa saamist kirjutasin alla sedelile, mis ähvardas tribunali alla andmisega, kui peaksin kellelegi meie vahel toimunud jutuajamisest rääkima.

Rääkisin samal õhtul sõbrale, Rakvere poisile, Kelu nimi. Selleks viisin ta tähelepanu äratamata ja müra tekitamata kõrrepõllule. Pimedas lagedal väljal tuule käes pidasime plaani, kuidas kõige mõistlikumalt neetud olukorrast välja tulla.

Nuhiks oli meil pikka kasvu Narva pois. Õppustel ta ei käinud, võib-olla polnud ta koljatipäkkadele parajaid jalavarje Vene riigis tõepoolest olemas. Ta äratas meis kahtluse sellega, et paukus roodukomandörile vastu ja teda ei karistatud selle eest kordagi. Roodukomandör näis pigem teda kartvat. Nii olid need lood. Too koljat ükskord müksaski mind ja tegi mingi žesti.

Selge. Tuli minna kohe, kui saabub pimedik. Rääkisin nii, nagu olime Keluga nõuks võtnud: mehed on rahutud ja vihased, sest köögikatlas on ainult kartulipüree, põllult varastatakse lisa. Need ja need mehed juba paistes.

Major vaatas mind kui vördjat. „Te ärge tulge mulle siia tühja lora ajama. Kartulid! Justkui meie seda ise ei teaks! Tulite siia lollitama? Keda? Mind? Me läheme varsti rindele ja peame teadma, kes nimeliselt ajavad üleminemise juttu.“

Kelu pani mu komsomolialgorganisatsiooni sekretäriks üles ja ma lasin ennast valida.

See on ainus kord, kui ma Vene olusid maitsta saanuna omal soovil olen lasknud ennast –orgiks valida. Et pääseda hullemast, nagu olime sõbraga välja mõelnud. (Vahemärkus: ühes 1995. aasta suvises „Vikerkaare“ kirjutises püüab Lembe Hiedel teha minust idioodi, kes aina oli Kirjanike Liidus partorg. Vaevun siinkohal õiendama, et oli ikka teisigi, keda selles tülikas ja mitte mingit tulu toovas ühiskondlikus rollis rakendati. Kehtis koguni rotatsioon või nii, aga tühja sellest!) Tol korral, rindelemineku eel, –org olemine aitas. Ütlesin major Ovsjannikovile, et pole ju võimalik leida lolle, kes hakkaksid minu kuuldes oma salaplaanidest rääkima. Sain sõimata, aga mu vastasel polnud midagi teha, tal

tuli seda põhjendust arvestada. Too Narvast pärit koljat mulle enam märku ei andnud.

Selle loo rääkisin põhjusel, et meie sõjatemaatilises kirjanduses selliseid seiku ei esine, kuigi tollane elu oli neid täis.

Novembris liikusime rinde lähiste, paikkonda, kust rongid enam edasi ei viinud.

Toropetsi linna saunas sain kuumast aurust rängasti põletada ja kui meie diviisi kirurgiks poleks olnud Arnold Seppo, kes mu järgmisel hommikul medsanpati telgis läbi vaatas, kui tema asemel oleks olnud mõni teine kirurg, kellel seda Seppo kollast määret ei oleks olnud, siis vaevalt oleksin ellu jäänud.

Lamasin mitu ööpäeva telkpalatis meelemärkusetult, siis kuulsin äkki hääli ja nägin valgekitlilisi ödesid, kellest üks märkas lausuda: „Posmotrite, naš pokoinik otrkõl glaza.“

Mind toimetati Toropetsi tagasi, haiglaks muudetud koolimajja, millel polnud ühtki tervet akent, kõik olid kaetud vineeriga. Haavatud lamasid põrandal õlgedel. Vaakusin nii kõvasti hinge, et kõik see viletsus, ka pommiprahvatused justkui ei puutunudki minusse.

Edasi kanti mind ükskord rongi, upitati kaubavagunisse ja viidi Kalininisse raskelt haavatute haiglasse. Sellele mõeldes imestan, et minust ei saanud narkomaani: kõik sidumised tehti morfiumi sisaldavate süstidega.

Detsembrikuul jõudsin otsaga suurde paranejate haiglasse Ivanovos. Seal ma juba kõndisin, käisin raamatukogust lugemisvara otsimas ja istusin mõnel kontserdilgi, mida meile pakuti päris regulaarselt. Ühel päeval naaberpalati lahtisest uksest möödudes kuulsin niisugust vene keelt, mis lausa sundis sisse astuma ja küsima: „Kas eestlane?“ Oligi. Ja nii sain kuulda lahingutest Velikije Luki all ning hirmsatest kaotustest, mille osaliseks meie diviisid olid saanud. „Kui su üheksandast roodust üheksa meest alles jäi, siis on hästi jäänud,“ ütles too puuvene keelega mees, meeter üheksakümmend pikk, Kingissepp nimi.

Juba järgmisel nädalal saime temaga Kalininis marsiroodu koosseisus drilli. Tema viiski mu mõne päeva pärast 7. diviisi luureroodu komissari Rudolf Meieli ette varemestes, mis olid Velikije Lukist järele jäänud.

Laipade koristamine oli alanud, kuid koristatavat jätkus kauaks. Meie blindaaži taga lamas lumes saksa sõdur. Mõne tunni pärast olin juba võimeline temast ilma mõtteid mõlgutamata üle astuma, kui vajadus sundis minema hädapärasesse kohta.

Aeg-ajalt lõhkesid kaugelaskerahurite mürsud. Depoo kandist kostis ägedat tulevahetust. Oli 16. jaanuar 1943. Sel päeval andis kindluslinna garnisoniülemlen von Sass ennast järelejäänud meestega vangi. Päris parajaks ajaks oskasin kohale ilmuda. Samal päeval juhtus mu vastse jao komandöri seersant Dilski hirsipudrus leiduma ka tükike liha, mis aga lähemal vaatlusel osutus juhuslikult katlasse sattunud hiireks. Hiir, mis läks meie luureroodu ajalukku.

K.: Üks moment, kas sa ei kipu daamidele antud lubadust eirama?

V.: Daamidele? Ah soo, jah, kohe lõpetan sõjajutud. Need on mulle endale ka vastumeelsed ja igavad. Lihtsoldat vist ei saagi sõjaväes olemist heldimusega

mäletada. Kui oleksin saanud endale kupud peale panna, võib-olla siis oleks veidi teisiti, ei tea.

K.: Olid siis need kupud sul enda käest võtta?

V.: Ühel korral kindlasti. Formeerimise ajal taheti mind teiste hulgas saata Tjumenisse poliitjuhtide kooli. Andsin raporti, et ma pole suuteline roodukomandöri tema langemise puhul asendama. 354. polgu komissar Rütli, paks tõsine mees, vaatas mind ilmse vastikusega ja küllap nägi, et ma polnud tõesti võimeline teisi käsutama ja kui tarvis, siis ka surma saatma. Just niiviisi olin kirjutanud polgu staapi antud raportis ja üllataval kombel võeti see teatavaks ilma mõnitusteta.

K.: Parteisse astumise ettepanekusse aga suhtusid hästi?

V.: Jah, loomulikult. Ettepanek tehti sügisel Eesti pinnal, Kuressaares, kui ma ei eksi. Juba siis mõlkus peas mõte teha ellujäämise korral kirjanikukarjääri. Et esialgu mingisse ajakirja või ajalehe juurde ja seal siis pisitasa töö kõrvalt aega näpistades kirja panna ka kõik see, mis läbi elatud.

K.: Sellega oleksid nagu kaudselt ennast karjeristiks tunnistanud?

V.: Mis kaudselt. Jätkem see pepsutamine ja silmakirjatsemine! Iga mehe kohus on teha karjääri. Süнге värvingu sellele sõnale annavad pahaloomulised karjeristid, kes ei ole kuulnud midagi kõlbelisusest, elu eetilistest reeglitest. Nii nagu mina on ka Ene Hölderlin *alias* Olev Remsu karjerist enda ülestöötamise mõttes, nagu minult on ka temalt ilmunud korralikke trükitekste, kuid... Ja siin ongi see kuid! Tema on toredate karjeristide kooris nagu mees laulukuumiseta. Paneb võltsi. Ajapikku langevad niisugused välja, kui nende tehtavad võltshääled saavutavad kriitilise piiri.

Mõtted karjerismist vermisin enda jaoks juba kuuekümnendate lõpus, kui Kuusberg ja Sirge oskasid mind mu mugavast maakodust sugereerida Kirjanike Liitu teisele tööle läinud Aksel Tamme asemele. Nõustusin lõpuks, sest arvasin, et siis ei ähvarda mind (*sic!* Lembe) partorgiks valimise oht. Aga tuli välja, et orgeekretäri koht isegi nagu kutsus selle nuhtluse kaela, sest olin majas alati kättesaadav palgasulane, kes aina pidi vaeva nägema külaliste vastu võtmise ja nende hotelli paigutamise, mis tol ajal oli probleem igal üksikjuhul. Ainult Beekmanit ei saanud partorgiks valida, sest tema oli minu ajal majas esimene käsutav jõud, umbes nagu direktor tehases. Ja ka Kuusbergi polnud sobilik „Loomingu“ peatoimetaja kohal muude sebumistega koormata. Kuigi Kalle Kurge vist ei säästetud? Aga tema oli noor ja kõhn. Neid millegipärast pressitakse. Nõukogude korra ajal koguni kahtlustati — miks kõhn? Millega rahul ei ole?

Edasi veel samal teemal. Sissekukkunu tavaliselt mõtiskleb, miks ja kuidas see sai võimalikuks. Nii ehmatasin üht rumeenia kirjandusajakirja peatoimetajat, kui ta küsis, milliseid raskusi on eesti kirjanikeorganisatsioonil. Einetasime hommikul „Moskva“ kohvikus kolmekesi: rumeenlane, mina ja Bakuu noormees, kes vahendas rumeenlase prantsuse keele vene keelde. Raskused? Mind vaevatas taas hõllandus vabaneda kogu sellest taagast ja ma kohmasin, et organisatsioonilise elu teeb meil raskeks karjeristide puudumine. Tõlk võpatas,

arvas, et olen valesti väljendunud. Palusin tal öeldu täpselt edasi anda ja oodata seletust: keegi ei tahtnud minu asemele tulla, kuigi seda kohta oleks võinud iga kirjanik oma teoste leviku huvides hästi ära kasutada. Külalised naersid. Mõtlesid, et olen veidi veider.

Kuhu me jäimegi?

K.: Tahtsid teha esialgu ajakirjanduslikku karjääri.

V.: Jah, läksin kohe oma luureroodust demobiliseerimistunnistuse kättesaamise järel „Stalinliku Nooruse“ toimetusse. Seal küsis toimetaja Paaver üsna näpsakalt, kas mul on suunamine. Mul polnud. Ma ei teadnudki, et see asi tuleb kõigepealt korda ajada. EK(b)P Keskkomitees muidugi. Nii sattusin „Talurahvalehte“.

Toimetaja Jaan Kanter kandis mustast riidest frentši ja suitsetas kõvera varrega piipu. Maja Pika tänava ja Rataskaevu nurgal hingas endast välja põlist ajakirjanduslikku traditsiooni. Meie peal töötasid „Rahva Hääle“ inimesed.

Kujusid „Talurahvalehest“. Vana Tõnis Braks tegi Aruvälja Andrest. Endine ajakirjanik oli ka Kaljumäe, punaväelase pluusis kõva pump ja väga kaval, suure elutundmisega leheneeger, kes tuli diviisiajalehe toimetuse kaudu ja vääris Kanteri täit usaldust. Seda ei pälvinud Oskar Kuningas, kellega arutasin eesti kultuuriküsimusi ja kes oli mulle nagu õppejõuks, kuid Kanter tegi ta varsti lahti. Tema venna Leonhardiga rääkisime vahel muusikast. Keerukas kuju oli Hannes Uiga, tiisiker ja joomamees, sügavalt usklik kui usu all mõelda helgevärvilist kommunistlikku tulevikku. Fanaatik, aga ilma kinžallita. Ta näis vaid kurvaks muutuvat, kui vahel märkas hinnatud seltsimeeste Kaljumäe ja Grossi juures usunõrust. Temaga koos viinavõtmist me vältisime.

Oo, aga ma näen, et takerdun juba mälestustesse, mis oma täpsuse ja sellest tuleneva ohtliku venimisega igavuseriiki ei kuulunud meie algsesse kokkuleppesse.

K.: Nii küll. Siiski veel: viiuli saatuse? Viskasid nurka?

V.: Mitte päriselt. Viiul tuli mängu juba 1944. aasta hilissügisel ja talvel, kui meie luurerood paiknes Hiiu jaama juures asuvas suures ja külmas barakis. Kusagilt sigines pill. Saaremaa mees Velve mängis lodusasti akordioni. Vajadus sellise duo järele oli äkki tekkinud, sest käisime siin–seal kus juhtus tantsimas. Isegi korterites. Meie roodukirjutaja Ants Päieli tulevases koduski Kadaka teel vihuti vähemalt ühel korral tantsu. Ma ei tea kindlalt öelda, kas teatriliidus endale nime teinud Ants Päiel sai endale elukaaslase sellelt õhtult. Igal juhul Heljo Sahtel, mu esimene naine pikale kippuval eluteel ja mu poja ema, on just ühelt niisuguselt õhtult leitud.

Mäng oli muidugi sõrmist–randmest kus see ja teine läinud. Ka pill kehvake, poogen tehisihõvne. Aga kooli tantsuorkestrist veel meeles püsinud „Sinine Doonau“, „Kuld ja hõbe“ ning muud selletaolised lihtsad viisid käisid asja eest.

Mänguoskuse taastamine enda lõbuks algas hiljem, kui sain ükskord Pärnus käes Leonhard Kuningalt päris tubli pilli, mille oli meisterdanud eesti esiviuldaja Hubert Aumere isa.

Said muretsetud H. E. Kayseri etüüdid, mille järgi harjutasin poisipõlves ja — läkski lahti. Mäng pidi küllaltki kiiresti paranema, sest kui ma 1952. aastal Vladimir Alumäe kuuldes natuke mängisin, siis igatahes jäin talle meelde. Juhtus see aga niiviisi. Reisisin „Rahva Hääle“ erikorrespondendina RAM-iga mööda Nõukogude Liitu. Alumäe esitas koos Tarsina Alangoga koorikontsertidel vahepalu. Minu ülesanne oli kirjutada kommunismi suurehitustelt reportaaze. Üksteist aastat hiljem ilmusid Alumäe ja Bergman (altviul) meile Harju 1, kaasas Dvořaki viulitertsett.

Tehti ettepanek minna juubilar Mart Rauda õhtul üles laulma. Selleks proovisime paari esimest lehekülge, misjärel jõime kohvi ja vestlesime. Hiljem ütles Aino Pärsimägi, mu toonane elukaaslane, et koosmäng olevat oivaline, ning avaldas kahetsust, et meil pole juurdunud kena saksa komme kodudes musitseerida.

Aga seegi teema, kuigi mulle vastuvõetav, tuleb lõpetatuks lugeda. Tegemist on amatöörusega, mis teeb ettevaatlikuks. Ilmselt just amatöörina olen oma romaanis „Enne suurt ilmamuutust“ viulimängu tehnika omandamise puutuvat liiasti paisutanud, mida hiljem heitis mulle ette Elem Treier, keda kriitikuna arvestan.

Amatöörusest kui niisugusest on tuntava põlgusega kirjanud kirjanik ja kunstnik ühes isikus Toomas Vint. Jutt on väga loetav, heal tasemel. Ainult et mul tuli teksti jälgimisel ennast rahustada teadmiseaga, et ma ei tee pilte näituse jaoks, vaid mängin pilli harva ja peamiselt kodus puhkuseks.

Muide, viul aitas mul aastal 1986 suitsetamist maha jätta. Laua taga põrgulikes loomiraskustes kobas käsi järjest sigarettide järele, neid enam mitte leides mõtlesin, et igaks juhuks võiks ühe karbi majas pidada. Siis aga võtsin pilli ja mängisin mõned etüüdid. Aitas hädast üle.

Muidugi oleksin võinud taastada ka inglise keele, mida ju mingil määral valdasin ja mille pärast Mets ja Raud mind oma elu eest võitlevasse kampa võtsid. Aga seda siiski ei viitsinud.

K.: Nii et tunnistad ikkagi oma elus kahetsust väärivaid asju?

V.: Kahetsenud olen ainult alkoholiga liialdamist, sedagi igal üksikjuhutamil eraldi. Viinas ei peitu mingit tõe. Teatud hulga puhul muutud talumatuks teistele ja ka endale, tehes vastikuid tempe.

Oma elus tehtut, ka vaadetes toimunud pöörded, ei oska ma kuidagi kahetseda. Inimene elab, koge, õpib käituma.

Romaanis „Abielumehe pihtimus“, mille avaldasin Ott Varangu nime all, olen kahetsemise teemale pühendanud paar lehekülge. Kommunist olemist kui pattu ei saa ma nagu kirjanik Ott Varangu kahetseda. Mu meelet on selle asja anatoomia üsna lihtne: kommunistid jagunevad kahte leeri — headeks ja halbadeks, eetilisteks ja ebaeetilisteks inimesteks. Praegu meil totaalset võimu omavad parteid ei ole, on mitmeid võimule pürgivaid erakondi. Igas erakonnas on eetilisi ja ebaeetilisi inimesi. Inimühiskond oli, on ja jääb niiviisi jaotatuks. Mida on meil siin kahetseda? Õun on söödud ja maailma kõigi Eevade nutukoor ei aita meid enam paradiisi tagasi. Pahad ei kahetse, headel pole midagi kahetseda.

K.: Pea kinni! Miks sa raamatu varjunime all avaldasid?

V.: See on mõeldud edaspidiseks. Oleks üks osa projektist, mille teostamisele alles asun, kui tervis vastu peab. Nagu isegi mõistad, sellest ei saa veel rääkida.

K.: Mainid tervist. Milles näed praegu oma töös põhiraskust?

V.: Praegu on suurte muudatuste aeg ja proosat pole nagu mõtet kirjutada neil, kes harjunud oma ainet ammutama otse elust ja mitte ajaloost. Kõrget kunsti, kaunist udusegast teksti pean ma igavaks, ei loe ega loo seesugust, olles kindlalt triviaalse olme küljes kinni. Kahjuks jään, nagu öeldakse, ajast maha. Reklaam tekitab allergiat, muusika uuenemine pigem tõukab kui tõmbab, hämmastavalt palju ilmub igavat, kuid mõistus sunnib kahtlema enda vastuvõtu võimes. Ka sport ei kõida, sest eboniitmehed on meeskonnas.

K.: Ega sa ometi rassist ole?

V.: Seda muidugi mitte. Väldin igasugust erakondlikku sõltuvusse sattumist, kuigi valimas käin. Nähtavasti kuulun nende hulka, kes otsustavad isikute järgi. Isiksusi meil ikkagi on ja nad on meie väikese riigi raames haaratavad. Elu, mis sellest, et mõneti arusaamatu, pakub siiski palju huvitavat, kusjuures endist aega absoluutselt tagasi ei soovi. Puudub tagurpidi käimise võime.

K.: Oleme vestelnud päris hulk aega, liikunud kord edaspidi, kord tagurpidi, nii minevikus kui ka tänapäevas. Siiski veel, kuidas käis kunagi ühe leHEMEHE pungumine elukutseliseks kirjanikuks?

V.: On vähe neid, kellele töö ajalehes ei lähe tüütuks. Minuga juhtus veel nii, et Kanterile ei meeldinud vastutav sekretär Muru, pidi olema endine. Ja nii tuligi ükskord asuda toimetusest minemakihutatud õnnetu Muru asemele. Ajutiselt, sest hakkasin ju vastu. Sekretäri töökohal ei saanud välja sõita, kirjutamisest rääkimata. Lisaks veeretati ka poliitõppuse korraldamine minu kaela. Lugesin Stalini teoseid, mis meeldisid keelelise lihtsuse pärast. Opositsioon. Kallak. Likvideerimine. Ei mingit keerutamist. Kellel õnnestus õppusest ära viilida, see seda ka tegi. Aga korrektorid, käskjalg, koristaja, lehemurdja jt. olid mul kindlalt käes. Ilmselt õpetasin neile kätte varjatud magamise peene kunsti.

Tõesti naljakas on praegu mõelda, et kogu selle lapsikuse ümber käis ääretult tõsine aruandlus, peeti vastavaid vihikuid jms.

Asi oli muidugi naljast kaugel, sest kogu meie elu kohal hõljus julgeoleku hirmuloor. Need sõnad tuletasid meelde ühe sellase komanderingus käimise. Sain ülesande teha kirjutis Triigi sovhoosi eesrindlikust lüpsjast, kes oli üles seatud koos Kalinini, Beria ja Ždanoviga Ülemnõukogu saadikukandidaadiks. Sõitsin rongiga Kiltsi, et sealt jalgsi Väike-Maarjasse minna. Hakkasin tiidsalt astuma. Kuuvalge öö. Lumi kriuksus. Ja ei ühtki inimest. Tuli minna läbi paksu metsa. Ei olnud kuidagi võimalik endale selgeks teha, et metsavend selle külmaga sind spetsiaalselt kusagil ei passi. Loogika öösel metsa vahel ei toimi. Seal meenuvad sulle nimme sõjakaaslased, kelle eluküünla on kustutanud metsast tulnud kuul. Võimatult vastik on kuu, mis teeb sust liikuva märklaua.

Veel vastikum on kannal kriuksuv lumi: sulle näib, et astumine kostab kilomeetri taha.

Kui ma siis niiviisi närveldades jõudsin lõpuks Väike-Maarjasse, silmitsesin hetke vältel ühe asutuse silti heledas lambivalguse sõõris. See oli kohaliku julgeolekukomitee silt. Ükskord ometi, ja jäigi ainsaks korraks, millal selle asutuse olemasolu sai inimeses esile kutsuda midagi turvatunde taolist.

Ja seesama komitee võis oma alalise totaalse valvsusega ka kasulikku rolli mängida, millest jutustan kohe, vastates ühtlasi viimati esitatud küsimusele.

1949. aastal taheti mind saata Moskva kõrgemasse parteikooli. Olin teinud enda arvates kõik, et sinna mitte sattuda, sest tulevase toimetajana või kusagil agit-propri osakonnas sahmerdades polnud mingeid väljavaateid teha niisugust karjääri, mille ise olin endale sihiks seadnud. Omas ahastuses trügisin Käbinilt abi paluma. Käbin oli sel ajal EK(b)P Keskkomitee ideoloogiasekretär. Audientsi oli ta määranud õhtusele ajale. Tuli oodata nõupidamise vaheaga. Lõpuks see tehti. Käbin tuli, jõi roosat limonaadi, vaatas mind tüdinud pilgul, kuulab kannatlikult mu sõnarohket seletust ja ütles siis järsult: „Ei saa nii. Te lähete õppima. Meie ajakirjandus ei ole hüppelaud. Tema tahab kirjanikuks saada. Aga meil on tarvis, et te õpiksite vastutavaks toimetajaks.“

Nutumaitse suus, sõitsin Nõmmele venna perre hinge puistama. Arutasime kaua. Lõpuks pakkus vend välja: „Käi ära ja pole see asi nii hull. Lase pärast mõni paras aps sisse, sind võetakse maha ja saad oma kirjatööd teha nii palju kui kulub.“

Siis ühel päeval kutsuti mind jälle keskkomiteesse, kuhu läksin üleoleva tüdimusega, arvates, et tegemist on taas mingite formaalsustega. Olidki need, aga hoopis muud. Tegelane kaadriosakonnast küsis: „Miks te varjasite fakti, et teie isa oli 1942. aastal arreteeritud?“ See juhtus tõepoolest sõja ajal Saraatovi oblastis, kuhu mu isa, ema ja mõlemad õed olid evakueeritud.

„Ankeedis küsiti, kas on kohtu poolt karistatud...“ sain vaevalt alustada, kui kohe lõigati sõnad suust. „Oleks pidanud tingimata elulookirjelduses ära märkima!“

Lubatagu siin arhiivitoimikut kasutada.

„EK(b)P Keskkomitee Büroo istungi protokoll nr. 39 § 11, 27. juulil 1949.

a.

1942. a. julgeolekuorganite poolt isa arreteerimise fakti varjamise pärast

1) määrata Villem Grossile vali noomitus arvestuskaardile kandmisega ja „Talurahvalehe“ vastutava sekretäri kohalt tagandamisega.

2) Muuta ära EK(b)P Keskkomitee Büroo otsus BC — 24 § 1 sm. Grossi suunamise kohta Moskva Kõrgemasse Parteikooli.

Õige: Šergalina.“

Oli küllalt tülikas asi too „arvestuskaardile kandmisega“. See tuli keeruka protseduuriga maha võtta. Hakkasime pihta aasta hiljem. Kõigepealt „Talurahvalehe“ partei-organisatsiooni koosolek otsustab jaatavalt ja saadab oma protokolliga koos iseloomustuse ja kaaskirjaga rajoonikomiteesse. Sealse büroo istungil kõnelen seltsimeeste soovil kogu oma loo. Otsustatakse karistus maha

võtta. Asi suunatakse linnakomiteesse. 1950. aasta 14. juulil jõuangi selle komitee büroole (praeguses Tallinna linnavolikogu hoones). Sm. Kründel laua teises otsas suunab oma läikivad prillid patukahetsejale, laseb tal rääkida. Mul on juba kaks näidendit provintsiteatrite laval olnud, eneseteadvus kasvanud, alustan väarika hooga: „Nagu ma keskkomitee bürool juba rääkisin...“ Kründel, esimene sekretär, peatab mu käetõstmisega, pöördub laua ümber istuvate büroo liikmete poole: „See mees kõneles juba keskkomitee bürool! Olete minuga nõus, seltsimehed, et ta pole mitte millestki aru saanud?“ Kõik noogutavad. Ja mina? Minemapühitud prügi.

Istume Kaljumäega „Du Nordis“. Ka minuga linnakomitees kaasasolnud algorganisatsiooni sekretär Hannes Uiga on tulnud restoranilauda. Oleme löödud mehed. Kuidas ma ikkagi nii vanalt nii oskamatult võisin olla? Jaa, ikkagi juba 28 täis!

Ja et kõike tuli uuesti otsast alustada, siis jõudsin keskkomitee büroo ette alles 8. detsembril 1953. Sel korral algatas protseduuri „Rahva Hääle“ parteialgorganisatsioon. Olin pärast „Talurahvalehe“ sulgemist „Rahva Häälede“ tööle võetud.

Nüüd teadsin, kuidas büroo ees ennast üleval pidada. Püüdlikkus, ettevaatlikkus! Ei tähendanud midagi, et 1950. aasta kurikuulsa VIII pleenumi kohutav paljastamistuhin, pealekaebamiste ja arreteerimiste laine juba mõõnas ja suur Stalingi lebas veidi suurema Lenini kõrval mausoleumis. Ignatius Loyola loodud, paavsti eksimatust ja piiramatut võimu jutlustav ordu tekitas hirmu ka siis, kui ordu tegevuse hariaste oli juba ületatud.

K.: Huvitavad arhiividokumendid. Mille pärast su isa siis arreteeriti?

V.: Kes mulle sellest rääkima hakkas. Mul endal tuli õdede jutu järgi mingi versioon luua. Muide, mu õed ei kirjutanud isa arreteerimisest sõjaväkke. Otsustasid rääkida siis, kui tulen lahingutest eluga välja. Niiviisi täitsin partei liikmekandidaadiks astumise ankeedi 1944. aastal isa lõpust ainult surma-aastat teades.

Loomulikult olen endamisi arvanud, oletanud, järeldanud.

Aga siis juhtus kätte Solženitsõni jutt vanast tsariaegsest ametnikust, kes polnud harjunud Tšaritsõni nimetamisega Stalingradiks ning sattus sellepärast KGB küüsi. Siis nagu hakkasin midagi taipama. Ka minu isa, tsariaegne raudteeametnik, ei suutnud mõista Nõukogude Liidus toimuvat, jättis mõnele külanuhile kahtlase mulje ning edasi läks kõik juba mööda määratud rada.

Ja nii oleks isa mulle nagu hauast ulatanud oma abistava käe ning päästnud ära koolist, kuhu ma kuidagi minna ei tahtnud. Loomulikult olin asja arutamise ajal hirmu täis, et viskavad parteist välja, ning oleks tagantjärele lapsik arvata, et oleksin sellega ainult võitnud. Väljavisatute saatusest hoiduti. Aga sellest eurooplasele mõistetamatust spetsiifilisest hirmust me jõudsime eespool juba rääkida. Väljaviskamise ettepanek ka tehti. Seda pooldati. Siis võttis sõna Eduard Päll ja selgitas, et mees on rindel sõdades ikkagi medaleid ja ordeneid saanud, ning tegi ettepaneku, mis jäi karistuse määramisel aluseks.

Olin rahul mahavõtmisega vastutava sekretäri kohalt, eriti aga sellega, et

mulle kui karistatule ei sobinud enam poliitõppuse korraldamine.

K.: No ja siis oli tee kirjandusse vaba?

V.: Mis ta nii väga vaba oli. Veeretasin ise enda ette takistuse, valides žanriks dramaturgia. Kulutasin neli oma parima loomea aastat valesti valitud kirjandusliigile. Piinlik on vahel tagantjärele mõelda, mismoodi Draamateater sai mängida mu „Ankeeti“, mille kunstiline tase võis vastata vaid hindele „puudulik“ ja mille kohta pärast kontrolltendust ütles alati impulsiivne Tea Liives: „See on sul ju üks hunnik õnnetust!“

K.: Aga mängiti?

V.: Valter Udami üht näidendit mängiti ka... paari kõvema ütlemise pärast ja seda tehti suhteliselt hiljuti, Gorbatšovi ajal. Mina tükkinisin parteitegelasi õpetama, et mis te neist ankeetidest tuhnite, kui inimene muudab oma vaateid ehk teiste sõnadega kirjutab oma ankeeti iga päev.

K.: Ja parteitegelased lasid ennast rahumeeli õpetada?

V.: Ei usu, et rahumeeli. Rahvas hakkas seda näidendi lõppu pandud lauset hindama, külastatavus kasvas täissaalideni ja tüki repertuaarist kadumine tulenes sellest, et Meta Luts haigestus lootusetult. Nüüd muidugi võib 1953. aasta õhustiku unustada ja öelda, et tükk kukkus läbi. Näitlejat oleks saanud ju asendada. Kuid saali tühjaks mänginud autori uut oopust ei oleks teater kavva võtnud. Draamateater võttis kavasse mu uue asja, elu lakeerimise vastu kirjutatud näidendi. Ja ainult tänu sellele, et Hruštšov oli jõudnud Maneeži moodsa kunsti näituse eeslisabaga minema pühkida, pääsesin mina ja teater samuti järjekordsest õnnetusehunnikust. Ma ju ei teadnud siis midagi dramaturgia põhitõest, mis seisneb selles, et pole kuigi oluline, mille pärast laival võitlus areneb, vaid tähtis on see, kui õilsad või alatud on võitlevad pooled.

K.: Ega Hruštšovi võimuletulek erilist väljendamisvabadust toonud?

V.: Muidugi mitte. Iga töö ükskõik missuguses žanris pidi läbi tegema eelarutelu, kus pooled lõhestusid nendeks, kes vastutasid väljaandmise eest, ja nendeks, kes võisid vabakodanikena oma vabameelsust demonstreerida. Mis aastal ilmus Sikemäe „Tolm“, ei viitsi vaadata. Igal juhul tundus õhus juba sulatuuli. Sellele vaatamata sai Ilmar nii et tolmas, sest Tallinna linnapea Hendrikson oli enda seal ära tundnud. Mäletan Ilmari orupearulikku naeru, kui ta ükskord tiidsasti Kirjanike Liitu astudes teatas, et nüüd olevat ka Tartu linnapea enda „Tolmus“ ära tundnud ja sellega peaks madin lõppema.

Lembit Rummelgas löödi Kirjanike Liidu pealiku kohalt minema reisi-kirja „Meil ja mujal“ pärast. Selles kiitis ta enda arvates kavalasti teistes liiduvabariikides tehtavat ja tegi maha elamise-olemise meil. Käbin nais aga võtvat seda isikliku solvamisenä ja mulle tundub, et teatud määral õigusega, sest ta oli siis juba salamisi eestimeelseks muutunud.

Seda arvan väitvat argumenteeritult. Ühel aastal põlesid Moskva ümbruse rabad. Kes moskvalastest said, need pagesid. K. Simonovile meenus ammune lubadus kohtuda Tallinna lugejatega. Mul tuli ta Kirjanike Liidus vastu võtta. Käbingi tahtis Simonoviga vestelda, saatis talle kutse lõunasöögile. Teel keskkomiteesse rääkis Simonov, kuidas Hruštšov oli pleenumitel vabariikide

juhte nende sõnavõttude ajal vahelejätkimisega seganud. Kõik olid lasknud ennast rööpaist välja viia. Ainult kaks meest olid viisakalt oodanud ning vaikuse taastamise järel jätkanud, nagu poleks midagi juhtunud. „Need olid Leedu Sniežkus ja Eesti Käbin,“ ütles Simonov, keda tol ajal valiti kõrgete kogude koosseisu.

Pisitasa hakkasid inimesed Venemaa asiaatlikest osadest tagasi tulema. Arglikult sigines sellest peegeldusi ka kirjandusteostesse. Kohe sai see nimesildi „tagasituleku teema“ ja seda teemat tauniti. Kirjanike Liidus käisid ägedad arutelud. Kõvasti lisis neile hoogu Tvardovski „Novõi Mir“. Dudintsevi „Mitte ainult leivast“, Pomerantsevi „Sürusest kirjanduses“ jms. andsid kütet juurde. Igas loomeliidus katsuti moodustada pekstav kolmik. Meil käis madin peaaesjalikult luuleuendajate Kaalēpi—Krossi—Niidu ümber. Ja mäletamisi külastas meid keskkomiteest ka tulekustutajate kolmik Lentsmani—Inti—Pavlovi näol. Kirjanike Liidu tollased ruumid Kohtu tänaval jäid kitsaks, sest huvilisi käis koos palju.

Moskva bossidest mäletan Tšernouši. Omamoodi kavalpea. Ta seadis sisse kaebuste vastuvõtu punkti keskkomitees Pavlovi kabinetis. Andsin ka enda nime üles ja sain ühel päeval kutse. Pidi olema neljasilmajutt.

Mustvunts, nagu me tema nime enda jaoks mugandasime, võttis kaebaja lahkesti vastu ja avaldas venepärase silmakirjalikkusega lugupidamist. Ta näitas ka oma kursisolekut minu tagasihoidliku isikuga, vähemalt teadis, et mu „Ankeeti“ ei võetud repertuaarist maha vabariigi juhtkonna salajasel korraldusel, vaid kandva osatäitja haigestumise tõttu. Olin võlutud. Teatasin samuti, naeratus huulil, et ma ei tulnud kellegi peale isiklikult kaebama, sest juba koolipoisina õppisin seda mitte tegema. Samas tundsin huvi küsimuse vastu, miks käib Moskvas mu tollaste lemmikute Zorini, Dudintsevi, Pomerantsevi jt. armutu mahategemine.

Paavsti nuntsiuse pilk rändas selle peale korraks kaugustesse ning siis kuulsin, et need kirjandusellu pugunud tegelased käivad koos hotelli „Moskva“ seitsmenda korruse restoranis, purjutavad ja mustavad nõukogude korda, rikuvad noori algajaid, kes neile imetlusega suhu vahivad.

Mängu võlu haihtus. Taipasin jalamaid sedagi, et tema suhtumine minusse polnud põrmugi parem suhtumisest tagaräägitavaisse. Eks ta olnud ju enne nimekirjaga tutvunud, järele pärinud, kes keegi on. Minu kohta (kto takoi Groos) kuulis ilmselt, kuidas ma Kucus oma näidendi repertuaarist maha võtmise valu välja puistasin suust, kuhu nooremad literaadid õhinal vahtisid. Mul polnud selle Moskva esindajaga enam tahtmist vestelda.

Paljud seigad on meelest läinud. Mõni meist mäletab kindlasti rohkem, võib jutustada teist laadi mahlas. Hiljaaegu Vaapo Vaher kutsuski vanemat põlvkonda mälestusi kirjutama ja mul on kahju, et saan seda teha tükati, sest päevikut hakkasin pidama alles 1972. aastal, kui sain oma viiekümnendaks sünnipäevaks muu hulgas ka ilusa nahka köidetud külalisteraamatu. Kuidas ma seesugusesse raamatusse suhtun, seda võib lugeda R. Kaugveri teostest „Külalisteraamat“. Imelik? O. Kruusi paksus leksikonis pole seda teost autori-käsitluses mainitud. Ometi olen seda lugenud. Ega siis käsikirjast? Neid me üksteisele nagu küll ei näidanud.

K.: Hästi. Jäägu sellega kuidas jääb. Sa mainisid Elem Treierit kui kriitikut, kes...

V.: Tal on seisukohti ja stiili nende esitamiseks.

K.: Tahtsin küsida, kuidas sa ise kriitikasse suhtud.

V.: Kriitikasse minu loominguga kohta?

K.: Jah.

V.: See on raskesti vastatav küsimus. Arvan suhtuvat nii nagu loomulik. Pärast rasket tööd raamatu kallal ma ei kannata enam negatiivset hinnangut. Nii oli, kui töötasin palju. Praegu üllatab ennastki selles suhtes arenev ükskõiksus. Ma olen kirjanduse tegemisest elatunud, praegugi püüan pisut lisa teenida kehvale pensionile ja üks kama kõik, mis öeldakse. Muidugi oleks hea kiita saada, aga siis tuleks välja tulla mingi üllatava mürtsuga. Mu unistus on põnevik, üliholetav lugu, kuid nüüd on ameeriklased ja inglased selle žanri lati nii kõrgele kruvinud, et pole mitte mõtet unistadagi. Pealegi tuleks siis rahvusest loobuda, kirjutada nii, nagu hoiaksid tervet Maad ja Rahvast käes, peaksid olema kursis kogu kaasaegse tehnoloogiaga, kogu seadustikest möödahiilimise nipistuga, viimaste uudistega relvastuses jne. Nendel neljal või viiel autoril, keda mina olen (vene keele abil) sisse ahminud, on kogu see värk nagu vestitaskust võtta, ühel üks ala rohkem käes, teisel teine.

Mis sul on? Kas lint hakkab lõppema?

K.: Räägi, räägi!

V.: Ajaviiteks või?

K.: Linti jätkub. Räägime selle veel täis.

V.: Hahaa! Krappi viimane lint. See eeldaks midagi tüsedamat, mida minul nüüd küll tagavaraks pole. „Krappi viimane lint“, nägin kunagi Järvetit seda tegemas. Hmjaa, lähevad päevad ja inimesed koos nendega. Päevad lähevad rutates ja mõtled, et elu on nii lühike. Aga hakkad tagasi vaatama?! Järvet lavastas ükskord mu näidendi vabaõhuetendusena Võrus. Istusime kõrvuti. Ta küsis, miks ma värisen. Värisen vist jah. Erutusest. Kui nüüd sellele mõtlen, siis tundub see nii ammu olnuna, nagu poleks seda olnudki.

K.: Me alustasime ka ammusest aegadest, su kunagisest supitoomisest. Ütlesid, nagu näitab mu märkmik, et läksid tookord saatuslikule käigule. Mispärast saatuslikule?

V.: Kas sa siis ei taibanud?

K.: Ei.

V.: Seda esimese saja grammi viina õndsust olen ikka taga otsinud ja sellele kõvasti rohkem aega kulutanud kui vaja.

K.: Sa tahad öelda, et...

V.: Ei taha öelda, et kui oleks. Seda sõna pruugitakse niikuinii rohkem kui ta väärt. Kui Päts oleks, kui Sirk ja Larka oleksid, kui Laidoner poleks, kui inglased oleksid, kui Rootsi oleks Soomele ja kui Soome oleks Eestile... Parem lähme õhtuseid uudiseid kuulama ja vaatame, mida teeb homme ilm.

16. veebruaril 1996

Küsimust, missugune oli Nõukogude valitsuse suhtumine Balti liidu moodustamise ehk 12. septembril 1934 Genfis sõlmitud Eesti, Läti ja Leedu sõpruse ja koostöö lepingusse, on seni vähe valgustatud. Samuti ei tea me palju neist põhjustest, mis sundisid Leedu valitsust, kes seni oli koostööd eitanud, Balti liidu loomist toetama. Arusaadavalt on uurimist takistanud endise N. Liidu arhiivide suletus. Nõukogude ajaloolased on väitnud, et Nõukogude valitsus hindas 1934. aastal positiivselt Eesti, Läti ja Leedu koostööd, sest selles nähti võimalust kindlustada Balti riikide iseseisvust ning pidurdada Saksa ekspansiooni Baltikumis. Tõelistest põhjustest ja N. Liidu eesmärkidest ei räägitud. Artikkel püüabki selgitada N. Liidu Balti poliitikat 1933—1934. ajal, mil leidsid aset olulised muutused Euroopas — Saksamaal tulid võimule natsionaalsotsialistid, 1934. aasta jaanuaris sõlmiti Poola—Saksa mittekallaletungileping ja mais 1934 oli Rapallo¹ poliitika lõpp. Vaatleme, miks sai N. Liidust Balti koostöö pooldaja. N. Liidu Balti poliitikaga haakuvad Leedu territoriaalprobleemid — Vilniuse ja Memeli küsimus — ja 1934. aasta kevadel selle riigi välispoliitikas asetleidnud muutus, mida artikli piiratud mahu tõttu aga pole kahjuks võimalik käsitleda. N. Liidu välisministeeriumi arhiivimaterjalide kasutamisel võib kerkida Nõukogude diplomaatide ettekannetes ja memorandumites sisalduva informatsiooni usaldatavuse küsimus. Õnneks pakuvad käsitletava teema kohta informatsiooni teisedki arhiivid. Oluliseks tõendiks on ka sündmuste käik.

LEEDU MEMORANDUM

Rahvusvaheline olukord muutus 1934. aasta esimesel poolel väga kiiresti. See sundis Leedu valitsust revideerima oma välispoliitikat ja senist nägemust Balti koostööst. Veel 20. veebruaril oli Leedu välisminister Dovas Zaunius vestluses N. Liidu Kaunase täievolilise esindaja Mihhail Karskiga öelnud: „Üldse on baltlastega, eriti lätlastega, absoluutselt võimatu asju ajada.“² Samal ajal kirjutab Eesti Kaunase saadik Johan Leppik: Leedu välisminister kardab, et Riiaast võib tulla Balti liidu loomise ettepanek, millesse Leedu valitsusel olnuks avalikkus

¹ 6. 4. 1922 sõlmisid N. Liit ja Saksamaa Genova eeslinnas Rapallos lepingu, mis pani aluse kahe riigi poliitilisele, sõjalisele ja majanduslikule koostööle.

² Karski päevik. Kaunas 27. 2. 1934 AVPR (Arhiv Vnešnei Politiki Rossii. Moskva) 0154-24-48-7, 35.

arvamust arvestades raske eitavalt suhtuda.³ Ka president Antanas Smetona teatas veidi hiljem Karskile, et Balti bloki loomisest ei või olla juttugi. Smetona sõnul kasutasid poolakad Balti koostöö ideed oma Leedu–vastases poliitikas. Ometi võis Leedu suhtumises põhjanaabritesse märgata muutust. Jaanuari teisel poolel peetud avalikus kõnes sõnas Leedu välisminister, et Balti riikide lähenemine oleks üpriski oluline.⁴ Eesti Vabariigi aastapäeval 24. veebruaril pidas Leedu välisminister kõne, milles ütles, et väikesed rahvad ei peaks alati taotlema kaitset suurriikidelt, nad oleksid kaitstud ka omavahel ühinedes. 26. veebruaril ilmus kõne „Lietuvos Aidases“. Esialgu ei avaldanud see Kaunasesse akrediteeritud diplomaatidele erilist mõju. Kuna puudusid märgid leedulaste kavatsusest normaliseerida suhteid Poolaga, siis ei usutud, et Balti bloki loomine on võimalik.⁵

Üllatus saabus 25. aprillil 1934, kui Leedu välisminister Zaunius andis Eesti ja Läti Kaunase saadikutele üle memorandumi, milles deklareeriti, et iga küsimus, mis mõjutab kas positiivselt või negatiivselt üht Balti riiki, mõjutab samal määral ka teisi, et oht, mis ähvardab üht Balti riiki, riivab ka teiste elulisi huve. Rõhutati, et Eesti, Läti ja Leedu valitsus on nii oma riigis kui ka rahvusvahelises suhtlemises kohustatud tegema kõik mis võimalik Balti solidaarsuse tugevdamiseks.

Lõpuks nenditi, et mõnel Balti riigil võib olla geopoliitilisest asendist või ajaloolisest arengust tulenevaid eriprobleeme, millega teised peavad arvestama.⁶ Siin mõeldi Vilniust ja ka Memelit. Vilniuse küsimus ja sellest tulenevad Leedu–Poola suhted olidki takistanud Balti riikide üksmeelele jõudmist.

Kui võtta arvesse Leedu senist suhtumist Balti liidu loomisse, siis tõuseb kohe küsimus: mis oli memorandumi põhjus ja milliseid eesmärke Leedu taotles?

Rapallo ajastul moodustas Leedu teatud silla Saksamaa ja N. Liidu vahel. Saksa–Nõukogude suhete vaenulikuks muutudes kadus Leedu ja Saksamaa ühine välispoliitiline hoiak N. Liidu suhtes. Poola–Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimine viis selleni, et endise aktuaalsuse minetas ka Saksamaa ja Leedu ühine huvi Poola suhtes. Saksamaa oli nõudnud Poolalt koridori, Leedu aga Vilniust. Weimari Saksamaal ja esialgu ka Hitleri Saksamaal nähti Leedus Ida-Preisimaa kaitsjat Poola rünnaku eest. Seni oli Saksamaa õhutanud tagant N. Liidu ja Leedu lähenemist, kuivõrd see pidi tegema võimatuks Poola–Leedu kokkuleppe ja olema ühtlasi takistus suure Balti liidu või Helsingist Bukarestini ulatava barjääri moodustumisele. Olgu lisatud, et kohe Poola–Saksa lepingu

³ Leppik Kaunasest 19. 2. 1934 ERA (Eesti Riigiarhiiv) 957–13–744, 41.

⁴ Karski vestlus Smetonaga. Kaunas 19. 3. ja 30. 3. 1934 AVPR 0151–24–48–7, 41–40; Knatchbull–Hugessen Riist 29. 1. 1934 N 689/459/59 FO (Public Record Office/Foreign Office. London) 371/18235. Leedu valitsuse suhtumise kohta Balti koostöösse vt. ka: H. I. R o d g e r s, *Search for Security. A Study in Baltic Diplomacy 1920–1934*. Archon Books 1975; E. A n d e r s o n, *Latvijas vesture. Arpolitika I*. Stockholm, 1982, 265.

⁵ Karski päevik. Kaunas 27. 2. 1934 AVPR 0154–24–48–7, 33.

⁶ Leedu memorandumite tekst: DBFP (Documents on British Foreign Policy) Second Series. VII, 683–684; Vt. ka: Karski päevik. Kaunas 28. 4. 1934 AVPR 0154–24–48–7, 52.

sõlmimise järel teravnes olukord Memelis. Saksamaa hakkas ajama Leedut ignoreerivat majanduspoliitikat. Kui Inglismaa toetas varem Leedut Memeli küsimuses, siis 1934. aasta mais olukord muutus. Sakslaste surve tõttu loobusid inglased Leedu toetamisest ka Rahvasteliidus.⁷

Leedu suhted N. Liiduga olid samuti mitmel põhjusel raskendatud. Kaunas nõudis Nõukogude valitsuselt kaubandusbilansi võrdsustamist. Samas kardeti, et venelased võivad minna kokkuleppele Poolaga Leedu arvel. N. Liidu — Poola läbirääkimised mittekallaletungilepingu⁸ pikendamiseks äratasid Kaunases tõsiseid kahtlusi Moskva kavatsuste suhtes. Ühenduses nende läbirääkimistega juhtis Poola välisminister Józef Beck Nõukogude valitsuse tähelepanu asjaolule, et N. Liidu — Leedu mittekallaletungilepingus sisaldub punkt, mida Leedu tõlgendab kui vasturääkivust analoogilise N. Liidu — Poola lepinguga.⁹ Siin tõstatas Poola valitsus küsimuse välisasjade rahvakomissari Georgi Tšitšerini noodist, mis anti N. Liidu — Leedu mittekallaletungilepingu sõlmimise päeval (28. 9. 1926) ja mis tunnistas Vilniuse okupeeritud piirkonnaks. Poola soovis, et Moskva annulleeriks Tšitšerini noodi ja lõpetaks Leedu toetamise Vilniuse küsimuses, s. t. deklareeriks seda avalikult. Kaunases saadi asjast teada. Vestluses välisasjade rahvakomissari Maksim Litvinoviga 11. aprillil märkis Leedu Moskva saadik Jurgis Baltrušaitis, et poolakad on seadnud mittekallaletungilepingu pikendamise tingimuseks Nõukogude valitsuse järeleandmise Leedu suhete valdkonnas ning et viivitus Poola — N. Liidu mittekallaletungilepingu pikendamise protokollile allakirjutamisel on tingitud just sellest. 21. aprillil võttis Baltrušaitis Välisasjade Rahvakomissariaadis taas üles Tšitšerini noodi küsimuse.¹⁰ Talle vastati silmakirjalikult, et kuuldused noodist lahtiütlemisest on alusetud. Meenutame, et Balti riigid olid mittekallaletungilepinguid selleks ajaks juba pikendanud. Just nimetatud asjaolud ja nendega seotud kuuldused said Kaunase 25. aprilli memorandumi esitamise ajendiks. Seda kinnitab ka Soome Riia saadiku Eduard Palini ja Leedu välisministri abi Juozas Urbšyse vestlus. Viimane ütles Palinile, et memorandum oli otsustatud enne seda, kui Balti protokoll¹¹ kavatsus sai Balti pealinnades

⁷ Vt.: *Memning Berliinist* 9. 6. 1926 ERA 957–12–380, 11 p; *Zehlin Kaunases* 12. 12. 1933 DGFP (*Documents on German Foreign Policy*) Ser. C, II, 216. *Briti—Leedu kaubandusläbirääkimiste kohta vt.:* Knatchbull—Hugesseni telegramm Riist 27. 1. 1934; Ashton Guatkini kommentaar N 588/15/59 FO 371/18213; *Anglo—Lithuanian commercial relations* 8. 2. 1934 ja 14. 2. 1934 N 1026/15/59 N 1137/5/59 FO 371/18214.

⁸ *Mittekallaletungilepingu pikendamise protokollile kirjutati alla* 5. 5. 1934.

⁹ Vt.: *Stomonjakovi memorandum* 25. 4. 1934 DVP SSSR (*Dokumentõ Vnešnei Politiki SSSR*) XVII, 207; *Becki instruksioon Lukasiewiczile* 31. 3. 1934 ja *Litvinovi memorandum* 2. 4. 1934 *Dokumentõ i materialõ po istorii sovetsko—polskih otnošeniï*. VI, 188–1989.

¹⁰ DVP SSSR, XVII, 252; *Leedu saadik Stomonjakovi vastuvõtul* 21. 4. 1934 AVPR 05–14–99–52, 47.

¹¹ 28. 3. 1934 *esitas Litvinov Saksa Moskva saadikule memorandum, milles tehti ettepanek Balti riikide iseseisvuse garanteerimiseks.*

teatavaks, s. o. enne 23. aprilli. Ta kinnitas, et Saksamaa eitaval vastusel N. Liidu ettepanekule polnud memorandumiga mingit seost.¹² Tõsi, Kaunases pidas mitmed välisesindajad Leedu memorandumiga põhjuseks just Nõukogude ettepanekut sõlmida Balti protokoll ja Saksamaa keeldumist sellest.¹³ Järeldus oli loogiline: Berliini keeldumine Balti riikide garanteerimisest kinnitab järjekordselt Saksamaa agressiivseid kavatsusi ja see tingib vajaduse kaitsta Balti riikide julgeolekut omavahelise koostöö abil.

Seda, et 25. aprilli memorandum oli poliitiline manööver, tõestab ka Leedu Moskva saadiku Baltrušaitise vestlus N. Liidu välisasjade rahvakomisari asetäitja Boriss Stomonjakoviga. Leedu saadik tõstatas Balti koostöö küsimuse, soovides, et Nõukogude valitsus aitaks võidelda Poola mõjudega Baltikumis. Ta avaldas arvamust, et Leedu ja N. Liidu huvid langevad Läti ja Eesti osas kokku — Leedu välispoliitika aitab takistada põhjanaabrite lähenemist Poolale. Tsiteerime Baltrušaitise seisukohti Stomonjakovi memorandumiga järgi: „Meile (N. Liidule — M. I.) peaks ometi olema tarvis [---], et Leedu kooskõlastaks oma tegevuse meiega. [---] Leedu tahaks meie jõupingutuste najal „tuua Läti ja Eesti Moskvasse“. Kui see õnnestub, siis ütlevad Läti ja Eesti lahti igasugustest, nii avalikest kui ka salajastest sidemetest Poolaga.“ Baltrušaitis lisas samas, et Leedu osalemine Balti liidus pole esialgu võimalik, ja kordas eelöeldut: „Tõeline muutus Leedu seisukohtades saaks võimalikuks ainult sel juhul, kui ühiste jõupingutustega õnnestuks eemaldada Läti ja Eesti Poolast ja tuua nad Moskvasse.“¹⁴ Balti koostööst rääkides soovis Baltrušaitis, et Moskva vastandaks end Poolale.

Leedu suhted Poolaga olid teravnenud. Poola—Saksa mittekallaletungileping võimaldas Varssavil avaldada Leedule senisest enam poliitilist ja majanduslikku survet. Olukord teravnes ka Vilniuses. Maa oli välispoliitilises kriisis. 19. märtsil vestluses Karskiga palus president Smetona, et Nõukogude valitsus astuks otsustavaid samme ja demonstreeriks oma huvi Leedu vastu. Ta tõdes, et Leedu vaenlased rõhutavad maa isoleeritust ja ajavad rahva ärevusse, nii et valitsus on avaliku arvamuse surve all sunnitud muutma riigi välispoliitilist orientatsiooni: „On vaja näidata, et Leedu pole isoleeritud, et ta omab Nõukogude Liidu sõprust, ja seda on vaja ilmutada sellisel moel, et seda tunneksid ka naabrid. [---] Ärge unustage, et ilma toetuseta ei suudaks me raskel hetkel vastu pidada.“ Smetona hoiatas venelasi otsesõnu Leedu Nõukogude—vaenuliku valitsuse eest: „Siis tulevad võimule teised jõud, kes loobuvad reaalsest või nominaalsest iseseisvusest, kui Teie keeldute meid toetamast. Arvan, et see pole Teie huvides. Ma pöördun just nimelt Teie poole, sest Nõukogude Liit on ainus

¹² *Palin Riist* 28. 4. ja 12. 5. 1934 UM (Suomen Ulkoasiainministeriön Arkisto. Helsinki) 5C/16; sama väide esineb ka Briti Riia saadiku Torri ettekandes. Vt.: *Torr Riist* 2. 5. 1934 DBFP Second Series VII, 685.

¹³ Vt.: *Preston Kaunases* 28. 4. 1934 DBFP Second Series. VII, 682; *Torr Riist* 2. 5. 1934 DBFP Second Series. VII, 685; E. M e d i j a i n e n, *Eesti välispoliitika Balti suund*. Tartu, 1991, 40.

¹⁴ *Leedu saadik Stomonjakovi vastuvõtul* 14. 3. 1934 AVPR 05–14–99–52, 26–29.

maa, mis ei hakka toetuse eest endale nõudma meie iseseisvust.“ Vilniuse küsimuses aga valmistas täievolilise esindaja vastus Smetonale kindlasti pettumuse. Karski teatas, et Nõukogude valitsusel pole mingit põhjust oma passiivset poliitikat muuta: „...kas tõesti ootab Leedu meilt selles küsimuses mingit uut deklaratsiooni? See oleks Leedu seisukohalt ju rumalus. Kas tõesti tahab Leedu segada meie Poola poliitikat? [---] Meie poliitika Poola suhtes peab tugevdama rahu Ida-Euroopas, millest esmajoones võidab just Leedu. [---] Leedu ei tohiks nõuda meilt midagi niisugust, mis viiks selle poliitika nurjumisele.“¹⁵ Moskvas kardeti, et Leedu toetamine tõukab Poola veel rohkem Saksamaa rüppe, millest võinuks moodustuda Poola—Saksa blokk. Seepärast ei soovitud teravdada suhteid Poolaga.

Välispoliitilisest isolatsioonist väljumiseks hakkas Leedu taotlema lähenemist Lätile ja Eestile. Tülide tõttu Saksamaa ja Poolaga peeti Balti poliitikat nüüd Kaunas kasulikuks. Loodeti, et see takistab N. Liidu ja Poola kompromissi Leedu arvel. Ka pidi Balti poliitika tegema opositsiooni välispoliitilistes küsimustes relviuks.

BALTI KOOSTÖÖ JA N. LIIT 1933

Missugune oli Nõukogude valitsuse suhtumine Balti liitu? Alates 1920. aastast oli N. Liidu ja Saksamaa suhtumine nii suure kui ka väikese Balti liidu moodustamise olnud eitav. Nõukogude valitsus käsitas piiriiriikide omavahelist koostööd ja poliitilise lepingu sõlmimise katseid N. Liidu vastase nähtusena. Moskva kartis, et Balti riikide liitumine võib viia suure Balti liiduni, mille tegevust oleks määranud Poola. Karski kirjutas 1932. aasta jaanuaris: „Mõju, mida Poola omab Eestis ja Lätis, ei tohiks meile jätta mingit kahtlust, et „väike Balti blokk“ oleks ainult Poola maskeeritud ülemvõimu vormistamine Baltikumis või koguni üks etapp „suure Balti bloki“ loomisel.“¹⁶ N. Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi nägemuses oli Leedu oma välispoliitikaga tegur, mis takistas Poola mõju tugevnemist Baltikumis. Teised Balti riigid ei tohtinud end Poola—Leedu vahekorda segada. Leedu pidi olema põhjanaabritest isoleeritud. Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumi 1929. aasta 28. detsembri protokollist aga loeme: „Soovitada sm. Sviderskil anda Läti valitsusele mõista, et me oleme vastu igasugusele sekkumisele Poola—Leedu suhetesse, eriti aga Leedu mõjutamisele Läti valitsuse kaudu.“ N. Liidule vaenulike kombinatsioonide korral ähvardati denonsseerida Lätile soodne kaubandusleping, mis sõlmiti 1927. aastal.¹⁷ Jaanuaris 1930 soovitas Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegium täievolilisel esindajal Riias Aleksei Sviderskil hoiatada lätlasi, et endise sotsiaaldemokraadist peaministri, Balti koostööd pooldava Margers Skujenieksi saamist välisministriks käsitatakse Moskvas kui sammu, mis on suunatud

¹⁵ *Vestlus Smetonaga. Karski Kaunasest* 30. 3. 1934 AVPR 0151-24-48-7,44-42.

¹⁶ *Karski Raiuidile. Kaunas* 21. 1. 1932 AVPR 030-11-12-15, 52.

¹⁷ Vt. ka: R. J. M i s i u n a s, *The Role of the Baltic States in Soviet Relations with the West During the Interwar Period. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia* 3. 1988, 175; AVPR 030-10-10-6,1.

Läti—Nõukogude suhete halvenemisele.¹⁸ Ka siis, kui Leedu peaminister Jonas Tubelis külastas 1931. aasta jaanuaris Riit, andis Karski mõista, et Leedu—Läti lähedased suhted pole soovitavad.¹⁹

Tõsi, Nõukogude diplomaadid olid juba varem teinud vihjeid, millest võiks välja lugeda toetust Balti liidu mõttele. 5. mail 1933 küsis välisasjade rahvakomissar Litvinov Moskvast lahkuvalt Eesti saadikult Julius Seljamaalt Saksa ohule vihjates: kas ei oleks Balti liitu vaja vastukaaluks Saksa agressioonile?²⁰ Vestluses Nõukogude täievolilise esindaja Fjodor Raskolnikoviga tema lahkumisvisiidil 1933. aasta septembris tõdes välisminister Seljamaa, et Balti riigid kujutavad endast barjääri, mis kaitseb N. Liitu natside võimaliku pealetungi vastu. Seljamaa arvates oli kahetsusväärne, et Moskvast ei mõistetud Balti riikide tähtsust ja leidus ringkondi, mis unistasid tungimisest Läänemere äärde. Raskolnikov nentis vastuseks, et Nõukogude valitsuse suhtumine Balti riikidesse on muutunud: „...nüüd on kõigil juhtival poliitikameestel selge, missugust tähtsat osa Eesti, Läti ja Leedu mängivad jõudude praeguse tasakaalu juures Euroopas. Moskva on teadlik hädaohust, mis teda varitseb natside poolt, ja ilusad fraasid, mida vahetevahel kuuleb Berliinist, ei suuda olematuks teha Hitleri ega Rosenbergi kavatsusi Balti riikide suhtes.“ Samas ei välistanud Raskolnikov Berliini naasmist Rapallo poliitika juurde: „Nõukogude Liidu huvides on Saksamaaga häid suhteid hoida. Kuid nende suhete alalhoidmine ripub esijoones ära Berliinist.“²¹

1933. aastal Nõukogude valitsus baltlaste liitumist veel ei toetanud. Raskolnikovi jutt oli silmakirjalik. Meenutame siin, et natsionaalsotsialistide võimuletuleku järel muutus Balti koostöö küsimus Eesti, Läti ja ka Leedu opositsioonilistes ringkondades eriti aktuaalseks. 1933. aasta märtsis—aprillis kandus küsimus ajalehtede veergudele. Samal ajal ei või jätta tähelepanuta ka kuuldusi Saksa—Nõukogude koostööst Balti riikide arvel. Läti sõjaväe häälekandja „Latvijas Kareivis“ avaldas 1933. aasta kevadel mõjukast Prantsuse päevalehest „Le Figaro“ võetud teate N. Liidu ja Saksamaa sõjalise kokkuleppe kohta, millega seoses räägiti ka Baltikumi jagamisest. Seitse aastat hiljem, 1939. aasta augustis, saigi see tõeks. Ehkki TASS nimetas teadet Poola—Prantsuse „diversiooniks“, kutsus see kainelt mõtlevates poliitilistes ringkondades esile suure ärevuse. Baltikumi jagamise kuuldust kasutati Lätis Balti koostöö ühe peamise argumendina.²² See avaldas mõju ka Leedu opositsioonile. N. Liit kartis, et Leedu

¹⁸ Välisasjade Rahvakomissariaadi kolleegiumi protokoll nr. 2. 30. 1. 1930 AVPR 030-10-10-6.

¹⁹ E. Anderson, *Toward the Baltic Union 1927—1934*. „Lituanus“ 1967 nr. 1, 14.

²⁰ Seljamaa Moskvast ERA 957-13-532, 7-8; Medijainen, 37.

²¹ Kokkuvõte J. Seljamaa ja F. Raskolnikovi jutuaajamisest ERA 957-13-643, 144; Välisministri poliitiline informatsioon välissaadikutele 8. 9. 1933 ERA 957-13-769.

²² Vt.: Morštyn Riist 30. 3. 1933 AVPR 030-12-15-17, 22; küsimust arutati ka Riigikogu väliskomisjoni koosolekul 22. 3. 1933. Siin leiti, et kuuldus Saksa—Nõukogude Liidu kokkuleppest oli bluff, mida oli räägitud juba 7—8 aastat. Arvati, et Hitleri Saksamaa pole huvitatud Nõukogude ekspansioonist Baltikumis. Väliskomisjoni protokoll nr. 11. BA (Baltiska Arkivet. Stockholm).

valitsus, mis seni oli olnud Balti koostöö takistamise instrument, võib opositsiooni surve normaliseerida suhted Poolaga või minna väikese Balti liidu moodustamisele. Selgelt väljendas end Balti liidu teemal 1933. aasta aprillis N. Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitja Stomonjakov: „Antud situatsioonis on meie praktiline liin selge. Ühelt poolt peame toetama Leedu valitsuse eitavat seisukohta isegi väikese Balti liidu moodustamise suhtes [--], aga teiselt poolt pidama senisest palju aktiivsemat võitlust bloki moodustamise vastu ka Lätis.“²³

N. Liidu 1933. aasta Balti poliitikast rääkides ei pääse mööda Läti endise välisministri, sotsiaaldemokraat Felix Cielensi ettepanekust. Cielens tegi 8. aprillil 1933 täievolilise esindaja Sviderski kaudu Nõukogude valitsusele ettepaneku kutsuda Riias kokku Poola, Leedu, Läti, Eesti ja N. Liidu välisministrite konverents, et arutada Ida-Euroopa poliitilist olukorda. Saksa orientatsioon seadis kahtluse alla Soome osalemise võimalikkuse. Konverentsi päevakorras pidid olema Saksamaa välispoliitika küsimused, võimalik interventsioon

Läti asjadesse. Sviderski, kes oli esinemise provotseerinud, pidas seda avaldust veaks. Et kongress toimus suletud uste taga, ei jõudnud Buševicsi sõnavõtt ajakirjandusse. Sviderski nõudis Mendersilt stenogrammi ümbertegemist.²⁵

N. Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitja Stomonjakovi instruksiooni kohaselt pidi Sviderski soovitama läti sotsiaaldemokraatidel astuda Balti liidu vastu välja ka ajakirjanduses: „Kui näiteks „Sotsiaaldemokrats“ esineks oma numbrites paljastusega, et praegust Hitleri–vastast meeleolu ära kasutades valmistavad mõned Läti mõjukad ringkonnad, kelle kõige eredam esindaja Blodnieksi kabinetis on Salnais,²⁶ parlamendi kulissides ette tähtsaid rahvusvahelisi lepinguid, mis Euroopa praeguses ohtlikus olukorras võivad siduda Lätit ja kiskuda teda suurtesse konfliktidesse, siis sunniksid sellised paljastused, eriti kui nendega käiksid kaasas ranged hoiatused, mis ilmuksid ka provintsi-lehtedes, Salnaist ja eriti Blodnieksit kindlasti suurele ettevaatusele ja paneksid hoiduma mõningaist sammudest. Sotsiaaldemokraatide regulaarse mõjutamise kõrval [---] tuleb tihendada kontakti Ulmanisega, püüdes teda meelestada Balti liidu vastu...“ Lätit püüti selle nimel mõjutada ka uue soodsa majanduslepinguga. Stomonjakov kirjutab: „Majanduslepingu sõlmimise eel teataksime mitteametlikult, aga küllalt mõjukalt, et meiega sõlmitav leping sõltub praegustest poliitilistest tingimustest ja Läti poliitika radikaalse muutuse korral oleme sunnitud [---] üle vaatama kaubanduslepingu sõlmimisel endale võetud kohustused.“ Samalaadsed instruksioonid saadeti ka Tallinnasse. Nendes tõdeti aga, et erinevalt lätlastest ja leedulastest oli eestlasi palju raskem mõjutada. Ka Eesti puhul tehti panus sotsiaaldemokraatidele, kes olid Moskva arvates tööliklassi mõju all: „On vaja tõestada, et praeguses ohtlikus rahvusvahelises olukorras on Eesti ainsaks päästjaks sõltumatu, iseseisev ja tõeliselt neutraalne poliitika.“ Raskolnikovil soovitati rääkida ka Põllumeestekogude liidri Pätsiga, kes oli 1925. aastal partei majanduslikke huve silmas pidades takistanud Balti koostööd. Pätsi pidasid venelased poliitikuks, kelle puudusid kindlad põhimõtted. Stomonjakovi arvates oli aga täiesti mõttetu pöörduda rahvaerakondlase Jaan Tõnissoni poole: „Tuleb kõnelda ka Pätsiga [---], aga muidugi mitte lootusetult Poola orientatsiooni pooldava tsentrijuhiga.“²⁷ Sama taktikat kasutasid venelased ja sakslased Leedu suhtes ja seda koguni omavahelises koostöös. Näiteks 1933. aasta mais tegi Saksa Moskva saadik Herbert von Dirksen Stomonjakovile ettepaneku, et Saksa valitsus ostaks ühe Saksa firma nimel N. Liidu tarvis Leedust 200 000 siga, 10 000–12 000 veist ja 20 000 härga ning annaks Nõukogude valitsusele selleks otstarbeks krediiti.²⁸ Tehing pidi hoidma Leedut senisel välispoliitilisel joonel ja tõestama Hitleri–Saksamaa soovi jätkata Rapallo poliitikat.

Nagu näeme, oli Nõukogude valitsuse suhtumine Balti liitu 1933. aastal

²⁵ Sviderski päevik. Riia 20. 4. 1933 AVPR 05–13–93–41, 60–61.

²⁶ Woldemars Salnais, Läti välisminister 1933. aasta märtsist 1934. aasta riigipöördeni.

²⁷ Stomonjakov Sviderskile 7. 4. 1933 AVPR 05–13–92–40, 2–5; Stomonjakov Raskolnikovile 21. 3. 1933 AVPR 030–12–15–17, 2.

²⁸ Stomonjakovi päevik. Saksa saadik vastuvõtul 14. 5. 1933 AVPR 05–13–89–8, 8.

täiesti eitav. Ka oli Läti demokraatlik riiklik korraldus teatud määral takistuseks Balti liidu moodustamisele. 1934. aasta kevadel Eestis ja Lätis toimunud riigipöörde likvideeris aga parlamendi kontrolli välispoliitika üle. Välispoliitiliste otsuste langetamine läks nüüd kitsa ringkonna kätte. Ajakirjandusvabadust piirati. Nõukogude valitsusel kadus võimalus kasutada Läti ajakirjandust ja erinevaid poliitilisi jõude Balti koostöö takistamiseks. Näeme, et autoritaarse riigivõimu kehtestamine oli üks põhjusi, mis avas tee Balti liidu loomisele.

Et Cielensi ettepaneku tegemise ajal oli Leedu valitsuse ja ka osa läti sotsiaaldemokraatide hoiak Balti liidu suhtes eitav, siis polnud Moskval erilist vajadust liidu moodustamist karta.²⁹ Cielensi ettepanekut otsustati sellest hoolimata toetada. Oli selge, et Balti riikide, Poola ja N. Liidu ühist konverentsi poleks õnnestunud nii või teisiti kokku kutsuda. Juhul kui see mingi ime läbi olekski korda läinud, poleks sellel Balti koostöö seisukohalt olnud tõenäoliselt mingeid tulemusi. Nõusolek oli poliitiline manööver. N. Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis arvestati, et teade Nõukogude valitsuse õnnistusest Balti koostööle paneb Poola ja Saksamaa tegutsema Balti liidu loomise vastu. Venelaste arvates ohutas Poola ja ka Prantsusmaa diplomaatia Eesti ja Läti lähenemist Leedule ja Leedu lähenemist Poolale Saksamaa ja N. Liidu vastu suunatud Balti liidu moodustamise eesmärgil.³⁰ Teisalt taheti Cielensi ettepanekut kasutada Euroopa poliitikas — Nõukogude valitsuse vastukäiguna kavandatavale Nelikpaktile³¹, näitamaks Saksamaale, et Rapallo poliitikast lahtiütlemise korral võib Ida-Euroopas moodustuda Saksamaa–vastane blokk N. Liidu juhtimisel.³² Sellesse skeemi mahuvad ka Litvinovi ja Raskolnikovi avaldus Seljamaale.

Kuidas suhtus Läti lõunanaaber Cielensi algatusse? N. Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi heakskiit Cielensi ettepanekule kutsus Kaunases esile rahulolematuse. Zaunius teatas Karskile, et Balti koostöö on talle vastuvõetamatu ja Leedul pole mingit põhjust muuta oma senist välispoliitilist joont: „Liituda kelle vastu? Saksamaa vastu? Leedu sellele ei lähe. Kas Läti ja Eesti hakkaksid kaitsma Memeli kuulumist Leedule? See on ju lihtsalt naljakas. [...] Ühineda Balti liiduga selleks, et suurendada oma kaalu rahvusvahelisel areenil, saavutamaks kollektiivset kohta Rahvasteliidu Nõukogus, ja astuda välja Nelikpakti vastu? Leedu välispoliitiline aktiivsus on ju suunatud eelkõige Poola vastu ja siin pole Läti ja Eesti end seni näidanud Leedu liitlastena. [...] Lõpuks ei saa Leedu astuda tihedatesse suhetesse riikidega, mis on suhteliselt tugevasti seotud Poolaga.“ Zaunius ei mõistnud, miks Nõukogude valitsus soovis astuda Nelikpakti vastu välja Balti kaardiga. Kirjas Stomonjakovile kritiseeris ka

²⁹ Vt.: Sviderski Stomonjakovile. Riia 20. 4. 1934 AVPR 05–13–93–41, 76–78.

³⁰ Bešanovi memorandum Litvinovile, Krestinskile ja Karskile 22. 3. 1933 AVPR 030–12–15–17, 13.

³¹ Lääbirääkimised pakti sõlmimiseks algasid 1933. aasta märtsis. Itaalia, Prantsusmaa, Saksamaa ja Inglismaa pakt sõlmiti 15. 7. 1933 Roomas ja see tunnistas nelja riigi juhtivat osa Euroopa asjades.

³² Vt.: Stomonjakov Sviderskile 13. 4. 1933 ja 29. 4. 1933 AVPR 05–13–92–40, 6–11.

täievoliline esindaja Karski otseselt Välisasjade Rahvakomissariaadi heakskiitu Cielensi ettepanekule: „Osavõtt Cielensi väljapakutud kokkutulekust, isegi kui sellega on silmas peetud manöövrit, millega takistada Poola, Läti ja Eesti omavahelist lähenemist, on Leedule vastuvõetamatu. Ta ei lähe sellele ega nõustu mängima rolli, mida Teie talle kavandate. Leedu valitsus ei ühine meie manöövriga ja meie seisukoht (juhul kui valitsus nõustuks kolleegiumi ettepanekuga) kutsuks esile täieliku usaldamatuse meie poliitika suhtes.“ Karski nägemuses võinuks too manööver rõõmustada ainult Leedu opositsiooni ja tõugata Kaunast revideerima oma senist Poola poliitikat.³³ Stomonjakov ei nõustunud Karski kriitikaga: „...meie otsus oli dikteeritud taotlusest mitte lubada Poola—Balti bloki moodustamist, sest selle olemasolu oleks lõppkokkuvõttes vastuolus mitte ainult Nõukogude Liidu, vaid ka Leedu huvidega.“³⁴ Tõdegem, et Leedu — N. Liidu suhete teravdamise seisukohalt oli Cielensi ettepanek igati õnnestunud.

BALTI KOOSTÖÖ JA N. LIIT 1934

1934. aasta veebruaris, kui Leedu sõjaminister Balis Giedraitis ilmutas vestluses Karskiga soovi läheneda Eestile ja Lätile, teatas see kohe, et kui Leedu astub Balti blokki, tuleks tal arvestada Läti ja Eesti seisukohtadega, mis võtaks Leedult välispoliitilise tegevusvabaduse.³⁵ 1934. aasta mais oli Moskva seisukoht muutunud. Välisasjade Rahvakomissariaadi Balti riike käsitlevas memorandumis tõdetakse: „Meie suhtumine Balti bloki loomisesse oli 1934. algusest kuni maikuuni eitav. 1934. aasta kevadel on meie diplomaadid arvamusel, et baltlaste lähenemisel võivad olla meile soovitavad tagajärjed ainult siis, kui meie mõju nendest maadest ühes (Leedus) säilib. Sellega saame võimaluse mõjutada kõigi baltlaste poliitikat. [---] Lätis oli tugev sakslaste mõju, Eestis aga poolakate oma. Niisiis, meile jäi ainult Leedu, kus peame oma mõjuvõimu säilitama ja tugevdama.“³⁶ Tõdemus „meile jäi ainult Leedu“ näitab Nõukogude välispoliitika jõuetust. Memorandumis öeldi otse, et Leedu mittetoetamine võis luua olukorra, kus Nõukogude valitsus poleks suutnud enam mõjutada Leedu ja selle kaudu Eesti ja Läti poliitikat. Venelased kartsid, et Balti koostöö täielik eitamine halvendaks oluliselt suhteid Kaunasega ning Leedu võiks normaliseerida suhted Poolaga. Kartus oli põhjendatud. 1933. aasta suvel oli Leedu Berliini saadik Jurgis Šaulys presidendi ülesandel külastanud Poola diktaatorit

³³ Karski Stomonjakovile. Kaunas 19. 4. 1933 AVPR 05–13–93–41, 40–42. Zaunius väljendas samasuguseid seisukohti ka Prestonile. Ta teatas, et Balti bloki loomise kavatsus on Poola mahhinatsioon ning Leedu valitsus ei näe mingit võimalust idee toetamiseks. Preston Kaunasest 31. 4. 1933 N 3077/541/59 FO 371/17181.

³⁴ Stomonjakov Karskile 29. 4. 1933 AVPR 05–13–93–42, 3.

³⁵ Karski päevik. Kaunas 27. 2. 1934 AVPR 01512–24–48–7, 34–33.

³⁶ Spravka o vosniknovenii i dejatelnosti Baltiskogo antanta AVPR 154–25–36–15, 1–13.

Jósef Pitsudskit, et leida lahendus Vilniuse küsimusele. Leedulased ei informeerinud sellest Moskvat. Šaulyse missioonist said venelased teada teistest allikatest. See oli 1926. aasta mittekallaletungilepinguga koos sõlmitud salajase džentelmenikokkuleppe rikkumine. Kokkuleppega oli Leedu valitsus nõustunud informeerima Moskvat oma ja naabrite välispoliitikast. Nõukogude täievoliline esindaja Karski protesteeris. 5. detsembril 1933 teatas ta Kaunases viibivale Leedu Moskva saadikule: „Leedu ei täida džentelmenlikku kokkulepet. Sellega teevad leedulased kahju ainult endale.“ Karski meenutas seda ka vestluses välisminister Zauniusega: „See ei soodusta vastastikust mõistmist ja usaldust, mida me nii kõrgelt hindame.“ Nõukogude täievolilise esindaja ettekanne jätab mulje, et Leedu puhul polnudki tegemist iseseisva riigiga: „Baltrušaitis ütleb, et Šaulyse sõidust olnud tal piinlik meid informeerida. [---] Zaunius teatas, et [---] tema ise kavatses edaspidi puhtsüdamlikult ja täpselt täita džentelmenlikku kokkulepet.“

Leedu valitsuse salajased katsed normaliseerida suhteid Poolaga jätkusid ka 1934. aasta esimesel poolel. Märtsis 1934 saadeti peaminister Tubelise ülesandel Pitsudski juurde tema Leedus elav sugulane krahv Subov (Zouboff). Järgnevalt levisid kuuldused, et aprillis või mais sõidab Varssavisse Leedu valitsusdelegatsioon.³⁷ 1934. aasta juunis tabas Kaunasesse akrediteeritud diplomaate tõeline üllatus. 18. juunil ületas „eraviisiliselt“ Vilniuse piirkonnas Leedu piiri endine Poola peaminister, pilsudskilane kolonel Alexandr Prystor. Poola diktaatori emissari võtsid Kaunases vastu Leedu president ning välis- ja siseminister.³⁸ Ka nendest visiitidest informeeris Leedu valitsus idanaabrit alles siis, kui Moskva oli saanud teavet mujalt. Katsed normaliseerida suhteid Poolaga lõppesid aga läbikukkumisega. Vaatamata sellele seisis Moskva silme ees Poola—Balti bloki moodustamise võimalus.

Balti liidule oma õnnistust andes nõudis Nõukogude valitsus Leedult Balti poliitika kooskõlastamist. Ilmekalt tunnistab seda Stomonjakovi kiri 7. maist 1934 täievolilisele esindajale Kaunases: „Jutuajamistes Leedu valitsuse juhtidega on Teil vaja kinnitada, et me lähtume sellest, et Leedu, Läti ja Eesti omavaheline lähenemine riivab Leedu — Nõukogude Liidu suhteid, et Leedu peab hoidma meiega kontakti kõigis meie huve puudutavates Balti küsimustes. Kui Teie vestluskaaslased suhtuvad avaldusesse heatahtlikult, siis sellest oleneb edaspidi Leedu, Läti ja Eesti läbirääkimiste käik.“³⁹

Kas Nõukogude valitsus õhutas oma väikest sõpra Balti koostööle? Tõepoolest oli ju üllatav, et 1934. aasta kevadel algatas Balti koostöö just Leedu, sellesse seni vaenulikult suhtunud maa. Eesti ja läti ajakirjanike külaskäigul N. Liitu 1934. aasta mai algul teatas „Izvestija“ välisosakonna toimetaja Julian Rosenblatt, et Leedu oli esitanud 25. aprilli memorandumi Eestile ja Lätile Moskva õhutusel, ning soovitas Memeli ja Vilniuse küsimusest hoolimata suhtuda Leedu ettepanekusse heatahtlikult.⁴⁰ Venemaa Välispoliitika Arhiivi

³⁷ *Knatchbul—Hugessen Riias* 23. 3. 1934 FO 371 18240 N1869/1869/59.

³⁸ *Vt.: Erskine Varssavist* 29. 6. 1934 N 3952/1255/59 FO 371/18239.

³⁹ AVPR 05–14–99–52, 52.

⁴⁰ *Kirotar Moskvast* 5. 5. 1934 ERA 957–14–9, 10.

materjalid seda väidet ei kinnita. Karski kirjutab, et Zaunius informeeris teda memorandumist alles 25. aprillil seepärast, et Nõukogude valitsus polnud täitnud džentelmenlikku kokkulepet, jättes Leedule teatamata Balti protokollu ettepaneku Saksamaale. Ka Balti koostööd käsitlevas memorandumis räägitakse, et 25. aprilli avaldus oli tingitud Leedu usaldamatusest N. Liidu vastu. „Meie vahekord Leeduga oli sellel hetkel raskendatud meie majandussuhete tõttu. [...] Peale selle kartsid leedulased kogu aeg, et [...] Nõukogude Liit võib teha järeleandmisi Poolale Leedu arvel, s. t. nõustuda Poola parandustega meie demaršile...“⁴¹ Viimasel juhul mõeldakse Tšitšerini noodi üle peetud läbirääkimisi. Rosenblati avaldus oli tehtud ajal, mil Moskvas oldi Balti koostöö asjus veel kahevahel. Tõenäoliselt oli tolle sammu eesmärk selles, et tekitada eestlastes ja lätlastes usaldamatust⁴² Leedu ettepaneku suhtes. Avalduses sisaldus teinegi desinformatsioon — Nõukogude valitsuse soov sõlmida Balti riikidega kaitslepingud.

Nagu juba öeldud, andis välisminister Zaunius 25. aprillil memorandumi koopiat Karskile. Viimane kirjutab vestlusest Zauniusega: „Peale Nõukogude Liidu ja Leedu ei ole veel keegi tutvunud memorandumi sisuga.“ See oli mäng. Memorandum anti samal päeval ka Briti Kaunase esindajale. Võimalik, et Karskit informeeriti mõni tund varem. Karski küsimusele, kas Leedu taotleb memorandumiga Balti riikide lähenemist või koguni liidu moodustamist, vastas Zaunius kategooriliselt eitavalt: „See oleks võimalik võib-olla alles mõne aasta pärast, kui on ilmnenud tõeline solidaarsus ja huvide ühtsus.“ Ka Briti Kaunase esindaja Thomas Preston kirjutab, et ta ei suutnud kiskuda Zauniusest välja mõõndust: memorandum on esimene samm Balti bloki loomise suunas.⁴³

Nagu öeldud, 25. aprilli memorandumiga ei peetud esialgu veel silmas Balti koostööd. Meenutame siin president Smetona kõnelust Karskiga 19. märtsil. Memorandum oli Kaunase manööver, et rahustada avalikku arvamust ja sundida Nõukogude valitsust deklareerima toetust Leedu suhtes — vastandama end Poolale. Ka Soome Riia saadik Palin kirjutab: „Ei või pidada täiesti võimatuks, [...] et Leedu on esitanud memorandumi puhtalt taktikalise manöövriina, mõtlemata Baltimaade liitumisaate arendamisele.“ Pärast N. Liidu — Poola mittekallaletungilepingu pikendamist kirjutab Palin, et Leedu memorandumi põhjuseks olid kuuldused Tšitšerini noodist lahtiütlemise kohta. Ja Karski: „Kui vaadelda Leedu memorandumi teksti, siis saab selgeks, et ka leedulased ei sea enesele kaugeleminevaid eesmärke.“⁴⁴

⁴¹ Karski Stomonjakovile 28. 4. 1934 05–14–99–53, 89; *Spravka o voskniknovenii i dejatelnosti Baltiskogo antanta*. AVPR 154–25–36–15, 4.

⁴² Ka Karski kirjutab, et Riias peeti memorandumit inspireerijaks Moskvas, mis tekitas lätlastes usaldamatust. Vt.: Karski Stomonjakovile 28. 4. 1934 AVPR 05–14–99–53, 91.

⁴³ Karski päevik. Kaunas 28. 4. 1934 AVPR 0154–24–48–7, 54–51; Preston Kaunasest 28. 4. 1934 Torrilte DBFP Second Series. VII, 682.

⁴⁴ Palin Riias 28. 4. 1934 ja 12. 5. 1934 UM 5C/16; Karski Stomonjakovile Kaunas 05–14–99–53, 91.

Soov saada Nõukogude valitsuselt diplomaatilist toetust Poola vastu jäi tagajärjetuks. 5. mail tabas Leedu valitsust ebameeldiv üllatus: kirjutati alla N. Liidu — Poola mittekallaletungilepingu pikendamise protokollile. Lisaprotokollis ütles Nõukogude valitsus sisuliselt lahti Tšitšerini noodist. Nüüd tekkis oht, et sellele järgnevad uued järeleandmised Poolale Leedu arvel. Karski kirjeldab Leedu presidendi, peaministri ja välisministri reageeringut järgmiselt: „Smetona [---] hindas protokollit kui Leedu positsioonide märkimisväärset halvenemist. [---] Ta loeb protokollile allakirjutamist suureks miinuseks Leedule. [---] Tubelis teatas, et protokoll on Leedule ebasoodus, see piirab Tšitšerini noodi tõlgendamist, võimendab kujutlust Leedu isoleeritusest. [---] Zaunius võttis mind vastu väga reserveeritult. Leedu ei saa protokollit üle rõõmustada.“⁴⁵ Poola ajakirjandus teatas, et Poola — N. Liidu suhetele oli Leedu mahhinatsioonide elimineerimisega loodud sõbralik alus. „Pravda“ aga kirjutab, et N. Liit tervitaks Leedu ja Poola vahelist kokkulepet. See oli midagi enneolematut. Ehkki taas oli tegemist silmakirjalikkusega, mõisteti seda Kaunases kui üleskutset kapituleeruda Poola ees. On võimalik, et Välisasjade Rahvakomissariaat mõnitas selle artikliga leedulasi džentelmenliku kokkuleppe rikkumise pärast. Ka Briti Moskva ja Kaunase esindajad Noel Charles ja Thomas Preston hindasid 5. mai protokollit kui N. Liidu poliitika järsku muutust Leedu suhtes, mis jäeti n.-ö. saatuse hoolde. Hinnang oli õige. 1934. aasta 5. mail reetis N. Liit Leedu esimest korda. Leedu valitsusel ei jäänud enam muud üle kui asuda poliitiliseks manöövraks kavandatud memorandumit tõeliselt ellu viima. Arvamust kinnitab ka Prestoni hinnang: „Oma välispoliitikas näib praegune Leedu valitsus hüp-pavat ühelt asjalt teisele. Mõned nädalad tagasi tavatses Leedu läheneda Poolale. Täna on see ootamatult muutunud kõlvatuks ja nagu sõnakuulmatu laps, kes tahab uut mänguasja, on Leedu valitsus meeleheitlikult kinni haaranud Balti blokist.“ Palin kirjutas aga veel juuni algul Läti välisministri kahtlustest, kas Leedu soov Balti koostööks pole taktikaline käik.⁴⁶

Majandussuhete alal oli memorandumit avaldamise hetkeks juba alanud Eesti—Leedu lähenemine. 13. jaanuaril 1934 oli sõlmitud kaubandusleping. Riigikogu väliskomisjoni koosolekul rõhutas välisminister Seljamaa majandussuhete arendamist riigiga, millega kavatseti teha ka poliitilist koostööd.⁴⁷ Kuid silmas pidades suhteid Saksamaa ja Poolaga, seadis Leedu memorandum Eesti ja ka Läti raskesse olukorda. Kui välisminister Seljamaa oli väliskomisjonis pool-danud Eesti—Leedu poliitilist koostööd, siis vestlus N. Liidu täievolilise esindaja Aleksei Ustinoviga 10. märtsil näitas hoopis muud. Seljamaa teatas, et „Eesti mõtleb kõige vähem end siduda niisuguse partneriga, kes on seotud selliste

⁴⁵ Karski Stomonjakovile. Kaunas 11. 5. ja 18. 5. 1934 AVPR 05-14-99-53, 102-106 ja 111-112.

⁴⁶ Preston Kaunases 18. 8. 1934 FO 371 18236 N 4960/459/59. Palin Riia 5. 6. 1934 UM 5/C16.

⁴⁷ Väliskomisjoni koosolek Riigikogus 13. 3. 1935. Protokoll nr. 24. BA.

probleemidega nagu Vilniuse ja Memeli küsimus“.⁴⁸ Võimalik et Balti koostööd pooldav seisukohavõtt väliskomisjonis oli tingitud opositsiooni kohalolekust. Ka 16.—18. veebruaril toimunud Läti ja Eesti välisministrite kohtumisel soovitas välisministri abi Laretei olla poliitilistes küsimustes Leeduga ettevaatlik. Läti välisminister Salnais nõustus täielikult selle arvamusega.⁴⁹

Tallinnas ja Riias kardeti, et Leedu võib välispoliitilisest isolatsioonist väljumiseks läheneda veelgi rohkem N. Liidule või sõlmida sellega koguni sõjalise liidu. Läti ja Eesti osutunuks sellisel juhul muust maailmast äralõigatuks. Arvestades N. Liidu poliitikat Poola ja Saksamaa suhtes oli kartus tegelikkuses põhjendamatu. N. Liidu kahepalgelisust aga ei suudetud läbi näha. Lätlaste puhul lisandus veel kartus, et 28. aprilli memorandum tagasitõrjumise korral püüab Leedu leida mingi kompromissi Poolaga. See tähendanuks Poola mõju tunduvat kasvu Baltikumis, mis polnud Läti huvides.⁵⁰ Teisalt oli kindlasti tegemist ka avaliku arvamuse survega. Mitmed Balti riikide välispoliitika uurijad on pööranud sellele õigustatult tähelepanu.⁵¹ Eesti ja Läti ajakirjanduses oli sageli kirjutatud Balti solidaarsusest. See oli üks põhjusi, mis sundis Lätit ja Eestit nõustuma Leedu memorandumiga.

1934. aasta mais ja juunis pidasid Eesti, Läti ja Leedu läbirääkimisi Balti liidu moodustamise põhimõtete üle. Juba 7.—8. mail arutasid Leedu memorandumit Eesti ja Läti esindajad Heinrich Laretei ja Wilhelms Munters. Mõlemad nõustusid, et Saksa aktiivsus Memeli piirkonnas võib nende riiki ohustada. Kuid nad leidsid, et see ei tohiks saada Balti koostööle takistuseks. Kui Eesti polnud nõus, et Leedu ühineks Eesti—Läti sõjalise liiduga, siis Läti oli valmis sõlmima Leeduga tingimusteta liidu. Võib väita, et erinevalt Eesti ja Leedu poliitikutest olid Läti poliitikud siiralt Balti koostöö poolt. Seda märgati ka Eestis. Seljamaa põhjendas seda Läti ühiskonna leedumeelsusega, Balti liitu pooldavate artiklitega ajakirjanduses, millest oli mõjutatud ka osa valitsusest: „Lätis avaldavad ajakirjandus ja ühiskondlik arvamus valitsusele palju tugevamat survet kui Eestis.“ Seljamaa suhtumine Balti liidu moodustamisse oli ikka pessimistlik. Ta kinnitas Ustinovile, et Eesti ei sõlmi kunagi sellist kokkulepet, mis võiks tõmmata teda konflikti teiste riikidega. See oli välisministri arvates möödapääsmatu, sest Vilniuse küsimus oli ikka veel lahendamata.⁵²

7.—9. juulini toimus Kaunases kolme riigi konverents. Peamiseks ras-

⁴⁸ Ustinov Stomonjakovile. Tallinn 23. 3. 1934 AVPR 05-14-109-102,18. Juba enne Leedu memorandumit saamist väljendas Munters samalaadseid seisukohti Foreign Office'i peasekretärile Robert Vansittartile ja riigivanem Päts Knatchbull-Hugessenile. Vt.: Vansittarti memorandum 29. 3. 1934 N 2004/96/59 FO 371/18224. Knatchbull-Hugessen Riist 2. 3. 1934 N1587/96/59 FO 371/18223.

⁴⁹ I. F e l d m a n i s, A. S t r a n g a, *The Destiny of the Baltic Entente 1934—1940*. Riia, 1994, 28.

⁵⁰ Palin Riist 28. 4. 1934 UM 5C/16.

⁵¹ Vt.: H. A r u m ä e, *Kabe ilma piiril*. Tallinn, 1979, 79–81; Medijainen, 38.

⁵² Ustinovi päevik. Tallinn 28. 5. 1934 AVPR 0154-27-39-7, 36; vt. ka: Leppik *Kaunases* 7. 9. 1933 ERA 957-13-747, 88.

kuseks kujunesid siin „erilised probleemid“. Leedu uus välisminister Lozoraitis nõudis kontrahentidelt, et nad oleksid Vilniuse ja Memeli asjus Leeduga solidaarsed ja hoiduksid oma sise- ja välispoliitikas igasugusest tegevusest, mis võiks kahjustada Leedu huve. Munters ja Laretei keeldusid sellest nõudmisest, väites, et „erilised probleemid“ on vaid Leedul, kellel aga pole Läti ja Eesti ees mingeid kohustusi. Leedu nõudmise heakskiitmine tähendanuks kohe Eesti ja Läti suhete pingestumist Poola ja Saksamaaga. Lozoraitis informeeris konverentsil arutatud koostööprintsipiidest üksikasjalikult Karskit. Leedu selleaegsed seisukohad sundisid Karskit tõdema: „Leedu tegutseb oma Balti lähenemise poliitikas objektiivselt kooskõlas meie huvidega, kuivõrd ta astub välja Poola ja Saksa mõjude vastu.“⁵³ Konverentsi järel leiti Eestis ja Lätis, et juhul kui Vilniuse küsimust ei suudeta kõrvale jätta, on läbirääkimised jooksnud ummikusse. Tallinnas ja Riias ei tahtud võtta endale kohustusi, mis võinuksid viia Eesti ja Läti konflikti Poolaga.⁵⁴ Leeduski oldi rahulolematud. Põhjuseks leiti kontrahentide Poola- ja Saksa-sõbralikkus, mille süvenemisel ähvardati Balti koostöö lõpetada.⁵⁵

Ometi toimus 29. augustil 1934 Riias kolme riigi esindajate järjekordne kohtumine. Sellel parafeeriti nn. Üksmeele ja koostöö leping, mille allakirjutamine toimus Genfis 12. septembril 1934. Tähelepanu väärivad lepingu kolmas ja seitsmes artikkel, milles räägitakse erilistest probleemidest ja kolmandate riikide võimalusest lepinguga ühineda. See võis toimuda ainult kõigi lepinguosaliste nõusolekul.⁵⁶ Tegelikult muutis see lepingu suletuks. Kui Eesti ja Läti soovisid tulevikus näha lepinguosalistena Poolat ja Soomet, siis Leedu valitsuse ja ka Karski arvates takistas seitsmes punkt Eestil ja Lätil poliitilise lepingu sõlmimist Poola või Saksamaaga.⁵⁷ Venelased olid eriti rahul formuleeringuga „erilised probleemid“ (Eesti ja Läti mittesekkumine Vilniuse ja Memeli küsimusse), samuti lepingu suletusega. Ehkki Moskvas teati, et oma Nõukogude-vaenulikkusele vaatamata ei soovi Soome ühineda Balti liiduga, kardeti seda ometi. Novembris 1934, kui Balti liit oli juba moodustatud, kirjutab Stomonjakov: „Soome ühinemine [---] Balti liiduga oleks eriti ebasoovitav. Sellisel juhul avaldaks Soome neile mõju ja temast saaks Nõukogude-vastane ketilüli Skandinaavia ja Balti riikide vahel.“⁵⁸

31. augustil 1934, kaks päeva pärast Balti koostöölepingu parafeerimist

⁵³ *Laretei Seljamaale Kaunasest juulis 1934. BA Laretei 9 Varia I; Knatchbull-Hugessen Riias 28. 7. 1934 (USA Tallinna saatkonna kolmanda sekretäri J. H. Hendersoni ettekanne 20. 7.) N 4669/131/59 FO 371/18231; Karski vestlused Lozoraitisega 8., 9. ja 12. juulil. Kaunas 17. 7. 1934 AVPR 0151-24-48-7, 92-88.*

⁵⁴ *Vt.: Ustinovi päevik. Tallinn 22. 7. 1934 AVPR 0154-27-39-7, 57.*

⁵⁵ *Karski Stomonjakovile. Kaunas 9. 9. 1934 AVPR 05-14-99-54, 51.*

⁵⁶ *Eesti lepingud välisriikidega XII 1933-1934, 278. Balti välisministrite konverents Tallinnas 30. 11. — 1. 12. 1934 ERA 957-14-72, 29.*

⁵⁷ *Karski Stomonjakovile. Kaunas 9. 9. 1934 AVPR 05.14-99-54, 51-52.*

⁵⁸ *Karski Stomonjakovile (Itaalia Helsingi saadiku ettekande põhjal). Kaunas 7. 4. 1933 AVPR 05-14-99-53, 80g ja Stomonjakov Ustinovile 15. 11. 1934 AVPR 05-14-102-109, 68.*

Riias, tegi välisminister Lozoraitis Karskile avalduse. Selguse huvides tsiteerime seda sõna-sõnalt. „Leedu valitsus tunnustab täiesti Nõukogude valitsuse heatahtlikku seisukohta Balti pakti küsimuses. See fakt võib ainult kindlustada teineteisemõistmist ja koostööd Leedu ja Nõukogude Liidu vahel. Leedu valitsus peab vajalikuks teha Nõukogude valitsusele teatavaks, et Leedu—Nõukogude sõprus jääb endiselt Leedu poliitika aluseks. See on palju tähtsam ja laiaulatuslikum kui ükskõik missugused teised kokkulepped. Leedu lähenemine Lätile ja Eestile ei saa kuidagi kahjustada Leedu—Nõukogude suhteid. Suhetes baltlastega järgib Leedu valitsus neidsamu printsiipe, mis on olnud meie suhete aluseks.“ Tsiteerime ka täievolilist esindajat Karskit: „Edasi kinnitas Lozoraitis mulle Leedu valitsuse ustavust meie „džentelmenlikule kokkuleppele“. Ta ütles otse, et arvestatakse sellega, mis me talle konfidentsiaalselt teatasime — mitte mingil juhul teha kokkulepet ilma meie nõusolekuta baltlastele teatavaks —, ning need ei saa isegi teada sellise kokkuleppe olemasolust. Samal ajal jäävad jõesse džentelmenliku kokkuleppega Leedu valitsusel lasuvad kohustused ja neid täidetakse edaspidigi täielikult.“⁵⁹ Nii et ka pärast Balti liidu sõlmimist jätkus Moskva informeerimine Eesti ja Läti välispoliitika olulistest küsimustest. Muutus Leedu suhtumises N. Liitu leidis aset alles 1938. aasta kevadel seoses Poola ultimaatumiga ja Vilniuse kriisiga. 1934. aastal aga lõppes Nõukogude valitsuse 1920. aastast peale kestnud vastuseis Balti koostööle.

Balti liit ehk mäng nimega „Balti koostöö“ sai võimalikuks tänu suurpoliitilistele muutustele Euroopas aastail 1933—1934. Määravad olid Leedu sattumine välispoliitilisse isolatsiooni ja N. Liidu — Poola suhted. N. Liidu osa Balti liidu moodustamisel on mitmete autorite poolt siiski ülehinnatud. Natsionaalsotsialistide võimuletulek ja sellega kaasnenud revisionismi ägenemine, Poola—Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimine, Saksa—vastaste meeleolude kasv Baltikumis ning autoritaarsete režiimide kehtestamine Eestis ja Lätis 1934. aasta kevadel pisendasid minimaalseks Nõukogude valitsuse võimaluse Balti koostööd takistada. Balti liidu moodustamine ei tulenenud Kremli õnnistusest Balti koostööle. Moskva lihtsalt pidi nõustuma objektiivse poliitilise arenguga. 1934. aastal oli parim variant kiita Balti koostöö heaks, sest see pidi jätma võimaluse suunata Balti riikide poliitikat. Moskvast kardeti, et Balti koostöö mittetoetamine võib sundida Leedu valitsust normaliseerima suhteid Poolaga. Kardeti, et see võib saada aluseks Poola—Balti (Saksa?) bloki moodustumisele. Territoriaalprobleemidest ja majanduslikest põhjustest tulenevalt regutses Leedu valitsus Balti koostöö küsimuses küll käsikäes N. Liiduga. Eesti nõusolek oli tingitud kartusest, et Leedu võib veelgi rohkem läheneda N. Liidule. Tallinnas ja ka Riias käsitati Balti liitu eelkõige vahendina, mis pidi sundima Leedut arvestama põhjanaabrite seisukohtadega. Moskva käitumises aga oleks täiesti ekslik näha soovi saavutada piiririikidega mingi leping või teha poliitilist koostööd. Nii N. Liit kui ka Saksamaa vaatasid 1930. aastatel Balti riike kui kokkuleppeobjekti Eu-

⁵⁹ *Karski Stomonjakovile. Kaunas 9. 9. 1934 AVPR 05-14-99-54, 52-53.*

roopa üldpoliitiliste küsimuste lahendamisel. On tõsi, et Nõukogude esindajad esinesid aeg-ajalt suusõnaliste avaldustega, just nagu sooviks nende valitsus sõlmida Balti riikidega mingit garantiilepingut või nn. vastastikuse abistamise lepingut. Kuni Molotovi—Ribbentropi pakti sõlmimiseni tuleks sellesarnaseid avaldusi vaadelda kui poliitilisi manöövreid, mis olid mõeldud teadmiseks Berliinile, et Rapallol on olemas alternatiiv. Kui keegi Balti riikide sõjaväelastest või poliitikutest tegi ettepaneku koostööküsimuse edasiseks aruteluks, siis järgnes Moskvas korraldus jutuajamised sellel teemal lõpetada. Kartes lükata Poolat veelgi lähemale Saksamaale ja rikkuda Rapallo poliitika elustamise perspektiivi, ei soovinud Nõukogude valitsus tegelikult luua mingeid lähemaid poliitilisi ega sõjalis-poliitilisi suhteid kolme Balti riigiga. N. Liidu välispoliitikal oli 1930. aastatel kaks alternatiivi: orientatsioon Saksamaale või orientatsioon Versailles' süsteemi riikidele. Peaesmärk aga oli vältida sõda kahel rindel — Saksamaaga läänes ja Jaapaniga idas. Seepärast peeti esimest alternatiivi primaarseks ning arvati lubamatuks minna poliitiliste manöövritega liiga kaugele. Igal manöövri oli piir, mida ei võinud ületada. Balti küsimuse „lahendamine“ N. Liidu ja Saksamaa poolt sai toimuda alles siis, kui „lahendus“ oli leitud Poola probleemile.

TAMMSAARE ISAMAALASENA JA MAAILMAKODANIKUNA

Anton Hansen–Tammsaare „Tões ja õiguses“ on nii mõnigi kord soovitud näha rahvuse ja rahvusriigi tekke skeemi. Ent seesugust skeemi ei suuda pentaloogia tõestada. Pole ju selle üksik-koidetes kujutatud ei rahvusliku ideoloogia ega Vabadussõja (1918–1920) võitu. Ka tšehhi filoloogiadoktori Vladimir Macura arvates ei tuleks Tammsaare loomingust otsida üksnes „läbinisti eestilikku“, sest suurema tähtsusega on tema poolt käsitletud üleilmsed probleemid.¹ Tõepoolest — juba 1934. aastal kirjutas kirjanik Helsingisse V. I. Mikkonenile, kelle magistritöö käsitles epopöad, et selles on lokaalne tegevusaeg ja inimtüübid antud üldistatult: „See ei tarvitse olla igas suhtes kõige iseloomulikum Eesti elule, vaid üksnes kõige sobivam Eesti elust võetud miljöo sellele üldinimlikule elukäigule, mida oma teoses olen esitanud. Minu valitud tegevuse miljöodel ja aegadel on vasted ka Euroopa, üldinimlikus vaimses elus.“² Seega on kirjanikul olnud oma kindlad rahvusvaatelistes printsüübid. Ent kas oleme nendesse süvenenud? Seepärast küsigem: mil määral on Tammsaare olnud rahvuslane ja mil määral maailmakodanik?

Nüüdses taasiseseisvunud riigis saame märksa objektiivsemalt uurida kirjaniku rahvusvaatelistes põhimõtete arengut; meid huvitab see esmajoones tema peateoses, aga ka hilisemas loomingus.

VARASEMAID REAGEERINGUID RAHVUSAATLEJANA

Tammsaare alustas kirjanduslikke katsetusi rahvusromantilise luuletajana; tema kihelkonnakooli aegses vihikus kõnelevad luuletused „Petetud“ ja „Miks?“ noormehe sügavast kurvastusest eesti rahva olukorra üle ärkamisaja mõõnaseisundis. Treffneri gümnaasiumi päevil kirjutab ta tulihingelise luuletuse Köleri surma puhul. Kui Tammsaare 1903. aastal käib gümnaasiumi lõpuksamite sooritamise asjus Narvas, teeb ta ajalehes etteheiteid ka rahvuslikul pinnal: „Võitleja“ piduõhtul mängiti kaht kunstiliselt väheväärtuslikku vene lühinäidendit vene keeles, kuigi eestlastel oleks leidunud endalgi selletasemelist repertuaari; pealegi lauldud ilmse rahvusliku alaväärsuse

¹ V. V. M a c u r a, Anton Tammsaare tõde otsimas. Järelsõna „Tõe ja õiguse“ I köite tšehhikeelsele väljaandele. „Sirp ja Vasar“ 4. II 1977, nr. 5.

² V. I. M i k k o n e n, Indrek Paas. A. H. Tammsaare „Tõde ja õigus“ romaaniinipähenkilö, lk. 25. Väitekirja koopia E. Vilde ja A. H. Tammsaare memoriaalmuuseumis.

ilminguna vene keeles.³ „Teataja“ ajakirjanikuna Tallinnas nõuab ta baltisakslastelt paremat suhtumist eesti ajakirjandusse, mis kaitseb ühiskondlikule elule ärganud ja rahvusliku eksisteerimise eest võitlevat eesti rahvast. Tammsaare meenutab baltisakslastele tollase kombe järgi seitsmesaja aastast orjaaega. Kolonistide poliitiline võim varasema „prii rahva“ üle on väga negatiivselt mõjunud rahva haridusele ja moraalile. Artiklis on kummutatud baltisakslaste õigustusena kasutatud kultuurteoreetilise teooria — Tammsaare arvates oleksid eestlased ja lätlased jõudnud iseseisvalt (ilma „kauaaegsete isandateta“) praeguse hariduseastmeni, nagu muudki rahvad.⁴ 1905. aasta revolutsiooni mõjul võtab Tammsaare eestlased ja ka teised rahvad arvustuse alla uute eetiliste põhimõtete ja kriteeriumide järgi. Ulatuslik uurimuslik artikkel tõendab, et Tammsaare on tutvunud sotsialismi teooriaga. Ta esitab marksistliku väite (ehkki ta polnud kunagi marksist): klassikuuluvus („varanduslik seisukord“) on hoopis tähtsam rahvskuuluvusest, olgu keegi sakslane, juut, eestlane, türklane või mõni muu. Kõnesolevast artiklist peale hakkab ta rahvusaadet järjest sagedamini käsitlema põhiteesi järgi: „Kapital on südamega ja ta muudab ka inimesed niisama-sugusteks.“ Ta esitab arvukaid näiteid, kuidas klassihuvideid ja kapitalist sõltub rahvahariduse ja linnaelu sotsiaalsete küsimuste korraldamine. Saksa ringkonnad kasutavad linna rahasid ja on oma natsionalismis südametud, sest nad rakendavad oma võimu „kitsarinnalisteks era- ja rahvuslisteks piüüeteks.“⁵ Tammsaare kritiseeris nii koolide saksastamist kui ka venestamist.⁶ A. Strindbergi „Musti lippe“ arvustades tsiteerib ta rootsi kirjaniku teoses esitatud küsimust, kuidas peab elama, ja toob ära vastuse: maailmakodanikuna tuleb töötada oma maa heaks ega tohi olla „pime isamaalane ja lipitseja“.⁷

Tammsaare hakkab varakult Eesti probleeme seostama üleilmsete probleemidega, sest need langevad kokku. Ta kritiseerib „Noor-Eesti“ europotsentrisismi aluselt kodumaa „ainurahvuslaste“ piiratust, ironiseerib eesti varasema kirjanduse rahvalikkuse ja rahvuslikkuse taotluste üle: „Sel õndsajal oli meil igauks kirjanik ja luuletaja, kes aga „Eesti, Eesti“ häälitsetes. Siis mõõtsime ka armastust isamaa ja rahva vastu selle järele, kui sagedasti keegi neid sõnu suhu võttis. Nüüd aga ütleme: saagem kõigepealt kirjanikuks. Kirjutage Pariisist, Roomast või Tootatud maast, kui te seda aga kui kirjanik-kunstnik teete, siis leiame selles ikkagi midagi eestilikku, sest — rusikast tuntakse meest.“ „Euroopaliku kultuuri“ esteetilised kriteeriumid sunnivad kaasa minema rahvusliku vaimupärandi nihilistlike hindajatega. Tammsaaregi peab „Kalevipoja“ rahva-

³ A. H. T[a m m s a a r e], *Narvast. Piduõhtud*. „Teataja“ 2. IV 1903, nr. 75.

⁴ T [A. H. T a m m s a a r e], *Heal rahva seast*. „Teataja“ 10. ja 12. IV 1904, nr. 80–81.

⁵ A. H a n s e n [A. H. Tammsaare], *Meie linnade kulu-arvetest*. „Sõnumid“ 10.–12. VII 1906, nr. 5–7.

⁶ T [A. H. T a m m s a a r e], *Eesti keeleõpetamisest kohalikkudes koolides*. „Sõnumed“ 3. IX 1906, nr. 52.

⁷ A. H. [T a m m s a a r e], *Strindbergi „Mustad lipud“*. „Kodu“ 1910, nr. 4, lk. 78.

luulet ebaachtsaks, korrates sellele antud pilkenime: „Eesti rahvaluule Häbi-poeg.“⁸ (Hilisemas essees parandab ta nii enese kui ka teiste hinnanguid „Kalevipojale“, rõhutades historistlikku vaatepunkti.)⁹ Samal aastal avardab ta kriitikat kitsalt nähtud rahvusaate kohta ka poliitilises elus: „isamaapäastmise“ missioon olevat muutunud omakasupüüdlikuks abinõuks mitte ainult sotsiaaldemokraatidele, vaid ka eduerakondlastele.¹⁰ Rahvusaade teenib isikliku rikastumise eesmärki: „Eesti rahva esitaja“ doktor Raamot kummardavat korruga kahte jumalat — rahvast ja raha, kusjuures viimane jumal olevat igast muust palju vägevam.¹¹

Esimese maailmasõja künnisel, aastail 1912—1913 viibis Tammsaare Kaukaasias. Kokkupuuted teiste rahvaste esindatega, nagu see toimus õppimise ajal internatsionaalse koosseisuga Treffneri gümnaasiumis, süvendasid arusaama, et paljurahvuselises maailmas on probleemid vältimatud ja iga rahvas kergitab üles oma probleemi.

Tammsaare vaatleb nüüd ühiskondliku teadvuse paradokse inimkonna ajaloos: rahvaste vastu on sooritatud raskeid ja andestamatuid kuritegusid, kui pahupidi käsitletud rahvusaatega on ühendatud mõisteid „õigus“, „kultuur“, „religioon“ jt. Nõnda rääkisid Rooma keisrid rahvaste õigustest, ent tapsid neid, üks koguni kahetses, et inimkonnal pole ühist pead, sest siis saaks kogu inimsoole korruga otsa peale teha. Kristlased ja muhameedlased külvavad oma religiooni nimel surma rahvastele, hävitasid nende mineviku ja kunstiväärtsed.¹² Natsionalismi ja šovinismi üks tekkepõhjus on suurte ja väikeste rahvaste püüe oma rahvuslikke voorusi liiga kõrgele tõsta.¹³ Esimese maailmasõja tapatalgute süüdlased on kõigist rahvustest natsionalistid ja šovinistid: „Me kipume uskuma ainult oma keelt, oma rahvast, oma kultuuri, kõik teised rahvused ja kultuurid on rõhumise, hävitamise väärt. [---] Hävitagem meie viimane jumal, kultuuri- ja rahvusejumal, see on kõige hirmsam ja halastamatum sõjajumal.“¹⁴ Inimkonna ideaalidest ohtlike avastamine on toonud Tammsaare esseedesse iroonilist, skeptilist ja närvilist tooni, mis annab analüüsile läbitungiva teravuse ja prohvetliku tõekuulutaja atitüüdi. Esseedes „Mis sõjast loodetakse“, „Mõtted ja mälestused“ ning „Tema“ arutab Tammsaare vene küsimust. Sellel näeb ta kahte aspekti. Tsaarirežiimile on iseloomulik šovinism, impeeriumi koosseisu kuuluvate rahvaste rõhumine ja ümberrahvastamise po-

⁸ A. H. T[a m m s a a r e], *Kiri Tartust*. „Päevaleht“ 6. ja 8. XI 1910, nr. 255–256.

⁹ A. H. T[a m m s a a r e], „Kalevipoja“ parandamise ümber. „Päevaleht“ 3. XII 1916, nr. 273.

¹⁰ A. H. T[a m m s a a r e], *Revideerimine, diplom, intelligents, üliõpilased*. „Päevaleht“ 20. I 1910, nr. 15.

¹¹ V a t l e j a [A. H. Tammsaare], *Tähelepanekud*. „Tallinna Kaja“ 8. VIII 1915, nr. 31.

¹² A. H. T[a m m s a a r e], *Futurismus*. „Tallinna Kaja“ 25. X 1914, nr. 10.

¹³ A. H. T[a m m s a a r e], *Rahvuslikud voorused*. „Päevaleht“ 30. XI 1915, nr. 270.

¹⁴ A. H. T[a m m s a a r e], *Sõda ja rahu*. „Tallinna Kaja“ 22. VIII 1915, nr. 33.

liitika.¹⁵ 1930. aastate kirjutistes kahtlustab Tammsaare „marksiste“ ja „kommuniste“ samasuguste ajalooliste traditsioonide kordamises.¹⁶ Teisest, n.-ö. globaalsest vaatenurgast paistab Venemaa — vähemalt loetu põhjal — ürgjõulise ja noorusliku tulevikuriigina. Sellepärast võivad Venemaast saada Euroopa ja isegi maailma päästja vaimsest ja sotsiaalsest kriisist, mis kapitalistlik ja imperialistlik kord on põhjustanud.

Vene šovinismi kõrval lahkas Tammsaare ka Suur-Saksamaa ideoloogide maailmavallutuslikke taotlusi, sealhulgas Baltimaade ümberrahvustamise kava.¹⁷

Tammsaare kahtlustas rahvuslasi, et nende sõnad ei vasta tegudele. Niisugune tees on aluseks näidendile „Juudit“, mille esmavariant valmis 1917. aastal. Siin kujutas autor piiblilegendi rahvuskangelanna naiselikku kirge ja individualistlikku suurushullustust, mis osutus tähtsamaks kui rahvus ja isamaa. Peamiselt 1920. aastate piiril kirjutatud esseed andis Tammsaare välja kogumikus „Sic transit...“ (1924). Need avavad muu hulgas negatiivseid õppetunde rahvusaate alal. „Kahekõne heast ja halvast“ meenutab Vabadussõda, mis on tagantjärele andnud võimaluse süüdistada eesti kirjanikke „Eesti iseolemise vastalises meeles, peaaegu Eesti äraandmises“.¹⁸

Eesti Vabariigi algaastatel kirjutatud vestetes laseb Tammsaare tavalistel kodanikel ja tähtsamatelgi isikutel varjata omakasupüüdlikke huvisid sõnadega, nagu „Eesti isamaa“, „isamaa-armastus“, „isamaalik kultuur“ jt. Paar aastat enne „Tõe ja õiguse“ I köite loomist kirjutab ta meie rahvuslikust nõiaeringist. Ärkamisaja koidikul kandsid kõrgema hariduse omandanud aatlejad mitmekordset koormat: päeval raske ja väsitav kutsetöö, ent öösel kribiti närvliku sulega paberile teoseid ohtlike ja rahvahulki tihti ükskõikseks jätvate rahvuslike aadetega. Neile järgnesid rahvusliku mõõnaperioodi rahvamehed, kes rikastusid aadetest ja rahva rahast. Eesti Vabariigis elunevad aatlejad mõtlevat jälle rahvahulgale arusaamatuid ja ükskõikseid mõtteid, olles ilma jäetud riiklikust toetusest.¹⁹ I köite loomise aastal muutuvad Tammsaare sule all „onupoeg“ ja „onupojapoliitika“ mahhinatsioonide sümboliks, sest tumedad ollused on tunginud riigi kõikidesse sfääridesse.²⁰

¹⁵ A. H. Tammsaare, *Mis sõjast loodetakse*. Rmt.: „Sõjamõtted“. Tartu, 1919, lk. 60–61.

¹⁶ A. H. Tammsaare, *Isamaa ja rahvuslus*. ERK 1933, nr. 6, lk. 148–154.

¹⁷ A. H. Tammsaare, *Saksamaa sõjalised unistused ja Baltimaa*. „Sakala“ 27. VII 1910, nr. 84.

¹⁸ A. H. Tammsaare, *Kahekõne heast ja halvast*. Rmt.: „Sic transit...“. Tartu, 1924, lk. 130.

¹⁹ A. H. Tammsaare, *Iseenda ja teiste meelega*. „Vaba Maa“ 1. XI 1924, nr. 253.

²⁰ A. H. Tammsaare, *Onupoeg*. „Vaba Maa“ 15. IV 1925, nr. 80.

SUURTE EUROOPLASTE MÕTTEKAASLANE

Tammsaare avarate vaatepiiride kujunemist dokumenteerivad kirjaniku kodu- arhiivis säilinud võõrkeelsed dateerimata väljakirjutused. Siinkohal neid lugedes saame mõningase ettekujutuse, kuidas kirjanik on läbi töötanud maailma- kultuuri teoseid. Teatud vaimne lähedus väljakirjutuste sisu ning nii „Tões ja õiguses“ kui ka teistes teostes käsitletud probleemide vahel lubab oletada, et need materjalid olid talle olulised. Tammsaare võrdles rahvusaate kontsept- sioone, tähendas üles entsüklopeedilisi märksõnu. Ta on segamini eesti ja saksa keeles fikseerinud autorita ja pealkirjata raamatu (tõenäoliselt F. Mauthneri „Wörterbuch der Philosophie“) sisukorda:

- „lk. 97 — vaimu mõjuvõim
- „ 99 — Weltsprache, Weltreligion
- „ 100 — Humanismus nicht imperialistisch
- „ 101 — Vaterlandsideal
- „ 102 — Vereinheitlichung Europas — Caesar, Napoleon
- „ 108 — Ideologie — Fanatismus
- „ 112 — Der Glaube — der gebildete ist gewalttätig.“²¹

F. Mauthneri raamatust „Wörterbuch der Philosophie“, mille I ja II köide ilmusid 1910 ja 1911, on Tammsaare välja kirjutanud varasemate mõtlejate arvamusi šovinismi ja natsionalismi kohta saksa ja prantsuse keeles järgmiste tsitaatide kujul ühes lehekülje numbrite ja muude viidetega:

„Köide I

Sissejuhatus XV. „Šovinistlik on teie lähtekoha järgi aaria hõimu käsitlus; ei ole ime, et hüpoteesil šovinistlikud järeldused olid.“

Köide II

[--]

Lk. 224 (Patriotism). Voltaire: „Isamaa on hea kuninga all; ei ole mingit halva all. Suurtes riikides on paljusid miljoneid inimesi, kellel ei ole mingit isamaad. Kas võib usaldada, et pankur oma isamaad südamest armastab?... Inimesed, kes auahnusest põlevad poliitilist rolli mängida, karjuvad teistele oma isamaa-armastust ja armastavad iseenda ümber iseennast.“ „Inimese olukord on paratamatult selline, et soovida oma maale suurust tähendab soovida naabritele halba. See, kes ei taha, et ta isamaa oleks suurem või väiksem, rikkam või vaesem, on maailmakodanik.“ Cato patriootilik refrään: „Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam“. „Dulce et decorum est pro patria mori“. Ubi bene, ibi patria.

Lk. 237. „Patriotism on armastus oma emakeele vastu; meie siseelu kõik rikkused, mis meie kui egoistid ja mis meie kui sotsiaalsed olendid iseenda omanduseks nimetame, on meie emakeeles kogutud. Selle armastuse instinkt on

²¹ E. Vilde ja A. H. Tammsaare memoriaalmuuseum. Fond ATM 289/Ar. 198:13/2.

nii loomulik nagu linnu armastus oma pesitsuskoha vastu, nagu sipelga patriotism.“

Lk. 234. Lessing: „Minul ei ole üldse isamaa-armastusest (minul on kahju, et ma Teile võibolla seda oma häbiks pean tunnistama) mingit ettekujutust, ja ta paistab minule parimal juhul kangelasmeelse nõrkusena, millest ma olen õige meelsasti ilma.“ (14. veebruaril 1759 Gleimile). Kirikkonna patriotism, patriotisme de clocher.“²²

Emil Ludwigi (1881—1948) raamatust „Genie und Charakter“ on Tammsaare saksa keeles välja kirjutanud patriotismi ja saksapärasuse kriitikat:

„Lk. 256. „Meie teame, mis Goethe natsionalismist mõtles; ka Schillerile ta kirjutab: „Patriotism kui ka isiklik vapper püüe uljutseb siis nii hästi, kui vaimulikud ja aristokraatia on iganenud.“ / Schiller, kes peaaegu kõik ained välismaalt võttis, ütleb — peaaegu sõnasõnalt — nendel oma kolmekümnendatel aastatel: „Isamaaline huvi on üldse ainult tähtis iganenud rahvaste jaoks, maailma nooruse jaoks... On vilets ja väiklane ideaal kirjutada ainult ühele rahvale.“ / Oma publikust, kelle üle tal ometi ei olnud väliselt kurta: „Sakslased tahavad tundmusi, ja mida labasemad need on, seda üldisemalt vastu võetavad.““²³

Saksakeelne tsitaat Egon Friedelli raamatust „Kulturgeschichte der Neuzeit“ I taunib rahvuslike riigiametnike eetikapuudust:

„Lk. 535. Diplomaadid. Riiklikult tunnustatud ja kinni makstud kelmid ja logelejad niisiis, muidusööjad mürgiastlaga niisiis... Nad valetavad ju „isamaa eest“. Renaissance'i ajal panid nad üksteisele mürki šokolaadi niisama isamaa eest, mis tänapäeval meie humaansust jätkusega erutab. (Ometi ei saavutata valega midagi, isegi poliitikas mitte).“²⁴

Järgmised allikaviiteta ülestähendused väikesel paberitükil pärinevad ilmselt E. Friedelli raamatust:

„Isamaa-armastus puudub, kui teda nii väga nõutakse, puudub eelkõige nõudjais

[---] nõudes isamaa arm/astust/, meie oletame, et me teame, millisena maailm välja peab nägema: 1) so konnte die Welt aussehen, 2) so müsst die Welt/ a/aussehen/, 3) so dürfte die/ Welt/ ja gar nicht aussehen

Inimene tahab harilikult vastupidist sellele, milleks loodus ta määranud. Kirjanikud on isamaalased, aga mängivad vastupidist.“²⁵

Viimane E. Friedelli sentents kirjanike isamaalisuse kohta pärineb aastast 1927. Tammsaare märksa varasemast taskumärkmikust (1909—1914) leiame tema enda ligilähedaselt sarnase mõttekäigu: „Ära koputa kunagi oma isamaa-

²² ATM 289/Ar. 198:4. Voltaire'i prantsuskeelse tsitaadi tõlkinud Ott Ojamaa, saksakeelseid tsitaate artikli autor.

²³ ATM 289/Ar. 198:13/11.

²⁴ ATM 289/Ar. 198:7. Egon Friedelli „Kulturgeschichte der Neuzeit“ I—III ilmus aastail 1927—1932.

²⁵ ATM 289/Ar. 198:13/5.

armastuse peale, sest meie kõik oleme isamaalased ja sellepärast teame meie missugust piima sellest lehmast lüpsetakse.“²⁶

EPOPÕA RAHVUSEETIKA JA MUUTUNUD AJALOOLINE OLUKORD

Tammsaare on oma rahvusefilosoofias arendanud eetika alusel tõe ja õiguse kontseptsioone, mis põhinevad suurte mõtlejate otsingute omapärasel sünteesil. Kirjanik näeb eetilist korraka tõena ja eesmärgina, õigust inimsuse mõõdupuuna. „Tões ja õiguses“ viib ta oma kontseptsioonid kooskõlla meie rahvusterritooriumi ajaloolise arengu küsimustega. Ta tunnustab Kanti absoluutset eetikat ja selle kategoorilist imperatiivi, mis nõuab südametunnistusest talitada nii, et inimese teguviis võiks olla elureegel või muutuda loodusseaduseks. Elureeglist või loodusseadusest kinnipidamine teeks võimalikuks inimeste ühiselu, sellest lahtütlemine, vastupidi, võimatuks.

Rahvuse idee ilmneb eriti „Tõe ja õiguse“ II köites, mille tegelaste mõtisklused ja targutused täiendavad ja varieerivad selle eri aspekte. Autori põhiteesi kandjaks on Mauruse kooli saksa rahvusest õpetaja Schulz (hüüdnimi „Koopula“). *Die wahre Menschheit kann nur im Heimatland gedeihen*. Teesi avab arutlus: kel on oma ajalooline rahvusterritoorium (kodumaa), sel kujuneb inimsus; kel pole seda, sel puudub tõeline inimsus. Õpetaja sõnade järgi on inimese keel ja kodumaa tema kõige esimene varandus. Ta räägib Indrekuga vaheldumisi vene ja saksa keeles, kuid demokraatlikuma volgasakslasena avaldab arvamust ka eesti rahva ebanormaalse olukorra kohta („Teie elate võõral maal, teie elate Saksamaal, kus asub Venemaa [---]“). Pole juhuslik, et autor laseb Schulzil meenutada Kanti kategoorilist imperatiivi. Üheks elureeglikuks võiks olla: austa iseennast teises. Ta jõuab oma arutlusega välja inimesteni, kel puudub keel ja kodumaa ja kes nii ei suuda austada iseennast ega teisi. Schulz soovib inimestel talitada Sokratese sõnade järgi („Tunne iseennast“) ja sellest tulenevalt armastada iseennast, et suuta armastada ka teisi.

On tähelepanuväärne, et 1933. aastal, mil ilmus „Tõe ja õiguse“ V köide, avaldas Tammsaare programmilise essee „Isamaa ja rahvuslus“. Selles kirjutises on autor väljendanud mitmesuguseid historistlikke vaatepunkte ja võtnud kokku rahvuse idee teisigi tõlgendusi. Need pakuvad viiteid samasuguste kontseptsioonide leidmiseks ka romaanist. Kirjaniku järgi andis kõige tugevama tõuke rahvuslusele Suur Prantsuse revolutsioon. Võitlev rahvas tõusis, relv käes, välisriikide vägedega sõdima. „Kihutushoos kinnitati temale, et tema on parem kui ükski teine rahvas. Tema pidi uskuma oma paremust ainult sellepärast, et ta tundis end prantslasena. [---] Nõnda polnud ta enam ainult prantslane, vaid ka isamaalane või, nagu ütles revolutsioonilaulik: isamaa laps.“²⁷ Tammsaare leiab tuge ka Voltaire'i mõtetest, mille vastu tuntud huvist kõnelevad tsiteeritud

²⁶ ATM 1839/Ar. 1624.

²⁷ A. H. T a m m s a a r e, *Isamaa ja rahvuslus*. ERK 1933, nr. 6, lk. 150.

väljakirjutused. Voltaire näib mängivat oma osa „Tõe ja õiguse“ rahvameeste ning isamaalaste kujundamisel. Tammsaare kirjutab essees: „Pidi maksu mis maksab unustama Voltaire'i sõnad, et „suuremas riigis on sagedasti mitmed miljonid inimesi, kel puudub isamaa“, mida ta võiks armastada või mille armastamiseks tal oleks põhjust. Pidi katsuma unustada ka seda, et Voltaire oli oma eelmistele sõnadele lisanud: „Küsimine avameelselt, kas armastab pankur tõesti südamest oma isamaad?... Inimesed, kes põlevad auahnuses, et mängida mingit poliitilist rolli, karjuvad oma isamaa-armastusest, armastavad aga ainult iseennast.“²⁸ Maisse varanduse ja kodumaa üheaegne armastamine on Voltaire'i ja Tammsaare arvates võimatu.

I köite 27. peatükis on irooniliselt kujutatud külarätsepat, kelle rahvuslus on ühendatud pangaarve suurendamisega mõnesajalt rublalt tuhandeni: „...seni kui inimene pole vabatahtlikult kindlustatud, ei või temal olla tõsist arusaamist isamaa-armastusest ega õiget lugupidamistki isamaa vastu.“

Ärkamisaja aatlemisi on pilgatud samas peatükis, kui Andrese ja Mari poja varrudel ärplevad rahvusaatest ja viinast joobunud rätsep ning Pearu. Koomilises stseenis kisub Pearu oma püksid jalast ja paneb need üle pidulaua rätsepale pähe sõnadega: „Säh, võta oma püksid, aja uadetele jalga, las kõnnivad tões ja õiguses, minul põle neid tarvis, minul põle nii suurt p...etagust, sest minul põle uateid!“ Varrudel on ärkamisaja tegelasena kujutatud ka köster, kes peab kõrvenurga rikastele kohaomanikele isamaalise kõne. See võetakse vastu passiivselt. Pearul tuleb autori voliga rahvusküsimus jälle paika panna: „Ega me saksad või linna untsakad ole, et te meile isamuast reagite, meie oleme puhtmuarahvas, reagime muakeelt ja teame isegi, mis mua on, olgu ta isa ehk ema mua.“ Ärkamisaja ideedest huvitunud Hundipalu Tiidu kohta on öeldud, et ta jättis vahel mulje, nagu poleks Jakobson olnud eeskujuks Hundipalu Tiidule, vaid Hundipalu Tiit Jakobsonile.

„Tõe ja õiguse“ I köites võib ainult vaevu, mõne napi episoodi kaudu tajuda, et tegevus toimub ärkamisaegses külas. Johannes Aavik olevat oodanud, et romaanis peegelduvad „ärkamisaja sündmused, tegevus ja meeleolu maal“. See, mida ta teoses leidis, tekitas nõrdimust: rahvusliku ärkamise ajajärgust polevat seal midagi, kui välja arvata mööda minnes pillatud iroonilised märkused. Tegemist olevat „blaseerunud, kergatsliku ja ükskõikse Tammsaarega“, kellele pole võimalik andestada usu üle ironiseerimist ja piibli uurimise mahategemist. Romaan asub väljaspool rahvuslikku ajalugu ka seepärast, et selles ei käsitleta vahekorda mõisaga, vallaga ega vallavalitsusega.²⁹ Koguni Nigol Andresen on sõjajärgsetel aastatel soovinud ärkamisajast näha avaramat pilti, milles oleks rohkem käsitletud rahvusliku liikumise kahe tiiva vahelist ideoloogilist võitlust („Jakobson ja Jannsen“).³⁰ Karl Taev nentis, et „Tõe ja

²⁸ A. H. Tammsaare, *Isamaa ja rahvuslus*, lk. 150.

²⁹ J. Aavik, A. H. Tammsaare. *Tõde ja õigus*. „Eesti Kirjandus“ 1926, nr. 12, lk. 663.

³⁰ N. Andresen, *Eesti kirjandus 1920—1940*. „Nõukogude Kool“ 1947, nr. 6, lk. 331.

õiguse“ arvustajad kipuvad looma omaenda „Tõde ja õigust“. Selles tahetakse „näha talupoja visa võitlust feodaalisandaga, näha ärkamisaja suurmehi, näha rahvusliku enesetunde pühapäevalikke meeleolusid jne.“. K. Taevi arvates oleks „aeg loobuda sellest üldistusest ja ärkamisaja laulikute idealistlikust käsitelust, mis kõneleb kogu rahva ärkamisaja suurest poliitilisest aktiviteedist“. Ka praegusel kujul pole Tammsaare romaan ajalooliselt võlts ega ühekülgne.³¹

II köite tegevus toimub ärkamisaja mõõnaperioodil Tartus. Koolidirektor Maurus on äärmiselt laveeriv ja vastuoluline rahvuslane, tegelikult toimub tema „eesti kooli“ õppetöögi vene keeles. Laveerijana õpetab Maurus Indrekut valetama ega suuda oma rahaahnust lahutada „eesti asjadest“. Tema aatelistus paistab vahel veidra mänguna. Mauruse internatsionaalses koolis esitavad suuremate rahvuste esindajad šovinistlikke ja natsionalistlikke vaateid, seejuures otse madaldavad eestlasi. II köites on nii valitsevat ebaõiglust kui ka allasurutud rahvustunnet. Maurus õhutab eesti õpilaste hulgas rahvuslikku meeleolu eriti Köleri surma puhul ja Lurichi Tartus esinemise ajal. Romaani põhihelistikus hakkab kõlama mõte, et eesti rahval on õigus eksisteerida maailma teiste rahvaste hulgas. Maurus manitseb, et eesti rahvast peab armastama, aga on ajalooline paradoks, et eestlane ei armasta eestlast, vaid sakslast ja venelast. Mauruse tütar mõtleb rahvuslikult isegi armastusest, väites, et armastus on elus kõige tähtsam, seepärast tuleb armastust avaldada ainult eesti keeles, aga oma rahvuse salgamine (kadaklus) väärrib hukkamõistu.

Hundipalu Tiit toonitab Indrekule samuti vajadust oma rahvast armastada, osata tema poliitilisi, hariduslikke, põllumajanduslikke ja kultuurilisi huve kaitsta, sest nii saab rahvas aated, mis viivad edasi. Hundipalu Tiit käsitleb koguni rahvuslikku assimileerumisohtu. Kui tsaarivõimud laseksid piibli ja katekismuse tõlkida vene keelde, teeksid nad rahvast venelased ja „siis on nad meist lahti“.

Teist vaadet esindab harimatu rahamees Tõnis Mäeberg. Ta on Mauruse kooli „vaimne isa“, sest temagi andis raha kooli asutamiseks. Mäebergi tegi rikkaks rahvuslik katastroof, laevaseltsi „Linda“ pankrot. Ta on Tartus kahekordse kivimaja omanik ja laenab oma raha eestlastele „mõistliku protsendiga“. Aateline rahvamees on puhunud kolmes pasunakooris ja käinud Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekutel. Nüüd soovib ta, et Indrek kirjutaks tema eluloo ja koos sellega teistestki tublimatest eesti meestest, kellega tema on tähtsatest asjadest rääkinud, pealkiri oleks „Tõnis Mäebergi töö ja tegemine“.

III köites — revolutsiooniroomaanis — on rahvusaate teema tagaplaanil. Autor analüüsib „punase aasta“ sündmustesse kaasakistud inimeste psüühikat ning nende arusaamu sotsialismikuulutuse eetikast ja õigusest. Tollases mõisnikevastases laulus õigustati äärmuslikku vägivalda selleks, et jälle enda kätte saada oma maa ja vara:

Mõisad põlevad, saksad surevad,
mets ja maa saab meitele.

³¹ K. T a e v, A. H. Tammsaare 60-aastane. „Areng“ 1938, nr. 1, lk. 3–5.

Tammsaarele olid vastumeelsed nii saksa „Rheinländeri“ viisil jorisetud laul (romaanis on „meitele“ asemel „matsile“) kui ka vägivallateod. Indrek mõtleb ja talitab revolutsioonis otsekui Kanti absoluutse eetika järgi. Peategelane laenab vene tsaarisoldatile raha isegi pühaks peetud revolutsioonikassast ja võtab mõisa rüüstamisel oma kaitse alla kindrali aukraadiga vana saksa paruni, marksistliku mõiste järgi „klassivaenlase“, rahvuslaste sõnapruugi kohaselt „eesti rahva vaenlase“. Revolutsionääride meelest on Indrek oma teguviisiga „valge vares“.

Kas Indrek väljendab nendes episoodides ainult Kanti? Teatavasti laenas ka Tammsaare „Teataja“ toimetuses vene soldatile raha. Miks ei võinud Tammsaare leida Kanti eetikast eeskju omaenda käitumisele ja romaanis lasta samamoodi käituda Indrekul? Kirjanik võttis maailmakultuuri suurkujudelt omaks selliseid hoiakuid ja ideid, mis vastasid tema enda eetikale, kinnitasid või avardasid tema tõekspidamisi. III köites tuleb Indreku käitumise mõistmisel arvesse ka Goethe, keda Tammsaare tsiteeris Esimese maailmasõja ajal kirjutatud essees. Goethe imestas rahvusliku viha üle, mis ilmneb eriti tugevalt vähem haritud inimeste juures. Ta pidas tarvilikuks haridustaset, kus naabrite õnne või kurbust nüsamuti tuntakse kui oma rahva oma. Aga Indreku tolerantne käitumine ei pruugi olla motiveeritud üksnes Goethe aumehereglitega, mis tegelikult kehastavad Voltaire'i maailmakodaniku ideaale. Tammsaare kartustel rahvusaate kuritarvitamise suhtes oli alust kaasajalgi: peatselt algava Teise maailmasõja eel hakati Tammsaare sõnul teisi rahvaid „alla neelama“ (Itaalia Etioopia 1935—1936, Saksamaa Austria 1938. aastal ja Tšehhoslovakkia 1938—1939). Mussolini tuli Itaalias võimule 1922. aastal, Hitler oli III köite ilmumise ajal juba valmis Saksamaal võimu haarama. Paljudes riikides leidis uute, ähvardavate jõudude poolehoidjaid, Nõukogude Liidus lahendati rahvusküsimus nii, et selle tagajärjed on vapustanud kogu maailma.

Kas Tammsaare on isamaalasena mänginud ebaisamaalast ka „Tõe ja õiguse“ IV köites? Ta käsitleb tagasivaateliselt kaotatud revolutsiooni (põrandaalune tegelane Melesk), aga mitte võidetud Vabadussõda. Teadagi andis Vabadussõda eesti rahvale tagasi tema ajaloolise territooriumi, kuhu rajati Eesti Vabariik. Et autorit ei huvitanud ajaloolise romaani printsüübid, siis käesoleva aastatuhande ühele suuremale rahvuslikule võidule ei ole ta oma suurteoses kohta leidnud. III ja IV köide pakuvad Eesti ühiskonna ajaloo filosoofilist tõlgendust tsivilisatsioonikriitikana, mis meenutab O. Spengleri „Õhtumaa allakäigu“ väiteid Kristuse-järgse (2000 aasta vanuse) kultuuri hukkumisest; järelikult valitseb siin optimistliku rahvustunde asemel pessimistlik hoiak. Tegelased kujutavad endast Esimese maailmasõja ajal rikastunud ja Eesti Vabariigis tõusikseltkonnaks saanud inimesi. Mõdernses ühiskonnas on rahvuslus paljalt dekoratiivne mõiste, sest selles võimutsevad „ellujäänud sõjajaegsed marodöörid, revolutsiooniaegsed verekaanid, kes end teiste kulul täis imenud ja nüüd pakatavad“. Romaani ängistava meeleolu loovad majanduskriis, hoolimatus „riigi ja isamaa“ suhtes, riigi ja rahva paljaksröövimine pangalaenude ja pankrottidega ning tulumaksu maksmata jätmisega.

Lokkab korrupsioon, sahkerdamine, mustad tehingud ja isiklike kirgede rahuldamine. Selles atmosfääris peab Indrek kõige raskemat võitlust „Tões ja õiguses“, võitlust iseenda ja oma õnne pärast, püüdes säilitada oma eetika ja aumehereglid.

Venemaalt iseseisvasse Eestisse elama asunud Köögertali ja temataoliste „isamaalaste“ täitmatut aplust väljendab kõige paremini Köögertali räuskamine tõusikseltskonna restoraniorgial: „Ei tohi olla enamlast ega vähemlast, ei tohi olla põllumeest ega töolist, peab olema üks eesti rahvas, muidu lükkame Toompea Naissaare alla. [---] Mina olen see keiser, usk ja isamaa, mina ja mu semlakid.“ Selles monoloogis viitab Tammsaare „rahvastervikluse“ ohtudele: kui Köögertal tahab ainult „üht eesti rahvast“, siis see tuleb talle kasuks nagu Rooma keisrile, kes soovis näha inimsugu ühe peaga. Aga täpsustagem — „üks eesti rahvas“ on nõnda tõlgendatav ainult Köögertalide vaatevinklist.

Jõukate taluperemeeste ambitsioone on Tammsaare kritiseerinud napilt. „Tõe ja õiguse“ V köites on kõige drastilisem näide suurtaluomaniku Kassiaru Nõmmani soov kuivatada Vargamäe jõe süvendamise asemel riigirahaga oma õuealust maad. Tammsaare rahvusfilosoofilise positiivse programmi üks tähtsamaid juhtmõtteid on sõnastatud „Tõe ja õiguse“ V köite 7. peatükis: „...õige isamaa-armastus on see, kui soode ja rabade asemel tekivad laaned, niidud ja nurmed.“ V osas teostatakse seda ideed. Lõpuköites võetakse kokku pentaloogias käsitletud ideelised liinid ja osutatakse, et — armastus ja õnn on saavutatav ainult töötegemise ja vaevanagemise kaudu. Tammsaare vihjab, et kohustuse-eetika võiks muutuda üldkehtivaks elureegliks või loodusseaduseks. Nõnda taotleb Tammsaare kindlale korrale allutatud jõudude mõistusepärast ja eetilist imperatiivi järgivat tegutsemist, mis oleks kultuuri arenemiskäigu alus. Ta märkis juba enne I köite loomist, et kodumaagi tuleb muuta staadioniks, kus kõik töötaksid samasuguse innuga, nagu sportlased võistlesid Pariisi VIII olümpiamängudel.³² Pärast V köite valmimist esitas ta analoogilisi mõtteid, märkides muu seas, et keskpärane teadlane, kunstnik või kirjanik on „isamaapojana vähem väärt kui esimese järgu sportlane“.³³ Põhjapanevas essees „Isamaa ja rahvuslus“ arendas Tammsaare väljakirjutuse F. Mauthneri „Filosoofia sõnaraamatust“ märksa ulatuslikumaks mõtiskluseks: „Aga muidugi, isamaad võib armastada ka ilma ranitsata, milles marssalikepp või keisrikroon, isamaad võib armastada lihtsalt ja loomulikult, nagu armastab lind oma poegi, rebane oma koobast, sipelgas oma pesa, ja selles armastuses on vististi rohkem tõsist tundmust, kui marssalikepi või kuningakrooni sünnitatus. Inimene ei sünni ranits seljas, marssalikepp käes, kuningakroon peas ja hauda minnes on tal üsna ükskõik, kas neid asju maailmas on või mitte. Küll aga sünnib igauks teatavas maastikus ja õhustikus, mis loob erilise ümbruse. Küll aga kuuleb igauks sünnil teatavat keelt, mis saab emakeeleks, muutudes paratamatult omasemaks ja lähedasemaks kui teised keeled, millega ta tutvub hiljem. Selles

³² A. H. Tammsaare, *Kultuurist ja muist niisugusist asjust*. „Vaba Maa“ 23. X 1924, nr. 245.

³³ A. H. Tammsaare, *Töö ja iseteadvus*. „Eesti Noorus“ 1934, nr. 12, lk. 307.

sünni- ja arenemisaegses ümbruses juurdub kogu inimese siseelu, kogu tema hingeline, vaimline ja kehaline mina.³⁴ „Tõe ja õiguse“ talupojad suhtuvadki seesuguse isamaa-armastusega kõrvenurka, vargamäelased Vargamäesse, kuigi seal vahel vihaga lahkutakse. Kultuuri arenemiskäik, millele panid siin aluse Vargamäe Andresed, Hundipalu Tiidud ja Sauna-Madised, kannab uusi põlvkondi jälle mulla, vee ja töö juurde. F. Mauthneri raamatust leitud mõte isamaa-armastuse kohta oli Tammsaares idanenud juba tema noorpõlvest saadik. Muu hulgas kinnitavad seda luuletused kihelkonnakooli aegses vihikus („Minu kodu“ ja „Mis meeldib mulle?“), kus autor kuulutab oma armastust isamaja, väljamäe, kuusiku, kopli ja jõe vastu.

Tammsaare rahvusaate kõik punktid polegi lõplikul kujul väljendatud „Tõe ja õiguse“ pentaloogias, kus ava- ja lõpuköites domineerib talupoeglik töö- eetika motiiv. Aga rahvas on Tammsaare järgi keerukas mõiste, mille moodustavad mitmesuguse elukutse, haridusastme ja sotsiaalse seisundiga inimesed üle kogu riigi. 1934. aastal ilmus essee „Töö ja iseteadvus“. Kirjaniku arvates peavad inimesed oma kohta elus õigustades tegutsema, sest tegevusetuses ei selgu võimed, oskused ega meisterlikkus. Sellela aga pole õiget rahuldust, enesest lugupidamist ega iseteadvust. Rahvas peab teiste rahvastega vaimset, füüsiliselt või majanduslikult võistleva. Loomulikult nõutakse väikerahvalt veel rohkem pingutust, et suuta ka suurematele konkurentsi pakkuda. „Ta võib sõnus oma rahvust ja isamaad ülistada, aga salajas piilub ta oma kodumaa piiri taha. [---] Kui kellelgi on tema rahvus kallis, siis tehku ta midagi, mis leiab tähelepanu ja lugupidamist mitte ainult kodus, vaid ka välismaal, see on ainuke õige tee isamaa-armastuse, meie iseteadvuse ja enesest lugupidamise kasvatamiseks ja seda tarvilikku tööd võib teha niihästi luuletaja, kujur, romaanikirjutaja kui ka leiutaja, tööstur, ärimees, maadleja, võidujooksja või rusikavõitleja.“ Kõige selle juures tulevat leida ja arendada meie omapära, sest rahvuse küsimus on teatud määral omapära küsimus. Omapära olevat aga eestlastes sajandeid ununud, mistõttu ta on visa virguma.

Euroopas levivate natsionalismi ja fašismi ideede vastu kirjutas Tammsaare 1934. aastal veel essee „Rahvuslik, puhtrahvuslik!“. Seda hüüdsõna tundnud omal ajal ka vanad assüürlased ja egiptlased, kes arvasid, et eluõigus maakeral on ainult assüürlastel ja egiptlastel. Rahvusluse toonitamine on ühelt poolt tähendanud rahvuslikku rõhumist või hävitamist, teiselt poolt aga vastupanu sellele rõhumisele.³⁵ Rahvusaadet käsitletakse mõningal määral ka romaanides „Elu ja armastus“ (1934) ja „Ma armastasin sakslast“ (1935), näidendis „Kuningal on külm“ (1936), romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan“ (1939), ent muudiski kirjutistes.

³⁴ A. H. Tammsaare, *Isamaa ja rahvuslus*, lk. 150.

³⁵ A. H. Tammsaare, *Rahvuslik, puhtrahvuslik!* „Vaba Maa“ 19. V 1934, nr. 116.

1934. aasta märtsis peatas K. Päts fašismis süüdistatud vabadussõjalaste liikumise, ent ühtlasi peatati ka erakondade ja Riigikogu tegevus. Tammsaare püüdis mõista valitsuse poliitikat ajal, mil Euroopas oli hakanud valitsema seaduse ja õiguse asemel „üksikute võimuiharate omavoli ja vägivald“. Ent Tammsaare hoiatas, et niisugusel ajal on mõnigi kirjanik sagedasti muutunud „vägevate käsikuks“, vaid üksikud on suutnud jääda iseendaks ja olla tänapäeval „eeskujuks ja lohutuseks nii paljudele“.³⁶

Kui 23. augustil 1939 sõlmiti Molotovi—Ribbentropi pakt, mõistis Tammsaare, et tegelikult on Hitler ja Stalin jaganud omavahel ära huvipiirkonnad Ida-Euroopas. Tammsaarel polnud illusioone ei riigi ega iseenda eksistentsi suhtes.³⁷ Kirjanik avaldas 1939. aasta detsembris mõtiskluse „Truudus“. „Tõe ja õiguse“ autor kirjutab: „Sellepärast, kui tahame end tõelikult aidata, peame kasvatama sisemist veendumust, et ainuke õige pääsetee on truuduses oma maa, oma rahva, oma keele, oma kultuuri, oma omapära vastu. Kui meil see tõetundmine puudub, siis ei või meid keegi aidata, sest me oleme nagu hunnik liivateri, mida tuulepuhang lennutab või nagu suits, mis hajub ilmaruumis.“³⁸

Tammsaare rahvuseetilised otsingud on kahtlemata püsiva väärtusega eesti rahvusliku mõtte ajaloos. Tammsaare käsitles rahvusprobleeme meie sajandi esimese nelja aastakümne kogemuste põhjal. Kirjaniku rahvusefilosoofia on lahutamatult seotud tema mõtetega kogu inimkonna alalisest eetikakriisist, mis ilmneb paratamatult iga rahva elus. Rahvuslikud aated on aktuaalsed tänapäevalgi, ent pärast Teist maailmasõda on rahvusprobleemid muutunud komplitseeritumaks. Eesti vaatenurgast teeb muret ohtlikult rikutud rahvuslik tasakaal. Nüüd seisame küsimuse ees: kuidas rakendada Tammsaare rahvuseetilisi veendumusi tänapäevase õigusriigi kohaselt?

³⁶ Eesti kirjanikud toetavad valitsuse rahvuslikke püüdeid. „Uus Eesti“ 31. XII 1935, nr. 102.

³⁷ A. A r r a s, Minu mälestusi Anton Hansen Tammsaarest. „Tulimuld“ 1958, nr. 5, lk. 263.

³⁸ A. H. T a m m s a a r e, Truudus. „Eesti Noorus“ 1939, nr. 12, lk. 353.

Nikolai Baturinit ennast olen kohanud vaid mõnel korral. Ta raamatuid aeg-ajalt üle lugedes aga olen ikka ja jälle kokku puutunud tema elumüüdiga, mis on eesti kultuuris vahest üks kõige rabavamaid müüte üldse. Selle sisuks on tõrksus ja protest tavapärase elukäigu ja loomeloo vastu ning selle protesti tõhus realiseerimine igapäevaelus.

Baturini müüt on müüt Põhjala kütist. Selle süvaseos inimkonna kauge ajalooga on ilmne, sest jahipidamine on kindlasti inimese kõige vanem tegevusala. Nii nagu jahilise elu kunagi inimkonna koidikul, nõnda oli ka Baturini kütielu Siberi taigas nädalaid ja kuid kestev seiklus, risk elu ja surma piiril, mil seisti üksinda kõigi ohtude vastu. See oli „juhuste katkematu jada, ning juhus polnud mingi toht ega puit, mida kujutluste kohaselt andis vormida“. („Kuningaonni kuningas“, lk. 104.)

Küttimine ei ole olnud Baturini kutsumus, vaid vahend sellise elu elamiseks, nagu see temale on meeldinud: keset avarilma ja loodust. „Saan aru — küti töö põlduri oma kõrval on julmavõitu. Ent mitte ebainimlik. Inimsoo käed on olnud nii verised kui mullased. — Küttimine pole mu sisemine vajadus. See on mulle väljast peale sunnitud.“ („Kuningaonni kuningas“, lk. 54.)

Aastate kestel tuli sealt Siberi metsade sügavast olematusest, laiuvatest laantest, kauguvatest kõrvedest ikka ja jälle mõni raamat, millele toonase eesti kirjanduse taustal ei osatud õieti kuidagi läheneda. Ega osata tänini — niivõrd harjumatu ja tavatu on eesti kirjanduses Baturini looming.

I

1968 luuleraamatuga „Maa-alused järved“ alustanud Nikolai Baturini esimene proosateos „Kuningaonni kuningas“ nägi trükivalgust 1973. aastal, pärast teist värsikogu „Väljadelt ja väljakutelt“. Nüüdseks on tal raamatuid saanud kokku paarikümne ümber, neist viimane — romaan „Ringi vangid“ — ilmus tänavu kevadel. Kogu ta looming sobib kenasti illustreerima Lotmani väidet, mille järgi proosa on kultuuris hilistekkelisem ja palju keerulisema ning analüüsile raskemini alluva struktuuriga tekst kui luule.

Baturini loomingut analüüsi raamidesse haarata ei ole lihtne. Ta jutustamislaadis domineerib algusest peale mütoloogiline aspekt, püüe teksti abil modelleerida kogu universumit, taotlus peegeldada maailma mitte üksikepisoodide kaudu, vaid puhaste olemuste kujul. Faabula, jutustamise see külg, mis

peegeldab mingit tegelikkuse aspekti, on tal tihti taotluslikult hoopis vähem välja arendatud. Esimesel pilgul võib ta teosed jaotada allegoorilisemateks ja realistlikumateks. Kahesugune — mütolooiline ja realistlik — on ka Baturini aja- ja inimesekäsitus, kuid piir nende vahel ei ole päris selge.

Allegoorilisemad on sellise jaotuse puhul „Kuningaonni kuningas“, „Leiud kajast“, „Laiuvad laaned, kauguvad kõrved“ ja „Kartiik Nikas, lõvilakade kammija“. Võiks ju öelda, et seda laadi kasutab Baturin autobiograafilisema taustaga teostes, kuid samas kuuluvad siia ka „Ringi vangid“ ja näidend „Lummaküla lustimeistrid“.

Realistlikumate tööde hulka loeksin romaanid „Noor jää“, „Mõrv majakal“, aga ka näidendid „Kuldrannake“, „Kääbus koturnidel“ ja „Kummutis kummutis“. Kuid isegi Baturini realistlikuma koega teostes ei ole võimalik tuvastada aja ja koha realiteete, need on antud üksnes väga üldiste katkendlike visandjoontega, mis on tegevustiku raamiks hädavajalikud. Seotus reaalse maailmaga toimib siingi sümbolite ja kujundite kaudu.

Baturini mõlemad peamised ainevaldkonnad — inimese siseilm, selle suhted välisega ning armastus — on tema jaoks igavesed müsteeriumid. Sisenduslikku enesesse süüvimist harrastab Baturin just kujundlikumates ja allegoorilisemates teostes, armastust vaatleb aga realistlikumates töödes. Mingil moel on tema vaadetes armastus maailmakõiksuse vastu lahutatud armastusest naise vastu. Tekstides, kus on sügavalt väljendatud esimene, teine peaaegu puudub. Ja seal, kus on valuliselt sees mehe ja naise vaheline armastus, puudub jälle avarilm ja too pühalik, lõppematu armastus maailma vastu („Noor jää“, „Ringi vangid“, „Mõrv majakal“).

Siiski aimub Baturini teostest ka midagi ühist. Seda võiks nimetada pühendumuseks kõigele ilusale ja elusale. Sest ka maailmasse — ja eriti „avarilmasse“ — suhtub Baturin nagu kõrgemasse naissoost olendisse, kellele otsekui ei tohiks maisel kombel truudust murda.

Mehe ja naise vaheline armastus on Baturini tegelaste kujutlustes ja unistustes unenäoliselt, välklähedaselt kaunis ja sügav. Nende reaalelus areneb kõik palju aeglasemalt ja enamasti traagilisemalt. Kusjuures traagilisus ei johtu mitte armastuse olemusest või teineteisemõistmise vajakajäämisest, vaid pigem ühise maailmamõistmise puudumisest.

Baturini kangelaste suhted teiste inimestega rajanevad enamasti esimesest silmapilgust tekkival usaldusel, äkilisel äratundmisel, mis teeb kaks inimest ühe hetkega vanadeks sõpradeks, igipõlisteks tuttavateks. Needki on enamasti igatsuslikud inimsuhted, niisugused, mida mõnikord kohtab mõnes harvilusas unes. „Võõras inimene on nagu õnn — ta on ligitõmbav, niikaua kui sa teda ei tunne.“ („Leiud kajast“, lk. 171.) Samal hapral kombel on korduvalt puudutatud mehe ja lapse suhteid, äkki tekkivat kiindumust ja usaldust mehe ja nooruki vahel, hingesuguluse tunnet, armastust lapse vastu. „Laps on nagu valgusekiir, tema tee läbi hommiku on sirge, ning kellelgi pole südant ennustada talle päevaseid ja öhtusi hälbeid.“ (Lk. 142.)

Kõik need täheldused pole veel piisavalt eristavad, sest armastusest ja

inimsuhetest kirjutavad ju peaaegu kõik, kes üldse kirjutavad. Baturini teeb meie jaoks oluliseks miski muu. See on inimese ja maailma eksistentsiaalsete suhete uurimine niisuguste elualade ja eluringide kaudu, millest enamikul meist ei saa olla mingit isiklikku kogemust. Baturini olulisemad teosed avavad maailma sellise kandi pealt, kust peale Baturini keegi teine seda avada ei suuda.

Ka selle erandkogemuse kaudu pakub Baturini looming mitmeid lähenemisviise. Mind on ikka ahvatlenud vaadelda eraldi näiteks tema loodusetunnetust ja üleüldse loodust tema teostes. Kas või liigiti: taimed, putukad, roomajad, linnud, imetajad ta tekstides. Kuidas ja mis funktsioonis, millistes seostes, millistes kujunditüüpides, milliste sümbolitena nad esinevad. Kuid vaevalt on niisugusest lähenemisest võimalik tuletada autori ehtsat loodusetunnetust. See on ühtaegu elav ja samas kuidagi kurvakstegevalt aina looduse tabamatust tõestav, lastes tajuda, et looduse mõistmiseks on vaja absoluutselt loobuda mitteloodusest. Keskteed lihtsalt ei ole. Seda näitab kas või see, et Baturin peaaegu ei kasuta üldistavama funktsioonita looduskirjeldusi. Loodus on inimese jaoks iseenese otsimise keskkond, ja selle taust. Mitte iseenese leidmise taust, sest igavese otsingu tulemuseks ei saa kuidagi olla üksainuke põgus leidmishetk.

Omal viisil komponeerub looduse teema ümber isegi psühholoogiline armastusromaan „Noor jää“. Selleski teoses on oluline inimese hool looduse eest, inimsuhteid vaadeldakse selle foonil. Romaani põhimotiivis — noore naise armastuses oma kasuisa vastu, mistõrtnu ta ema kodunt lahkub — leidub paralleel mesilaste eluga: kui mesilasperesse ilmub noor ema, peab vana sealt lahkuma, sest kahele ei ole ruumi ei bioloogiliselt ega psühholoogiliselt.

Loodus omakorda seostub tihedalt sünni ja surmaga ja need ongi olulised märksõnad ja sümbolid Baturini loomingus. Inimene on Baturini jaoks ühtaegu igaviku otsija ja igavesuse ihaleja, samas aga ka selle kõige vihasem vaenlane. Inimene ei suuda taluda igavikku väljaspool isennast, ta ei suuda taluda mõtet igavikust, sest see rõhutab tema isikliku elu lühidust.

Sünd ja surm on looduses loomulikud asjad, kuid nende pinnal vastandab looduse rüpest võrsunud tsivilisatsioon end loodusele. Samuti kui tsivilisatsiooni sünnitatud destrukttiivne kurjus vastandab end oma loojale. Tsivilisatsioon on inimese vabastanud vajadusest või ka kohustusest olla õiglase, nagu seda on loodus, ja andnud talle võimaluse olla ülekohtune, nagu seda suudab olla ainuüksi inimene.

Nõnda tungib inimene ja tema loodud tsivilisatsioon loodusele peale, tappes ja surmates. Tappes sihitult ja tarbetult, surmates ainult selleks, et elu hävitada. Nõnda hävitab tsivilisatsioon aga ka surma tähenduse, surma kui märgi sisu. Tapmisele kui märgile antakse teine tähendus, mis ei seostu enam seniste eetiliste väärtussüsteemidega. Moonutatakse keelt, milles need väärtussüsteemid on kehastunud. Keel muutub elu alalhoidjast elu hävitajaks. Inimesed harjutatakse surmaga, vägivald ja tapmisega, kuni seda hakatakse võtma elu vältimatu koostisosana. Muid vahendeid loodusega suhtlemiseks ei näi tsivilisatsioonil enam olevat. Ka omasugustega suhtleb inimene enamal või

vähemal määral ikkagi vägivalda abil.

Vägivald toimib ajas. Baturini ajakäsitus on eesti kirjanduses üks omapärasemaid. Meenutagem näiteks legendi kolmest vennast, kes läksid „otsima kallasteta Ajajõe suulaid lätteid“... („Kuningaonni kuningas“, lk. 183—186.)

Või: „Kuningaonnini oli nelja tunni tee, ehk Kuningaonnil oli temani nelja tunni tee, sest paigalseis on suhteline, kehtiv ainult Ruumis — Ajas liigub kõik kõigele vastu, jõuab üheaegselt päralt, ainult need jäävad veidi hiljaks, kes ülemäära kiirustavad.“ (Lk. 211.)

Läbi terve „Ringi vangide“ teksti kõlab refräänina fraas: „Kõik? Ei ole veel kõik.“ Seegi iseloomustab Baturini ajakäsitust: „Tormav Ajaookean ei taju temas hukkunuid ega pääsnuid; ta voogab edasi, olles vahet tegemata avatud kõigile.“ (Lk. 213.) Võib elada ühekorraga nii tulevikus kui ka minevikus — ja enamik Baturini tegelasi elabki just niimoodi. Mitte ajupuuna möödatormavas Ajajões, Ajavoolus, vaid veetilgana Ajaookeanis, ehkki seda on palju raskem ette kujutada.

Baturini teostest leiab ainult üksikuid konkreetse aja või kohaga seotud motiive. Samuti on pärisnimedega: Prišvin, linnanimi Zürich, seep „Penno-morskoi“ või kauplus „Sibirskie Mehaa“. Või Karl Marxi portree. Või „Severi“ paberossid. „Kuningaonni kuningas“ on neid rohkem kui hilisemates teostes, kuid ka siin pole nad üheselt tõlgendatavad. Nad võivad mahtuda mitmesse aega ja ruumi, mitmesse aegruumi. Kujutlused ei toetu reaalse karkudele, vaid liuglevad vabalt.

Seetõttu ei peegelda ka visioonid, mis Baturini sõnade mõjul tekivad, reaalseid maastikke, vaid pigem kummalisi kujutuslikke maailmu, mis nagu oleksid olemas ja nagu ei oleks ka. Taiga, milles kütib „Kuningaonni kuningas“ või „Karu südame“ peategelane, on Siberis ja ei ole ka. Geograafiliselt seob selle sinna vahest ainult sõna „sopka“. Samavõrra kui Siberis on see ka autori teadvuses; samavõrra, kui see on olnud autori silma ees, on see olnud ka tema vaimusilma ees, ta teadvus on neid maastikke töödelnud, need ei jõua sõnadesse vahetu elamuspildina. Kujund on visuaalne ja plastiline, kuid jälgib ja järgib tegelikkust justkui paksu sõnakihi tagant. Aeg-ajalt jäävad sõnad varjuna ette elamusele ja kogemusele, mida oleks võinud tollest tegelikkusest ammutada, kuid mille edasiandmine ei ole Baturini jaoks omaette eesmärk.

Nõnda on „Kuningaonni kuningas“ veel paljuski rohkem kirjeldav ja alles kirjelduse kaudu üldistav, sõnamõnuline ja –mänguline raamat. Siin tõmbab tähelepanu endale veel ka laaneküti eluolustik ja peategelane inimesena, isiksusena.

Autori sõnul lastele määratud, kuid minu arvates kaugeltki mitte üksnes neile mõeldud „Laiuvad laaned, kauguvad kõrved“ on samm edasi — tegu on juba puhta, mõtteküpsse ja kujundliku üldistusega inimese ja looduse suhetest. Ja „Karu süda“ on sealt veelgi samm edasi — siin otsib Baturin maailmast vasteid juba omaenese mõtetele, ideedele, üldistustele. See romaan on tema loomingus vahest keskseim ja kõige filosoofilisem. Teised teosed jäävad neid

kolme verstaposti ümbritsema. „Karu südamega“ samale tasemele küünib veel hoopis iselaadne „Kartlik Nikas, lõvilakkade kammija“.

Kui Baturini loomingut üle lugeda, torkab ennekõike silma suundumine keele mängulisemalt, formaalsemalt tasandilt sinnamaale, kus keel ja inimese siseilm sulavad kokku, liituvad lahutamatu ühte, nii et ei ole võimalik öelda ainustki sõna, mis ei väljendaks inimese rännakuid omaenese sisemises avarilmas. Sinnamaale, kus keel muutub omaette eesmärgist väljendus- ja kujutusvahendiks, ehedaks loomismaterjaliks. Võib öelda, et kogu Baturini loomingu üks põhitegelane ongi keel. Keeleookean. „Kiindumus sümbolitesse ja allegooriatesse, mille kaudu võis seletada seletamatut ja näha nähtamatu taha, oli ta ainus tõsine ja suur kiindumus.“ („Kuningaonni kuningas“, lk. 152.)

Seesama tõrksus tavapärasuse suhtes ja kiindumus „seletamatu seletamise“ ning „nähtamatu taha nägemise“ vastu ilmneb algusest peale ka Baturini luules. Meenutagem kas või ta esikkogu sümboolset pealkirja „Maa-alused järved“ või seesmist vastandust teise kogu pealkirjas „Väljadelt ja väljakutel“. Kuid ometi tundub Baturini proosa mulle tükki maad poeetilisemgi kui luule. Ta keelevabadus on proosas suurem, võib-olla seetõttu, et luulet võtab Baturini enamasti traditsioonilisemalt. Kuid kõigis Baturini tekstides pulbitseb mingi meeletu plastilisus, visuaalselt ilmnev kujundlikkus, võimsus ja jõud.

Baturini keel on üks olulisemaid tunnuseid, mis teda teistest kirjanikest eristab. See mängleb ühes lauseski tõsidusest üle huumori ironia ja eneseironiani ja just see muudab keele suhte loodusega terveks ja elavaks. Ironia ja eneseironia on nähtused, mis looduses puuduvad. Nõnda annab eneseironia inimesele peegli, milles ta saab looduse kõrval vaadelda oma nägu ja seda loodusega võrrelda: „Noort nägu vaata vanas peeglis.“ („Lüürakala“, lk. 53.)

Samas on Baturini keelepruugis teatav, kohati isegi kummaliselt suur võõrandatus iseenesest, keele enesetunnetuslik alge, vaade keelele mujalt, väljastpoolt. See avab uusi võimalusi, pakub viljaka pinnase kaelamurdvateks keelemängudeks.

Sellesama võõrandatuse tõttu on Baturini teostes nähtavaks tehtud küll paljugi nähtamatut, kuid osa nähtavat on libisenud pilgu eest varju, sõnadesse, mis tulevad üksindusest ja oma adressaati veel päriselt ei tea. Ei teagi, kelle kõrvu nad ükskord jõuavad. Mõnigi elamus jääb keeleelamuse varju. Mõndagi pärismaastikku varjutavad niisama kaunid, kuid nähtamatud ja kombatamatud, keelestihihilised sisemaastikud, mis pärinevad „...endast, salapäraselt unistus-temaalt, kus maad on mered ja mered on maad, kus kõige rikkamad on need, kellel midagi ei ole, kus peaaegu kõik mõisted ja väärtused on äraspidised“. („Kuningaonni kuningas“, lk. 180.) „Ta mõttevaldused hõlmasid vähemalt kogu maailma kõrbeid, meresid, õhku ja maad. Ta nägi maailmas mingit reaalselt fantasm, millest ta oli põhjalaanega irrutatud.“ (Lk. 196.)

Esimese mulje Baturini teoste keelest loob tema üldnimede ja üldkeele rikas ja komplitseeritud struktuur. Kuid selle sees võib avastada veel ühe tasandi — pärisnimed.

Pärisnimede süsteem on inimese identiteedi kujunemisel erilise tähtsusega. Keele järel on see *Homo sapiens*'i kõige suurem leiutis. Üldkeel ja üldnimed võimaldasid inimesel maailma ja loodust hõlvata üldistuste tasandil. Ühiskonna, tsivilisatsiooni ja kultuuri tekkeks sellest aga ei piisanud, sest tähistaja ja tähistatava märgilised seosed on üldkeeles liiga hajusad ja abstraktsed. Vaja oli just niisugust märkide süsteemi, milles tähistaja ja tähistatav oleksid märgist lahutamatud, sellega identsed. Alles nüüd sai keele abil hõlvata ka inimtekkelist maailma. Hakkasid arenema kultuur, tsivilisatsioon ja lõppude lõpuks ka riik koos riigikorralduse keeruliste süsteemidega, mis kõik rajanevad pärisnime võõrandamatul identsusel oma kandjaga.

Kui esimestes proosateostes ei ole Baturini suhtumine pärisnimedesse veel lõplikult välja kujunenud ja neis sisalduvaid võimalusi ei ole seal teadlikult kasutatud, siis õige omalaadse pärisnimede süsteemi leiame näiteks romaanist „Kartlik Nikas, lõvilakkade kammija“: Nikas Kristow, Teo Kristow, Sunne Kristow, Viher, Tane, Miila, Liiken, Phoenixburg, Prestolarus Brutalomenos, Ferdinand Tael, Muukman, Elmer Vassar, Isai Mentsel, Rometa–Ulika Sommer, Tephnen Nockdanskyn, Alexander Culdopulos, Aagabas, Gustav Jepiforoff, Kallu Reastas, Gaido Gamma jt.

Silmatorikav on pärisnimekasutus ka „Ringi vangides“: Ema Hell, Mattes Melihor, Teresa Melihor, Silver–Smooly Trawkin, Simeon–Semuel Trawnic, S.–S. Trawenberg, van Trawenck, Trawkiniani, Krebsei, Serafima Graft, Sarema Gozzi, Aibek Alanddin, Dan Rechevsky, Berta, Senta Simon, Nataly Naiman jt.

Nagu näha, põimuvad Baturini teostes omavahel mitme tasandi nimed. Need on põhiliselt võõrapärase kõlaga. Paljud neist viitavad Piiblile ja pühakute elulugudele, kaugemale minevikku ja sügavamale kultuurilukku. Kunstnike ja kirjanike nimevariatsioonid on koos teistega kootud omapärasesse kanvaasse, kus nad isegi ilma tajutava konkreetsuseta kõnelevad rohkem kui nüüdisaegsed nimed. Neisse on sisse pandud sajandite vägi, sama kontekstuaalne jõud, mis on olemas poetilisel sõnal ja kujundil. Nii tundubki, et ka nimed seovad lugusid teatavas mõttes ajatusega, igavikulisusega. Tegelikult on pärisnimed Baturinil mütoligiseeritud, pärisnimesüsteem aga moodustab igas teoses kindla omamütoloogilise struktuuri.

Ent peale pärisnimede struktuuris väljenduvate „väikeste müütide“ tõmbavad tähelepanu endale ka Baturini loomingus kajastuvad „suured müüdid“. Alustada võime loomismüüdist proosapoeemis „Laiuvad laaned, kauguvad kõrved“, mis iseenesest on autori maailmatunnetuse kvintessents. Sellest suhteliselt lühikesest tekstist kumab vastu nii tema varasem kui ka hilisem looming, nii „Maa–alused järved“ kui „Karu süda“, nii „Noor jää“ kui „Kartlik Nikas“. Isegi „Ringi vangid“ on siin olemas nagu veetilk meres.

„Laiuvate laante“ üldhäälestus meenutab mingil moel Longfellow' „Laulu Haiavatast“, see on üks poeetilisemaid raamatuid, mida olen lugenud. Teos algab loomisega, Metsa loomisega. Mets on nii selles raamatus kui ka Baturini terves loomingus maailma sümbol, maailma kehastus, seega on tegemist maailma loomise kõige puhtama ja algupärasema kujuga.

Loojana esineb siin Puhmhabe — taas üks omamütoloogilisi tegelaskuju. Kui mõnedki Baturini omamütoloogilised tegelased on kergesti avatavad (Ladvalaulutaja, Ladvalaps ja Ladvaleid tähistavad igatsuskuju, igatsuse hingestumist, nagu näiteks ka Muus „Kuldrannakeses“, Päevalill ja Uitneid „Kuningaonni kuningas“), siis teiste selget tähendust defineerida, nende päritolu tuvastada on hoopis raskem. Seda suurem on nende sümboolne tähendusjõud, mis peitub juba ainuüksi nimetamises, nende nimede jagamises lugejaga: Udulokkija (lk. 24), Ladvalustija, Laaneluulur, Puupeiar (lk. 29), Võrarillukas (lk. 51) jt.

Gidži Manituust ja muudest loomismüütide kangelastest eristab Puhmhabet kõige rohkem see, et pärast Metsa loomist ei puutu ta enam teiste olevuste ega inimeste asjadesse, ei püüa teisi valitseda, vaid loob ja otsib edasi üksnes iseenast. Samas tegeleb ta eneses kogu maailmaga, kõigi teiste eludega — ja selle tulemuseks on sügav veendumus Elu pühaduses. Aukartus elu ees, küll teist laadi väljenduses kui Albert Schweitzeril, kuid sisult seesama veendumus iga elu unikaalsuses.

Eneseloomine ja enesetäiustamine on Baturini loomingulise eetilise ja filosoofilise põhi. Sellele viitavad kõik ta teostes leiduvad müüdistruktuurid, tervenisti on sellele pühendatud tema kõige keerulisem ja meisterlikum romaan „Karu süda“.

Baturini teostes on üldiselt vähe tõelisi sündmusi — nagu müüdikogumikes ikka kirjeldatakse enamasti Ühe Sündmuse variatsioone. „Karu süda“ on mõneti erand: tegevuse vältel juhtub siin ootamatult palju. Keel ja meel, jutustamine ja kujutus, tegelikkus ja müüdi-ilm püsivad siin tasakaalus.

„Karu südame“ müüdi-ilmale viitab algusest peale kütielu aastaring, mis allub rangelt aastaegade rütmile. Suletud, tsüklikiline, aina korduv mütoloogiline aeg saab jutustuse edenedes võitu lineaarsest ajaloolisest ajast ning haarab meid pikkamööda oma võimusesse. Romaani mütoloogilisest struktuurist leiame terve rea paljude rahvaste seas levinud ürgseid maailmakäsitluslikke motiive, alates selle ilma ja teispoolsuse suhetest kuni inimese ja looduse vahekorda tõlgendavate müütideni.

Müüdi kõrval on „Karu südames“ ka eepiline alge ja traditsioonilise romaani, mis võimendab müüdi mõjujõudu. Teose müüdimaaailm, haardeulatusest mõneti lähedane García Márqueze omale, on meile ometi palju hingelähedasem ja kõnekam. Meie hinge ja südant palju sügavamalt tabav. Sest nendest laantest, kus hargneb ja kulgeb Niika–Ngaranassaani elu, me oleme kõik läbi tulnud — soome–ugri eelhõimudena 6000 aastat tagasi, ammu enne Läänemere äärde jõudmist. Teisalt eksleme nendes kogu elu — teel mütoloogilise teise ilma või alateadvuses varjuva tõelise mina poole.

Kujutamislaadi ja kujutatava mastaapsuse poolest tõuseb „Karu südame“ kõrvale romaan „Kartlik Nikas, lõvilakkade kammija“. Siin on välja arendatud autori lapsepõlvemotiivid, millest mõningaid kohtas juba jutustuses „Leiud kajast“.

„Kartlik Nikas“ maalib meie silme ette pöörase panoraami Viljandist, mis on kõigi võimalike vahenditega vägevalt mütologiseeritud ja sümboliseeritud. Teist sedavõrd mütologiseeritud linna ma eesti kirjanduses ei teagi. Konkreetne aeg ja reaalsed sündmused on saanud üldistusjõu, mida tavarealism ei võimaldaks. Visuaalsus koos jõulise sümbolikasutusega, kõigi motiivide äärmuslikult lopsaka poetiseerimisega meenutab mõneti Fellini filme. Tegu on realismist kõrgemal asuva hoovusega, milles asjad on samad, kuid seostuvad ja talitlevad teistmoodi kui reaalses maailmas. „Ta jooksis teisest ajast, nagu ühest ilmaruumist teise ilmaruumi.“ (Lk. 464.)

Kogu sõjaümbrusse jääv lapsepõlv, ka selle traagilisemad sündmused ja rasked ajalookäigud on kümme-konnal leheküljel kokku võetud tsirkuse kujundisse. Ja kui kõik Baturini kujundid ja allegooriad ei olegi alati originaalsed, on nende väljaarendus ikka isikupärane, äravahetatamatult baturinlik.

„Kartlikus Nikases“ tuleb ette palju erinevaid surmasid. Vägivaldsed surmad, surm küüditamisel, enesetapud. Kõige traagilisem neist on laste surm sõjajärgsel ajal. Kes suri nälga, kes toidumürgitusse, kes tankirusikat muukides või suurtükimürsku lõhkudes. Raamatu kogu mütologiseeritusele vaatamata on surmad reaalsed. Kõigest muust saab üle olla, ent surmast mitte. „Peale seitset möödunud eluaastat (lähenes kaheksas) oli Nikase seisukoht elu ja surma suhtes selginenud: surm on elu taganemata tingimus, olematuse sild ühest olemisest teise.“ (Lk. 301.) Samalaadne suhtumine surmasse — küll mitte nii selgelt sõnastatuna — iseloomustab Baturini loomingut algusest peale.

„Kartlikus Nikases“ valitseb mütoloogiline aeg. Linn, millest räägitakse, on ühtaegu maine ja ajalik Viljandi ja teisalt kujutluste Igavene Linn. Ühelt poolt Baturini lapsepõlvlinn, teisalt igaihe lapsepõlve Linn. Või lapsepõlvema. See linn nagu ei asu ajas ja ruumis korraga, vaid ühes neist eraldi, rohkem isegi ajas.

Aja määratlematus paigutab ka romaani „Ringi vangid“ lähemale igavikule, müüdile, mütoloogilisele korduvusele.

Minu arvates „Ringi vange“ ei pruugi võtta ulmekirjandusena, ehkki ka niisugust lähenemist on välja pakutud (Toomas Raudam „Postimehes“ 18. VI 1996). Pigem on tegu keele tasandil funktsioneeriva allegoorilisusega, märgisüsteemiga, mille struktuuri ei saa avada traditsionaalse ulme võtmega.

Asjata pole romaani kandev märksõna „lukk“. See on Baturini proosas üks huvipakkuvamaid motiive, mis esineb juba „Kuningaonni kuningas“, taandub vahepealsetes teostes ja leiab nüüd „Ringi vangides“ lõpliku väljaarenduse.

„Kütt ei lukusta kunagi oma elamu ust. Ka siis mitte, kui ta pikemaks ajaks sellest lahkub. Lukk on ränk solvang igaihele, lukuta uks viide siseneja aususele.“ („Kuningaonni kuningas“, lk. 20.)

„Ringi vangide“ peategelane Mattes Melihor tajub lukkude loomust

intuitiivselt ja suudab seetõttu avada igasuguseid lukke. Samas töötab ta peakonstruktorina tehases, kus tegeldakse uute ja järjest keerulisemate lukusüsteemide väljamõtlemisega. Sest nende järele on inimeste ilmas nõudlust.

Uudseim idee romaanis on psühholukk, lukundsüsteem, mis reageerib muutustele inimese psüühikas, blokeerib lukuriive teatud kindlate hingeelamuste juures. Mattes loodab sellest teha lukkude luku, mis „takistaks kurvastusel tulla — ja armastusel minna“. Ent ehkki iga lukk kätkeb ka avamisvõimalust, on ta siiski suletuse sümbol. Luku mõte on sulgemisvõimaluses ja sulgumises. Avatus on luku ajutine olek, kõrvalvõimalus. Nõnda ei saa ka „lukkude lukk“ teha midagi muud kui takistada armastusel tulla ja kurvastusel minna.

„Ringi vangide“ tegelaste igapäevaelu sunnib neid looma tapvaid mürgkaase ja superlukke. Loodus ei tunne lukku, see on tsivilisatsiooni sünnitus nagu kurjus ja kuritegevuski. Selle ringi vangikütkeis piinlevadki Mattesed ja Teresad. Ring, mis sunnib neid vabatahtlikult neidsamu kütkeid kogu aeg tugevamaks taguma. „Elupoolel, saatuse salaküljes oli Uksi ja Lukke, mis ei kuuletunud inimele.“ (Lk. 141.) „Ringi vangid“ on romaan traagilisest armastusest lukkedemaailmas.

Eesti kirjanduses on Baturiniga raske kedagi võrrelda. Või leida tema mõjustajaid. Vahest oleks juba kergem leida mõjustatuid. Sest eesti proosa keeikasutust ja küllap ka eesti keelt üldse on Baturinigi looming kindlasti mõjutanud. Tema tekstid avardavad tahes või tahtmata meie keeletaju, alateadlikku sõnalist loovust.

Kirjandusteoste hindamise kriteeriumiks on viimastel aastatel tihtipeale võetud see, mis jääb neist alles siis, kui on kadunud teadmised nõukogude oludest ja oskused ridade vahelt välja lugeda poliitilisi, eetilisi ja esteetilisi arvamusalvusi.

Baturini looming on ses mõttes tervenisti praeguses ajas paigas — siin ei ole mingeid ideoloogilisi vihjeid, kõik on puhas tekst, puhas kirjandus, puhas kunst.

Tõepoolest, kui meenutada, tundusid Baturini raamatud pisut kummas-tavad just toonases õhustikus. Nõukogulikult taustal olid nad otsekui tulnukad teisest maailmast, kus ei valitsenud ideoloogilised suhted, vaid kõrgemal seisvad olemuslikud nähtused: müüdid, sünd ja surm, loomine ja elu.

Maastikud, kohad ja inimesed Baturini raamatutes on ühekorraga reaalsed ja samas sümboolsed, nad asuvad ühekorraga Maa peal ja unistuste maal, reaalsuses ja illusioonides. Kogu Baturini looming on reaalsuse ja unistuste sümbioos. Reaalsed ja müütilised maastikud on lugejal ühekorraga silma ees, ühest on võimalik teise uudishimulikke pilke heita, ühest on võimalik sundimatult teise üle libiseda. Omamütoloogiliste sündmuste, nimetuste ja pärisnime struktuuri abil loob Baturin oma raamatutes otsekui teist, ideaalset, loodusega kooskõlas toimivat tsivilisatsiooni. Ta teoseid võib lugeda kui teatavas mõttes terviklikke utopiaid. Vahest see ongi üks salapõhjust, miks ta looming eesti kirjanduses nii suveräänselt eraldi seisab.

Interneti kuvaritel väreleb meie pilgu ees ebareaalsus — mikrosoft-maailmad, windowskeskkonnad. Klahvivajutus avab unenäolisi rippmenüüsid (!), mida fanaatilised arvutihäkkarid õgivad põletikuliste silmadega pehme röntgenkiirguse geneetiliselt pikantses võrtsikastmes (polevatki tervisele ohtlik!). Kahvatult kumavad ekraanid asendavad unenägusid. Tekib küsimus, milleks üldse enam magada.

See ebareaalsus on muuseas lahke ja kutsub endasse sisenema töö eesmärkidel, lubades kasutada valmissümboleid, rohkeid aknaid (!) üheaegselt, mõttelisi kääre tekstilõikumiseks elektroonilisel löikelaulal (kirurgide unistus!), kustutada, parandada, ümber paigutada ilma, et jälgegi järele jääks... Ja siis veel need kettad, mille infobittide sisaldus aina kasvab. Ja arvuti enda kõvaketas astub magnetsuhtluse protsessori pilusse torgatud erinevate magnetkandjatega. Kuvari ees istuja juukseid ja riideid täidab aegamööda staatiline elektriväli ja teda valdab arvutierootiline enesetunne. Veel hetk ja ta siseneb imesse, laguneb koost elektroonilises orgasmis, jätab maha selle Tallinna raadi, mida keskajal olevat võrreldud seakarjaga, lahkub nendest madalatest majadest, mille väljakõverus on vulgaarselt jäik ja jäigalt paindumatu ning mida balti- ja kadakasakslaste elu on pikkade aastasadade jooksul teinud tülgestuseni tuttavaks, muutub ise elegantselt võnklevaks väljakiirguseks, mis paraboolantennide abil alustab satelliitide vahendusel helikiirusel süstlemist ümber kogu maakera...

Ehk me peaksime juba praegu esimese ärkamisaja rahvuslikele korüfeedele siit kahekümne esimese sajandi lävepaku eest raporteerima, et kuigi me arvult ja vaimult pole saanudki suureks, oleme lõpuks ometi Interneti elektronväljas jõudmas võrdsuseni, kus väiksusel või suurusel, vaimsusel või vaesusel, rahvusel, keelel, sool, sugutunnustel või muudel tülikatel eristamisviisidel (eriti kehalistel) pole enam ammu mingit tähendust. Juba lendab see sõnum kooskõlas moodsa antirelatiivsusteooriaga ja veelgi värskema infoajastu avastuseeskirju pragmaatilis-tehnokraatlikult ära kasutades näiliselt võimatult, kuid virtuaalselt täiesti tõepäraselt vastuoolu mööda meid tundmatusse tulevikku edasikandvaid ühesuunalisi ajavooge tagasi või neist läbi mitte ainult eelmisse või kolmeteistkümnendasse, vaid ikskümnendasse minevikusajandisse...

Just sellel hetkel kaob mingi lapsuse tõttu elekter ning kerge naksuga kustub kuvaril Interneti virtuaalne soovalgus, vaibub vaikselt pehme röntgenkiirgus, mis kaugemal kui nelikümmend sentimeetrit polevat tõesti üldse tervisele kahjulik. Ja kirjanik seisab elektrienergia puudumise tõttu dilemma ees

(leksikonist: raske valiku ees seisma, emma-kumma vahel otsustama), kas püüda ilma igasuguse kordamineku lootuseta sõnulseletamatut sõnades siiski mingilgi moel väljendada või siis hoopistükkis käega lüüa... Loobuda kõnelemast, kirjutamast, sõnadega suhtlemast, verbaalsest vigurvaevast.

Muide, valida tuleb teatavasti ka inimene olemise ja kirjanik olemise vahel üldse. Inimesena ja ametnikuna on mul näiteks üks kodukootud, nii-öelda rahvuslik ülemus, kes millegipärast tuletab meelde püstikõndivat kala, sest ta labajalad on suured ja v-kujuliselt väljapoole keeratud. Ta on kõhn ja üle keskea ja kui ma teda juhuslikult tänaval kõndimas näen, muutubki ta mu silmis kalaks, kes veelendi jaoks painavalt ebaloosulikus õhukeskkonnas loivab vertikaal-asendis oma sabauime kahel lõssivajunud otsal mööda maismaad vaevaliselt edasi. Vahel piinavad teda nimmevalud ja siis vajub ta veidi kõöksu, vesistab oma nohust nina ja tekitab mingit ebamäärast haletsust.

Aga see kõik on petlik, sest temas elab veel üks loom — nimelt koridorirott. Kord, kui olin mõnda aega juba rüügitenistuses olnud, ütles ta ühe meie omavahelise vestluse käigus:

„Te peate käima tihedamini ülemuste ukse taga, muidu nad ei tea, mida te teete, ja hakkavad kahtlema teie vajalikkuses.“

See täitis mind jahmatusega. Püstikäivast kalast veel kõrgem ülemus, keda ma hakkasin tinglikult kutsuma Kõverkaelaks, sest ta pea on kaela otsas ühele poole veidi viltu, polnud kuude viisi ennast alluvate hulgas näole andnud. Sellest järeldasin, et ülemused on nagu aeg, nad liiguvad vaid ühele poole — kõrgemale, kuni muutuvad rohujuure tasandi ametnike jaoks absoluutselt kättesaamatuks.

Aga see dilemma on tegelikult kunstlik-tehislik, sest ega ikka saa valida inimene olemise ja kirjanik olemise vahel, sest saatuse tahtel oled sa korraga nii üks kui teine ja vahetegemine on meelevaldne.

Kala-ülemuse kohta otsustasin pärast mõningast kõhklust nii, et kui ta ükskord sureb, siis on ta oma järgmises elus arvatavasti tõeline kala, mitte mingi tülgastust tekitav mõtteline koridorirott. Oma loomulikus vesikeskkonnas elades ei tule tal enam mingite ülemuste uste taga koogutada ja kui ta just delfiiniks ei sünni, siis pole tal ka teadvust ja tema kala-elu möödub ilma igasuguse alanduseta. Ja noh, tema järgmine lõpp on tõenäoliselt ettenägematu ja tõeliselt ootamatu — mõni temast suurem hirmuäratavalt elegantne ja fataalselt eksimatu röövkala klõmpsab ta lihtsalt oma lõugade vahele. Ja ongi kogu dilemma!

„KYLMAID RUBAIID“ —
HARULDUS KUUES MÖTTES

Märt Laarman: „Kylmad rubaiid. Kylmät nelisäkeet“.

„Pohjoinen“ — „Vagabund“, Tallinn, 1996. Pagineerimata.

Kümme aastat tagasi arutlesin idamaiste luulevormide eluvõime üle meie kirjanduses nõnda (kirjutan selle lõigu välja tervikuna, et keegi ei peaks minema seda otsima vanast ajakirjanumbrist): „Näib, et eesti nüüdisluule oma sallivusele ja paindlikkusele vaatamata liigub oma taotlustes üha kaugemale sellest ideaalist, mis on olnud lähteks hommikumaisele vanale luulele... Taotlust allutada luuletekst mingile tinglikule välisele korrapärale tavatsetakse meil pidada taset ahistavaks piiranguks. Looming nõudvat ürgsemat, piire ületavat nägemuslikkust. Seepärast pole Lähis-Ida „klassitsistlik“ luule olnud meil kunagi nii soositud ja hinnatud kui Kaug-Ida „impressionistlik“ sõnakunst. Eesti haikusid on kirjutatud palju, nelikväärsse vähe ja gaseeli, tadžiki luule põhivormi, on üritanud vist Ain Kaalep üksi. Kassiida on hoopis tundmatu. Uku Masingule, kes semitoloogina oli kõige paremini ette valmistatud araabia luule tõlkimiseks, oli millegipärast hingelähedane hoopiski Tagore luuletuste ingliskeelsete proosateisenduste eestindamine. Araabia beduiiniluuletaja Šanfara kaamelikassiida oli tal eluaeg pooleli ja ka Umar Hajjami nelikväärsid jäid avaldamata.

Mujal maailmas, näiteks Soomes, on pärsia-tadžiki gaseele, eeskätt Hafizi omasid, tõlgitud mõnikord vabavärsiks, milles säilib vaid luuletuse mediteeriv põhikude. Kuid eirates luuletuse väliseid vormitunnuseid: teksti

liigestatust paarisväärsideks baitideks ja neid ühendavat monoriimi, eirame ühtlasi gaseelile igiomast laululisust. Peenelt moduleeritud värsimõõtsid, mis otseselt seostuvad klassikalise muusika laadidega, nagunii tõlkesse tuua ei õnnestu. Et eesti keele riimivõimalused on märgatavalt tagasihoidlikumad, siis on mõistetav, et monoriimilist gaseeli ei saa taasluua niisama suure vabadusetundega, kui algupärand on loodud. Irdriimid ja muud suvad on aga sisuliselt vastuolus sellele luulevormile omase puhtuse- ja täiuslikkuseotsimisega. Kui luuletusest kaob muusika, siis ei jää pahatihti temast palju järele ja ei teagi, kas niisugune nutu-, jooma- või lembe-luuletus oma uuest keelest kuues enam millekski kõlbab...“ („Looming“ 1986, nr. 10, lk. 1399.) See meenus „Kylmi rubaiisid“ lugedes.

Kai Laitinen mainib oma järelsõnas, et Märt Laarmani „Kylmad rubaiid“ on haruldased kolmes mõttes. Ent mitte vähem on nad haruldased veel neljandaski mõttes. „Kylmad rubaiid“ on ainus eesti luulekogu, mis koosneb orientaalse rubaii vormis kirjutatud luuletustest. Neid on paraku küll kõigest 24, kuid mõtte-tiheduselt on nad eespool nii mitmegei teise mehe palju mahukamatest kirjatöökogudest. Pärast Laarmanit pole keegi avaldanud kogu Oriendi vormides luulest. Igavikulist väärtust lisas raamatule veel bibliofiilne teostus ja kujundus. Praegune eesti-soomekeelne uustrükk on püüdnud seda kvaliteeti võimaluste piirides säilitada, ehkki raamatu paisutamine kakskeelseks on sundinud ka kujundust muutma. Kuid kes mäletabki enam 50 eksemplaris ilmunud algupärandit? Nende ridade kirjutaja on aastakümneid tagasi käes hoidnud vaid

Vilniuse antikvariaadis müügis olnud eksemplari (nüüd peaks see olema Eesti Vilniuse saatkonna raamatukogus).

Idamaiste motiivide ja vormide kasutamist Euroopa kirjanduses on tavatsetud piiritleda kui orientalisti. Kuid ehtne orientalism eeldab siiski mõneti sügavamat ja vahetumat Oriendi tundmist ja armastust tema vastu. Eesti kirjanduses orientalismiharrastusest õieti rääkida ei saagi. Eesti on Idast alati väga kaugel olnud, idamaised vormid ja motiivid on meieni tulnud Lääne kaudu, tänapäeval Oriendi tegelikult enam polegi olemas, Lääs on ta alla neelanud ja oma näo järgi ümber teinud. Laitinen läheb paraku mööda küsimusest, kuidas tuli Laarman mõttele kirjutada rubaiisid. Mis oli talle eeskujuks? E. Fitzgeraldi ingliskeelsed rubaiid ilmusid juba 1859. aastal, J. P. Nicholas' prantsuskeelsed nelikväärsid 1867, saksa keeles tegid Oriendi kirjanduse tuntuks F. Rückert ja F. Bodenstedt, Umar Hajjami nelikväärsid ilmusid saksa keeles F. Roseni ja H. G. Preconi tõlkes vastavalt 1909. ja 1910. aastal. Soome keeles ilmusid nelikväärsid Roseni tõlke põhjal 1929. aastal Toivo Lyy tõlkes. Tema „tõlked panid paika nelikväärside soome mudeli“.

Eesti nelikväärsi kujunemise esiajalugu on paraku tundmata ja uurimata, kuid ilmselt ei ole liialdus, kui ütlemine, et „Kylmad rubaiid“ panid paika nelikväärside eesti mudeli. Seetõttu on see raamat haruldus veel viiendaski mõttes. Ain Kaalepi tõlke ja algupärased rubaiid ilmusid aastakümneid hiljem, ka Uku Masingu rubaiid, milles kajastub tõenäoliselt tema 1920.—1930. aastate lugemus, ilmusid avalikkuse ette alles 1994. aasta lõpus. Nende ridade kirjutaja

nelikväärsitõlked, olgu selguse mõttes öeldud, on lähtunud vene ja pärsia nelikväärside lugemisest ning Kaalepist, õhtumaist pärimust ma ei tundnud, sest ei olnud võimalik puutuda kokku õhtumaiste raamatutega. Seetõttu on mulle mõneti võõras ka õhtumaise nelikväärsi elufilosoofia, mida on arendanud Fitzgeraldi tõlgete tõlkijad.

Kuid Laarman pole tõlkija, ta on võtnud vaid nelikväärsi vormi ja pannud õige artistlikult kirja oma mureliku elutaju isikupäraselt „kylmades“ kujundites, mis ei ürita kuigi võrd kasutada vanade eeskujude ja eelkäijate luulekeelt. Selles on tunda pigem „Arbujate“ ja isäranis Heiti Talviku rütme: „Ei pääse öö ja unetuse yhtesatust. / Kui töötu hauakaevaja, kes ootab matust, / ma kaalutelen kirsu suurust, haua mõõte. / Oktoobrituul käib raskeil sammel mööda katust.“

Rangevormilist luulet, mis paratamatult sisaldab dialoogi kõikide seda vormi varem viljelnud luuletajatega, kirjutatakse nüüd üha vähem, sest vormi ei tajuta enam kauni ideaalina, vaid ahistajana. Nelikväärsitaolise haruldase vormi harrastamine on veel vähem tõenäoline. Kirjanduses toimivad voolud ja moed, praegusel post-postmodernismi ja dekonstruktsiooni ajastul ei ole meeoleolu ega õhkkonda ülikoolikursusi eiravat eruditsiooni nõudva orientalisti ega ka enesedistsipliini vajavate klassikaliste värsivormide ning nendele vastava elufilosoofia viljelemiseks. „Kylmad rubaiid“ on sedasi sõnum kaugest ja kadunud maailmast. „Suveräänselt pürgis ta väheuuritud aladele, mis jäid kultuuri peateest kõrvale, ja lõi seal oma riigi.“ Seetõttu on see raamat haruldane veel kuuendaski mõttes.

Haljand Udam

VANAD VÕLUD JA VAEVAD

Mats Traat: „Armastuse päiv“.
„Kupar“, Tallinn, 1995. 88 lk.

Mõned aastad tagasi avaldas Hasso Krull — ajendiks Nikolai Baturini mulgimurdeline „Sinivald“ — tähelepanuväärse arutluse murdekeelse kirjanduse staatusest (vt.: Lmg. 1991, nr. 9, lk. 1285—1287). Iseenele küsimusi esitades, neile teooriakihistustest ka pädevaid vastuseid leides jõuab Krull murdekirjanduse jaatuseni, selle suveräänsuse tunnustamiseni. Siit on üht-teist õpetlikku omaks võtta Mats Traadigi murdeharrastuse kiituseks, kui tarvis, ka laituseks.

Luuletajana on Traadil kombeks komponeerida ühe ja sama (või ositi kokkulangeva) ajavahemiku värsiloomingust eriilmelisi kogumikke, koostamise printsibiiks sisulis-meeloluline ühtsus või kontrastipõhimõte. Nõnda näiteks on kokkulangevaid loomisaastaid (1961—1985) tervelt kuul luuleraamatul alates „Ilmakaartest“ (1970) kuni „Sügislootuseni“ (1986). Kontrastse paarina võiks esile tõsta kogumikke „Etüüdid läiteks“ (1971) ja „Harala elulood“ (1976). Esimeses meelolu ühtne, elegeiline, eetilise pingest kantud eneseväljendus. Valdavalt rusutud ja tusameelne (ka enesehaletsuslik), väljapääsuvõimalusena pöördumine (noorus)mälestustesse. Teises jõulise ja veenva lakonismiga esitatud inimsaatused, ajalugu elulugudes, kus eluline materjal esitleb end ise, otsekui väljaspool autori tahet ja hoiakuid.

Näib nii, et tartumurdelise, valdavalt apoliitilise „Armastuse päivä“ (loodud peamiselt 1992 ja 1994) üks sünnieeldusi oli tõsiasi, et enne seda, murranguaastate otsustavust tunnetata-

des, võis alati inimese eetose pärast muretsev autor oma kaua südant vaevanud tunded ja mõtted realiseerida kirglikes ajalauludes („Jäälilled“ 1989, „Ajaulud“ 1990). See oli ärkamine kurjast nõidusunest, väljarabelemine kuristikust, kuhu kaua lõõtsunud idatuul oli kokku kuhjanud nii palju mõnitust, vägivalda ja valet. Oli tarvis vastukaalu, tuge leida maast ja mullast, kodususest, töökusest, hingeseisundit vahendamas elu põhi-väärtused ja loodusmotiivide rahustav puhtus.

Murdeluulet on Mats Traat harrastanud õieti oma loometee algusest alates. Vaadeldavaski kogumikus leidub üks kahe aastanumbri märgistatud luuletus („Pelg“), mille esimene redaktsioon kuulub aastasse 1960. Ei saa meenutamata jätta, et värsikogu „Laternad udus“ (1968) ehteks on imekaunis „Lill“, ainus murdekeelne selles raamatus.

Tuleb tunnistada, et murdeluule põhimõttelise austajana polnud mu kontaktisaamine „Armastuse päiväga“ mitte just kohene ega ühene. Miks just, seda ei suudagi teistele arusaadavalt sõnastada. Võibolla segas ammu kinnistunud eelhäälestus (Adson, Adamson, ka varasem Traat), lootus taaskohtumisele murdekeele leksikale nii omase mõnususe, mahlasuse ja tusedusega. Vahest kummitas „Ilmakaarte“ (1970) muredetsükli nõtkus ja terviklikkus, kus tõhusalt kaasa rääkimas Traadi senise loomingu taustal uudne komponent — lahe, pingeid maandav huumor. Viimase kogumiku lugemismulje on kohati rabadam, tuimem ja ükskõiksem. Mõistagi, tegemist võib olla ka lugeja hädadega.

Murdekeelsele luulele tunnuslikuna on „Armastuse päivä“ üheks ainevallaks looduse ringkäik. Alates

paastumaarjapäeva aegsest hangede sulamisest, läbi suvepõua ja sügisvihmade talvetuiskudeni välja.

Rida pildistusi, vaikelusid. Valged pilved taevaalotuses, orav puu otsas, linnupesa räästa all, maapõu igatsemas vihma jne.

Verbaalne *nature morte*? Jah, see kõik on ju nii tuttavlikult tõepärane, ammunähtu ja –kuuldu. Mida siis hing veel igatseb? Küllap seda uut, säravat müüti, mis argise äkitselt sätendama lööks, tooks kaasa ahaa-elamuse — et näe, millise ootamatu rakursiga on pilt elama pandud. Tahaks leida „laulu või müüdi, / millel kullane katus“.

Olen ikka imetlenud ja kiitnud Traadi proosatekstidest — just valu- lise tonaalsusega tekstidest — vastu- kiirgavat lüüriilisust, mis võimendab ta kirjanikukreedot: elu mõte on inim- likkus („Tants aurukatla ümber“, „Puud olid, puud olid hellad velled“, „Karukell, kurvameelsuse rohi“). Vahetevahel, jutustava intonatsiooni ja konstateerivate epiteetidega värsi- loomingut lugedes tundub, et Traadi lüürika autor on prosaist. Ei pääse sellest tundest päriselt kõnesolevagi raamatu puhul, ehkki üldistamine oleks selgelt ülekohtune. See tunne lihtsalt kripeldab rohkem.

Niiviisi, iseendaga maadeldes, kõheldes ja kaheldes jõuab järelduse- ni, et juba olengi vastuollu sattunud eespool lähtekohaks ja eeskujuks pak- kutud H. Krulli tõdemustega. Murde- kirjandusel on oma spetsiifiline auto- noomia. „Murdekirjandus ei liigu üld- se selsamal tasapinnal mis n.–ö. päris- kirjandus.“ Tuleb arvestada, et mur- dekeelne lausung kaldubki kaotama individuaalsust — „on nagu peaaegu ükskõik, kes on teksti kirjutanud. Suurele kirjandusele omane indivi-

duaalsus on seepärast murdekirjan- dusele täiesti kättesaamatu...“

Rõhutamaks murdekeelse sõ- numi silmatorkavat anonüümsust, individualiseerimatust, tsiteerib Krull autorit nimetamata üht murdeluu- letuse stroofi, mis kõlab nõnda:

Kuu paistse mu päale kavva,
mul olli säääl vallus ja ää.
Ma vahtse aknade üle lavva
ja käte vahel alliss läits pää.

See on M. Traadi lausa klassi- kalise kuulsusega „Kuu“ värsiraama- tust „Ilmakaared“. Olgu lausuja pea- legi raskesti individualiseeritav, sama näite varal tõestab Krull ka teksti „haardumise vahetult poliitikasse“. Sest „poliitiline valgub murdekir- jandusse just selle kaudu, et on valitud võimust täiesti ilmajaetud vähemus- keel. Murdekirjanduse poliitika on võimetus poliitika.“ Ma usun, et Krullil on õigus.

Mats Traadil on „Armastuse päivas“ väga hea, tõsine ja hoiatav, ohutundest inspireeritud luuletus „Tuul puhk“ (lk. 60). Ta kardab, et murdekeel, vanemate ehe, võib hukka saada. „Tulevigu tuul tartu keele puust / piä maha kisk perämide lehe.“ Ma usun, et Traat p i d i selle luuletuse kirjutama. Ma ei usu, et ta kartuse täidminek on juba käegakat- sutavas kauguses. Ent ohtu peab ette tunnetama. Sest kuidas muidu reali- seerida tulevikuski ilusat võimalust:

Ma lää emä nink esä manu
tartu kiilde paku.
Tuu om üits illuss minek — niigu
tõiste ilmajakku.

(„Pagulane“)

August Eelmäe

ÜHED RÄÄGIVAD TEISTEGA,
TEINE ISEENDAGA

Olev Remsu: „Liikuja autoportree“.

„Kupar“, Tallinn, 1995. 160 lk.

Olev Remsu: „Pariisi linnas Londonis“.

„Eesti Raamat“, Tallinn, 1996. 104 lk.

Remsu on paisanud turule korraka kaks romaani. Mõlemad katsetavad isesuguseid võtteid inimestevahelise ja inimsisese dialoogi arendamisel. Dialoog ehk vastastikku kõlavad hääled! Bahtin oli üks esimesi, kes sellise asja teoreetiliselt üles võttis. Ta valis iseloomulikuks näiteks Dostojevski. Dialoogilises teoses ei saa ükski hääle ega maailmavaade ülekaalu. Samas ei saa hääli kergesti identifitseerida autori seisukohaga. On märgitud, et „dialogism“ on natuke eksitusse viiv väljend, sest rääkijaid ei pruugi olla kaks, vaid nii palju kui kirjanik tahab. Eks lõppude lõpuks ole tema ju mingil määral kogu teksti taga, sest tema paneb selle kirja. Kuid teda kui ühte pole siiski tegelikult olemas. Vahel on autorsust püütud ajada ka hoopis lugeja kaela, sest tema leiab teosest just seda, mida tema tahab. Mallarmé (ja tema järgi Bahtin) on arvanud, et ei räägi mitte autor, vaid keel kui niisugune.

Pariisi romaanis räägib rühm inimesi, kes on turismireisil. On raske öelda, kui palju neid on. Ütleme lihtsalt: üks bussitäis. Romaan koosneb ainult dialoogist, kusjuures pole öeldud, kes räägib: räägib rühm. Aratuntavad on eelkõige Müller ja Sibul. Ka teistel on nimed. Näiteks on Reinul jalg haige. Tihti räägib ka

autor, ehkki alati ei saa aru, millal on tema kord. Ta nimetab end kirjutajaks ja ütleb seda ka teistele välja, lubab isegi kirjutada. Tal on ilmselt lapsed. Üldiselt räägitakse sellest, mis aknast paistab. Korra tõuseb Müller suhteliselt individualiseeritud karakteriks, tänu sellele, et temast palju räägitakse. Enamasti aga kommenteeritakse. Kui jõutakse Pariisi, kommenteeritakse põhjalikult (Eiffeli torni, „Mona Lisat“, metrood). Siis London, Tussaud' vahakujude muuseum. Edasi Belgia. Rein on kogu aeg haige, Arkaadi kaob ära. Müllerit pole samuti vahepeal silmapiiril. Ta vist ei ilmugi enam. Või magab tagaistmel.

On vist kusagil arvatud, et Remsu teos näitab, kui rumalad on äsja raudeesriide tagant vabanenud eestlased Euroopas. Kuid vaadates sakslaste käitumist Akropolisel, kuulates nende möla, või arvestades seda, et Stockholmis päise päeva ajal vastutulev tuigerdaja ja lallaja on ilmingimata soomlane, pole asjas midagi eriskummalist. Turistid, keda läbi tundmatute suurlinnade kihutatakse, käituvad ja räägivad ikka nii. Mikrokollektiivid, mis on argikontekstist välja kistud, räägivad ikka igasugust jama. Peab olema sinivereline ja kaua ühe koha peal püsima, siis tajud asjade olemust, harjud ära ja elad sisse. Võrdleme:

„Noh, kas nägite Mona Lisat? / Ei näinud. Me otsisime kõik kohad läbi, kuskil ei olnud. [---] Võibolla on plehku pannud? Läks meestesse. / Kas Mona Lisa on mees või naine? / Kui ta mees on, siis võibolla läks ta meestesse. / Miks ei võiks mees meestesse minna?“ („Pariisi linnas Londonis“, lk. 33.)

„Louvre'is köitis mu tähelepanu veel üks madrats. Ma pidin käega katsuma, et veenduda: marmorist. Ta tundus nii pehme, tundus, et kivist kuju külitab tõelisel polstril. [...] Kuju nimi on „Magav hermafrodiit“. Kui vaatad saali poolt, siis on naine mis naine, aga kui lähed ligi ja uurid teiselt poolt, siis on hoopis mees. Ma nägin ühe abielupaari kimbatust.

„Aga see on meelega tehtud!“ pahandas mees.

„Arvad?“ kahtles naine.“ (Emil Tode, „Piiririik“, lk. 171.)

Kas sisenesid Remsu rühma-kaaslased, kui Tode oma subtiilseid tähelepanekuid tegi?

Teise romaania („Liikuja autoportree“) on vastupidi. Seal on rääkijad nimepidi nimetatud. Iga lause ees on remark, kes selle lause ütleb. Hakkame prooviks lugema, kes on tegelased. Kirjeldaja, enesejälgija, vaatleja, portreeterija, maitsja, pahane, tundja, kirjeldaja (2), kuulja, informeeritu, märkaja, pilaja, haistja, enesejälgija, kirjeldaja (3), hindaja, kuulja (2), jälgija, vaatleja (2), fikseerija, seesvalvaja, ehmuja, silmaja... Need kõik on esimese lehekülje tegelased ja igaüks ütleb ühe lause. Kogu romaan ongi selline. Püüdsin ise ka kunagi midagi selletaolist üritada romaanis „Räägivad“. Seal rääkisid siiski eri tegelased (kas mingi kohtu ees või põrgu eestoas). Remsu on Euroopa romaanis loonud Bussitäie koondportree, kes räägib umbes sama juttu, mis siis, et vahel natuke ärbeldakse. Teises romaanis on tegevusruum Remsu pea, kus on aset võtnud sadakond (või rohkem, kes neid lugeda jõuab) isikut. Nad räägivad üht lugu, aga keegi ei lase

teisel peale ühe lause midagi öelda. Lugu ise toimub endises nõukogude Lõunas, minu arust Krimmis, ja on täis košmaare, mis vaba maa isikut, kelle ilmataju on subtiilsem kui kohalikel, meeletehetele viivad. Romaanis kirjeldatud reaalsed ja olud on väga huvitavad ja piisavalt õudsed. Kõik see hotell ja need tüübid ja minategelase (Liikuja) kirjanduslikud ja elulised kompleksid. Aga nood lõputud remargid (kes midagi ütles) on väsitavad. Kui romaani lugeda, tuleb neist üle hüpata või hooti tähelepanu pöörata. Pikapeale hakkab tüütama, kui halamise ette on kirjutatud „Halaja:“ ja otsustamise ette „Otsustaja:“. Kirjanik on seekord tehnilist nippi üleekspluuteerinud. Ehk oleks olnud iseasi, kui kõik hääled ei pärineks Liikuja seest ega oleks nii loogilised ja vastaks täpselt järgneva lause sisule. Vahel võinuks ka lugeda: „Rõõmustaja: Küll on täna halb tuju.“ Või veel vaimuhaigemalt: „Kahe peaga konn: Kas te olete Pribaltikast?“

Olgu kuidas on, Läänes toimuv romaan integreerib bussitäie inimesi Üheks inimeseks, eel-euroeestlaseks. Idas aga laguneb üksainus inimene Mitmesajaks eri isikuks — ilmselt psühhiaatritelegi vähetuntud skisofreenia vorm.

Arvaja: Mõlemat romaani tuleb hinnata hea hindega. Kahtleja: Aga teist oli õudselts raske lugeda. Küünik: Mis sa tast siis lugesid? Aumees: „Looming“ tellis. Lõpetaja: Ah soo, siis küll.

Mati Unt

MIDA KEEDETI ÄRKAMISAJAL KÖÖGIS?

Liisa Perandi: „Lauliku tütar. Rida mälestusi lapsepõlvest“.

„Eesti Raamat“, Tallinn, 1996. 152 lk.

Ärkamisaja ideaalkujuks peeti haritud taluperemeest ning sellest teadlik Carl Robert Jakobson ostis endale talu — Pärnu jõe kaldal Vändra metsas asuva Kurgja-Linnutaja. Teine kirjanduslukk läinud talu oli sealsamas Vändras Sikkana laanes Suburgide Waldburg. Jakobsoni sõber ja abimees Mart Mitt ostis Võrumaa edelaserva Saverna metsa Kiltre talu ning püüdis sellestki luua muster-majandit. Mulgimaal Tarvastu kihelkonnas sai laulik Ado Reinvald Ilissa talu peremeheks, ehitas esindusliku elumaja ning püstitas aeda Vanemuise laua, et arutada selle ümber ajajärgu probleeme.

Kuid ärkamisaja esindustaludel polnud õnne, nendest ei saanud rahvuslike eesti dünastiate tugikohti. Kurgjal, Waldburgis ja Ilissal paukus oksjonihamer — küll erinevatel põhjustel: Jakobson suri enneaegselt, Toomas Suburg pruukis liialt alkoholi, Ilissat tabasid tuleõnnetused. Kõige kauem osutas vastupanu Mart Miti Kiltre, kuid tema pojad eelistasid linna, üks neist langes Vabadussõjas ning lõplikult hävitas Kanepi kandi mustertalu kolhoosikord. Kadunud on ka hilisemad kuulsad talud, olgu need siis Hella Wuolijõe vanaisa Lupe talu Mulgimaal, August Mälgu isa Vähiku talu Saaremaal või Hubelite Saare talu Äksi kihelkonnas. Eesti rahvas on suutnud taastada ning säilitada

vaid kaks kirjandusloolist talu — Jakobsonide Kurgja ja Hansenite Tammsaare talu, mida näidatakse turistidele. Vabaõhumuuseumisse Rocca al Mare kokkuveetud vanad taluehitised mõjuvad küll dekoratiivselt, kuid on kaotanud oma loomuliku keskkonna.

Nii muutuvad järjest väärtuslikumaks endise taluelu jäädvüstused. Veel paar aastat tagasi ei põlanud kirjanik Arvo Mägi vaeva ja kirjeldas asjalikult oma sünnipaika — Lõhmuse talu Põhja-Tartumaal Kavastu vallas. Moodsat paljundustehnikat kasutades andis ta Stockholmis 60 eksemplaris välja raamatu „Endisaja elu-olu“.

Elu Ilissa talus on kujutanud Ado Reinvaldi tütar Liisa Perandi (1879—1946), kes on seal sündinud ja üles kasvanud. Reinvaldid pidid Ilissalt lahkuma 1894. aastal ning pere läks laiali, peatudes Lõuna-Eestis mitmel pool. Ado Reinvaldi enda vanadusaastad möödusid viletsuses Elvas ja selle läheduses, tütre Liisa viis abielu koolmeister Adolf Perandiga (1878—1964) mitmesse Lõuna-Tartumaa koolimajja ning ta elutee lõppes Mulgimaal Helmes. 1876. aastal sündinud Liisa Perandi vanem õde Maali Mälk sai Otepää ligidale taluperenaiseks (Aadu Mälk O. Kruusile 22. IX 1971).

Liisa Perandi nime kohtame küll paaris leksikonis, kuid kirjanikuna ei leidnud ta endale õiget kohta. Ta alustas ärkamisaja vanaromantilises stiilis värsikoguga „Koidu-kannid“ (1895), arvas aga siis, et suuremaid võimalusi pakub proosa. Oma jutustustes „Valed sõjariistad“ (esma-trükk „Eesti Postimehes“ 1903) ja

„Valesti hinnatud“ (ajalehes „Isamaa“ 1908) liikus ta sajandivahetuse ajaviitekirjanduse järelhoovuses ega suutnud kaasa minna Eduard Vilde ja Ernst Säreava juhutatud kriitilise kujutamisiisiga. Ta püüdleb realismile, kuid eelmise põlvkonna vanaromantism kipub ikka veel mõju avaldama.

Kriitilise vaatlusviisi saavutab Liisa Perandi alles 1920. aastail, kuid selleks ajaks olid Friedebert Tuglas, Peet Vallak ja August Gailit lihvinud eesti novelli esinduslikuks. L. Perandi novellikogu „Vabanaaine“ (1925) põhjustas kõmugi oma elulähedaste ainetega (novell „606“ kujutab süüfilisahaigete elu), mitte aga oma vormiliste omaduste tõttu. Drastilisi motiive leidub ka kahest jutustusest koosnevas raamatus „Sinimäe Eeva“ (1926), kuid süngi ei õnnestunud L. Perandil konkureerida temast nooremate prosaistidega. Ta tõmbus kirjandusest kõrvale ning viimase suurema tööna kirjutas memuaarid „Lauliku tütar“, mille käsikirja lõpetas 1940. aastal. Kuid nõukogude okupatsiooni ajal polnud võimalik seda avaldada. Õnneks rändas käsikiri Kirjandusmuuseumi, kus see fondi nr. 56 paigutatuna jäi ootama oma aega. 1972. aastal sattus see minu silme ette ning ma tutvustasin seda nii ajakirjas „Nõukogude Naine“ kui ka ajalehes „Edasi“. Ehkki ka praegu tekitas käsikirja avaldamine kõhklusi, ilmus see lõpuks kirjastuse „Eesti Raamat“ väljaandel. Loomulikult on nii eessõna kui ka kommentaarid Tervastu kihelkonna healt tundjalt Endel Priidelilt, kes on ka raamatu toimetaja. Olgu siin tema soovil õiendatud üks väike eksitus, mis on juba 1946.

aastast saadik liikvel ega taha taanduda. E. Priideli monograafia „Ado Reinvald“ 88. leheküljel avaldatud vana mehe foto ei kujuta Ado Reinvaldi, vaid tema venda Jürit. Sama pildiline eksitus esineb ka minu toimetatud „Eesti kirjarahva leksikonis“ lk. 464. Niisiis, lugupeetud kirjanduslõlased — ärge seda eksimust enam korrake!

Mis puutub aga „Lauliku tütre“ eessõnasse, kommentaaridesse ja tekstikriitilisse külge, siis need on eeskujulikud. Ärkamisaja uurijatele võivad siinsed kommentaarid lisainfot pakkuda, teoses orienteerumist hõlbustab lõpus asuv isikunimede register. Raamatu teevad näitlikuks kaantel ja tekstis leiduvad foto-koopid. Kahjuks on Ilissa elumaja eksponeeritud liiga väikese joonisena. Veel veerandsada aastat tagasi, mil seal asus Väluste velskripunkt, jättis roosavärviliste voodrilaudadega Ilissa elumaja esindusliku mulje, aidates luua kujutlust ärkamisaja õit-sengujärgust. Hilisemate üürnike ajal ei tehtud Ilissal enam remonti ning tekkis laostumise ilme (praegust olukorda ei tea — kirjanduslõlilisi ekskursioone ei korraldata...).

Mõned osutused „Lauliku tütre“ sisu kohta. Liisa Reinvald alustab oma memuaare pateetilis-sentimentaalse sissejuhatusega nagu teinegi Mulgimaa kirjanduslik tütar Hella Murrik-Wuolijoki (ka temalt on hiljuti avaldatud kaks kommenteeritud mälestusteraamatut). Kuid järk-järgult hakkab L. Perandi jutustama asjalikult ja täpselt. Teda on hilisemate teoste puhul vahel naturalistiksiki nimetatud ning omaaegses diskussioonis on väidetud:

„Võin R. Sirgele kinnitada, et Liisa Perandi ka mitte ainustki oma novellide tegelast pole peast välja mõtelnud, vaid nad kõik tõsi-elust on võtnud.“ (Adolf Perandi „Eesti Kirjanduse“ toimetusele 12. III 1927, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f. 195, m. 61:53.) Tavaliselt on ärkamisaega kirjeldatud idealiseeritud toonis, kuid selle ajajärgu olustikust teame võrdlemisi vähe. Aga L. Perandi on oma memuaarides rääkinud ka elu köögipoolest ning seda isegi otseses mõttes. „Kuldrannakese“ autorile meeldis külalisi kutsuda ning neid kostitada. Kuid talvisel ajal võis see Ilissa naisperele raskeid probleeme valmistada: „Kevadpühadeks oli liha otsas, suitsusingist ei osatud undki näha. Nisu ei kasvatatud ei Ilissal ega ka teistes taludes. Samuti ei külitud herneid ega ube. Öuntest ja marjadest ei osatud valmistada mingisuguseid hoidiseid, need söödi niisama ära. Tol ajal puuvilja ei müüdüd ega ostetud, jagati niisama külalistele. Mihkli-päevaks olid öunad läbi.“ (Lk. 23.)

Praegu võib muidugi muiata, et Ilissa perenaised ei osanud marjasuppi keeta ega kala praadida, kuid see annab tunnistust majapidamise primitiivsusest. Nii et kui tahame luua täpset kujutlust romantilisest ärkamisajast, siis tuleks „Sakala“ juhtkirjade kõrvale lugeda ka Ilissa talu peretütre mälestusi.

L. Perandi raamatus ei puudu ka romantilised episoodid. Nii on juttu Ado Reinvaldi lootusetust armastusest Lydia Jannseni vastu ning sellestki, kui delikaatselt oskas Koidula Viljandi lauliku kosjad tagasi lükata. Koidula surm toob selle õrna teema uuesti memuaaride lehekülgedele. Natuke

on juttu ka teisest ärkamisaja suurnaisest Lilli Suburgist ning tema tütarlastekoolist Viljandis. Noorukesele piigale pole küll kuigi palju meelde jäänud salapärasest Musta Mütsi Seltsist, kuid poliitilise organisatsiooni loomise katsele osaminegi on huvitav. Ilissal korraldasid sandarmid läbiotsimise. E. Priideli kommentaar juhib tähelepanu ühele kohtuprotsessile ning osutab ka konkreetsetele arhiivimaterjalidele. Nii et Venemaal tekkinud „Narodnaja Volja“ rühmituse ideed on ulatunud Eestissegi.

Muidugi on raamatus kõnet igapäevase elu tööd ja vaevadest, mõni episood on lausa dramaatiline, nagu huntide kallaletung kariloomadele või Ilissa oksjonipäeva kirjeldus. L. Perandi pole piirdunud isiklike mälestuste edasiandmisega, vaid on hüpeteks kaugemale minevikku kasutanud sugulaste jutustusi. Nii on vanaema Ann Juurik kenas mulgi murdes pajatanud huntidest ja öitsilkäimisest. Dialoogi leidub mujalgi, samuti hüppeid kronoloogias edasi ja tagasi, nii et lugemisel tekib kohati romaani mulje. Mõnes osas tunduvad mälestused küll liiga põgusad ning tahaks rohkem teada. Asjahuvilistele võib soovitada lisaks lugeda E. Priideli monograafiat „Ado Reinvald“ (1965) ning Lilli Suburgi memuaarset kirjutist „Suburgi perekond“ (ajakirjas „Eesti Kirjandus“ 1923—1924).

On vaja tänada kannatlikku ja põhjalikku toimetajat Endel Priidelit, kes pole kartma löönud tööd käsikirja „Lauliku tütar“ raamatuks muutmisel.

Oskar Kruus

RINGVAADE

KROONIKAT

10.—11. maini leidsid aset järjekordsed Tartu kirjanduspäevad.

15.—16. maini toimus Tallinna Kirjanike Majas konverents „Kirjanik turul“.

17.—18. maini oli Palmes eesti kirjanduse tõlkijate seminar.

21. mail valiti PEN-klubi aasta-koosolekul klubi uueks esimeheks Mihkel Mutt.

29. mail võeti juhatuse koosolekul Kirjanike Liidu liikmeteks Tarmo Teder, Aime Hansen, Priit Uring, Andrus Kivirähk, Ilmar Trull, Mart Velsker ja Janika Kronberg.

30.—31. maini viibis Olev Remsu Moskva Rahvusvahelise Kirjandusfondi kongressil Minskis.

31. mail toimus Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse korraldusel Adsoni Majas kritikaseminar „Traditsioon ja pluralism“.

7.—8. juunini korraldas Eesti Kirjanduse Selts Nüpli kevadkooli „Traditsioon ja pluralism“ II.

21. juunil külastas Kirjanikke Liitu Islandi Kirjanike Liidu esimees Ingibjörg Havaldsdottir.

ÕNNITLEME

5. august — Nikolai Baturin 60

GUN JACOBSON

(21. VI 1930—15. IV 1996)

Rootsi noorsookirjanik Gun Jacobson hukkus traagiliselt autoõnnetusel Floridas 15. aprillil ning maeti 17. mail Stockholmi. Floridas viibis kirjanik koos tütre ja tema perekonnaga puhkusel. Gun Jacobsoni jäävad leinama kolm last ja neli lapselast ning paljud lugejad Rootsist ning Saksamaal.

Eesti keelde Gun Jacobsoni teoseid seni tõlgitud ei ole, kuid kirjanik on alates 1988. aastast Eestit korduvalt külastanud. Ta kohtus siin eesti kirjanikega ja tutvus kirjastustega. 1989 ilmus temalt romaan „Ragulkasõdurid“, mida võiks nimetada dokumentaaljutustuseks. Raamat käsitleb pöördelisi sündmusi Eestis 1940. aasta suvel väikese Heino silme läbi nähtuna. Heino ema on rannarootslane ja perekonnal õnnestub Eestist paadiga Rootsi põgeneda. Raamat lõpeb, kui paadisolijaile ilmub Rootsi rand nähtavale.

Rootsi nüüdiskirjanduses on Gun Jacobsoni „Ragulkasõdurid“ üks väheseid Eestit käsitlevaid raamatuid rootsi rahvusest kirjanikult, kel sugulussidemed Eestiga puudusid ja kelle ainsaks inspiratsiooniallikaks oli väikese naaberriigi traagiline saatus. Kirjanik elas südamest kaasa Eesti „laulvale revolutsioonile“ ja lootis, et 1989. aastal ilmunud „Ragulkasõdurid“ suudab tänapäeva rootsi noortele lugejatele selgitada nii ajaloolisi sündmusi kui ka parasjagu piiri taga toimuvat.

Gun Jacobson sündis 1930 Sundsvallis, töötas aastaid õpetajana

ja alates 1966. aastast vabakutselise kirjanikuna (debüütteos „Vale jälg“). Temalt on ilmunud umbes 20 raamatut, enamasti noorukite elust. 1971. aasta sai pöördepunktiks — ilmus romaan „Peetri beebi“, millest vändati ka samanimeline teleseriaal. Raamat käsitleb 16-aastase Peetri probleeme, kes üksikisana peab hoolitsema väikese tütre Leena eest, kui teismeline ema lapse maha jätab. Gun Jacobsonilt on ilmunud teisigi ühiskonnakriitilisi raamatuid, nagu „Kogu pika päeva“ (1973) ja „Karistamatud“ (1974) noorukite tühimusest troostitutes eeslinnades ning „Täna — pea lõuad“ (1972) sisserännanud kreeka perekonna elust Rootsis.

Kuid kirjaniku teoste hulka kuuluvad ka fantaasiaküllased jutustused, nagu „Salamander“ (1978), kus lugemis- ja kirjutamisraskustega poiss pääseb salapärase salamandri kaudu teise tõelusse, või „Minu elu trollina“ (1990), kus üsna tavaline poiss Kim moondub trolliks ja kohaneb trollide eluga. Lõpuks peab ta siiski inimeste maailma tagasi pöörduma. Raamatu põhjal tehtud näidendit on soovinud lavastada Eesti Nukuteater.

Viimane raamat Gun Jacobsonilt ilmus 1995. aastal — „Täna öösel sinu juures“. See on armastuslugu, mis põimub ühes tavalises keskkooliklassis, ühes keskmise suurusega Rootsi linnas. Raamat võeti ajakirjanduse poolt hästi vastu.

Gun Jacobson armastas reisida. Tema viimane pikem reis viis Lõuna-Aafrikasse ja kirjastuses ootab ilmumist käsikiri, mis käsitleb noore rootsi punktüdraku kogemusi sellest

riigist: kogemusi, mis muutsid kogu tema senist elu.

Gun Jacobson on ka juhatanud lasteteatrit ja kirjutanud näidendeid. Alates 1989. aastast oli ta Rootsi Lasteraamatuakadeemia liige.

Ootamatu surm katkestas kirjaniku loometee, mitmed põnevad ideed jäid teostamata. Aga tema raamatutest saavad lugejad osa edaspidigi.

Kristi Burman

ENO RAUD **in memoriam**

9. juulil 1996 lahkus jäädavalt Eno Raud, üks silmapaistvamaid ja viljakamaid autoreid viimaste kümnendite eesti lastekirjanduses.

Olles pärit kirjanduslikust perekonnast, tundis Eno Raud koolieast peale seotust kirjandusega. Ta lõpetas Tartu Ülikooli eesti filoloogina ning töötas seejärel aastaid raamatukogus ja kirjastuses lastekirjandusega. Polnud üldse juhus, et ta selle kõrval hakkas peagi ka ise noorele lugejale kirjutama. Juba ta esimesed raamatud („Nii ja naa“, „Roostevaba mõök“, „Sõjakirves on välja kaevatud“ jt.) saavutasid lugejamenu, mis saatis edaspidi kogu ta loomingut kuni lõpuni.

Eno Raua kõige tuntumad ja enamlevinud teosed on paljukordselt väljaantud „Sipsik“ koos järjega „Anu ja Sipsik“ ning „Naksitrallide“ sari. Nendes läks tal korda luua üsna täiuslikul kujul see päris oma, kordumatu enoraualik maailm, mille peab looma iga hea autor, et kindlustada oma loomingule aegumatus.

Kogu Eno Raua loomingule on omased romantilisus ja seikluslikkus, samuti hea keeletunnetus, mis suubub sõnamängu. Tema teostes tõusevad kordamööda esile autori kaks tugevamat külge: realistlik, oma lapsepõlvkogemusel rajaneva poistemaailma taasloomine ja oma mütoloogilise fantaasiakeskkonna kujundamine. Neist kumbki pääseb maksvusele erinevais raamatuis erineva eesmärgi teenistuses, kuid võrdse intensiivsusega.

Lugejate siira poolehoidu võitsid ka tema raamatud täiskasvanuile „Etturid“ ja „Puujumal“.

Tänases kirjasõnast üleküllastunud maailmas on väljavaateid maksvusele pääseda üksnes väga omanäolisel, nii eetilisel kui ka esteetiliselt kõrgetasemelisel uudisloomingul. Paljudki Eno Raua raamatud vastavad sellele nõudele, ei saa pidada pelgaks juhuseks, et neid on tänaseks tõlgitud peaaegu kolmekümnesse keelde.

Mitmekülgselt andeka inimesena on Eno Raud viljelnud peaaegu kõiki kirjanduslikke žanre, on loonud ka filmistsenaariume, libretosid ja laule. Ainult üks žanr jäi temast puutumata — memuaarid. Selleks ei jätkunud enam aega, nüüd peavad mälestusi Enost kirja panema sõbrad. Ikka oli tal sellest olulisemat teha, anda uudisloomingut. Ka kõik need viimased seitseteist aastat, mil ta elas ja töötas, trotsides tervise pidevat halvenemist raske haiguse tagajärjel.

Eno Raud on astunud üle teispoolsuse läve. Meie, mahajäänute osaks on mälestus temast kui heast kolleegist, andekast loojanatuurist, lahedast naljamehest ja töötelijast, kel alati midagi teoksil, pea kogu aeg uusi mõtteid ja plaane täis.

Eesti lastekirjanduses kuulub talle auväärne koht, seda isegi siis, kui ununevad kõik auhinnad ja IBBY aunimekirjad, millega teda eluajal pärjati. Küllap on see kirjaniku saatuses kõige olulisem.

Vladimir Beekman

- 1011 *Mari Vallisoo* • Väljasõit / Ajalugu jt. luuletusi
 1014 *Mats Traat* • Hellenurme õhtud / Kuidas tekivad pilved
 1036 *Nikolai Baturin* • Zodiaagiring
 1043 *Hendrik Lindepuu* • Memmed ja taadid
 1066 *Rein Raud* • *Aeg annab arutust, kuid arutu saab aru / *mõned mu sõbrad on surnud
 1067 *Veiko Belials* • *Kesk klaasjaid lehti / *On ukсед mis kinni ei seisa / *Taas akna all surevad hanged
 1069 *Priit Uring* • Armastuse sürr
 1071 *Ilmar Särg* • Kõhuvalu
 1076 *Venda Sõelsepp* • Kolm botaanilist
 1078 *Ingel Tael* • *Merelt tulevad linnud / *Täiskuuööl jt. luuletusi
 1083 *Villem Gross* • Tunnid jututoas
 1098 *Magnus Ilmjärv* • N. Liit, Leedu ja Balti liidu loomine
 1115 *Elem Treier* • Tammsaare isamaalase ja maailmakodanikuna
 1128 *Aivo Lõhmus* • Müüt ja reaalsus, aeg ja igavik
 1137 *Priit Uring* • Kirjaniku dilemma
 1139 *Haljand Udarn* • „Kylmad rubaiid“ — haruldus kuues mõttes
 1141 *August Eelmäe* • Vanad võlud ja vaevad
 1143 *Mati Unt* • Ühed räägivad teistega, teine iseendaga
 1145 *Oskar Kruus* • Mida keedeti ärkamisajal köögis?
 1148 Kroonikat
 1148 *Kristi Burman* • Gun Jakobson (21. VI 1930 — 15. IV 1996)
 1150 *Eno Raud in memoriam*

Peatoimetaja
ANDRES LANGEMETS
tel. 443 262

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 441 365

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 440 780

Ilukirjandus
ASTA PÖLDMÄE
tel. 440 781

Ilukirjandus ja kriitika
UDO UIBO
tel. 441 365

Publitsistika
OTT RAUN
tel. 440 781

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 440 780

Tehniline toimetaja
INNA LUSTI
tel. 441 365

Sekretär
KATRIN RAUD
tel. 441 365

Toimetus
Harju tn. 1, pk. 66, EE0090 Tallinn

Kirjastus „Perioodika“, Tallinn, Pärnu mnt. 8

Trükikoda „Akadeemia Trükk“, Tallinn, Estonia pst. 7

Kaas ja kujundus
AAVO ERMEL

Praaeksemplari korral pöörduda trükikotta „Akadeemia Trükk“, tel. 454 750.

„Loomingu“ järgmises numbris in spe:

Sass Suumani, Albert Ruutsoo, Veikko Vangoneni,
Aarne Rubeni, Priit Kupperi ja Lassi Nummi luulet

Mart Kalda novell „Nafta“

Valeria Räniku näidend „Mullamustuke“

Ea Jansen Eesti liberalismi ajaloost

Ants Viirese memuaar lähiminevikust 1988

Ants Viidalepa „Must päev“

Maie Kalda Mait Metsanurga passionaaridest

„Loomingu Raamatukogus“ ilmumas:

FRANZ KAFKA „Kirjad Milenale“

LOOMING

ILMUB 1923. AASTAST